

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

М. С. ДНІСТРЯНСЬКИЙ

**Політична
ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ**

Навчальний посібник

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Львів
ЛНУ імені Івана Франка
2014

УДК 911.3 : 32
ББК У04 (4Укр)
Д 54

Рецензенти:

д-р геогр. наук *В. О. Джаман*
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича);
д-р геогр. наук *О. В. Заставецька*
(Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка);
канд. геогр. наук *А. П. Голод*
(Львівський державний університет фізичної культури)

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
Лист № 1/11-4608 від 31.03.2014 р.*

Дністрянський М. С.

Д 54 Політична географія України : навчальний посібник / М. С. Дністрянський. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 348 с.

ISBN 978-617-10-0104-6.

Розкрито предмет та методологічні основи політичної географії держав, її місце в системі знань та практичної діяльності. Розглянуто становлення політичної географії України в загальносвітовому контексті, охарактеризовано особливості формування, суспільно-географічні параметри й властивості державної території й кордонів України. Проаналізовано політико-географічні проблеми функціонування адміністративно-територіальної системи держави, обґрунтовано перспективи її вдосконалення. Значну увагу в посібнику приділено відображенню культурно-політичної ситуації в регіонах України та висвітленню географії електорально-політичної активності громадян. Відображено суперечності політичних взаємин у макрорайонах України та визначено перспективи збалансованого регіонального розвитку. Розкрито переваги та недоліки зовнішньополітичного становища України та обґрунтовано перспективні напрями його оптимізації.

Для студентів та викладачів географічних і політологічних спеціальностей вищих закладів освіти, фахівців у галузі державного управління й міжнародних відносин, усіх, хто цікавиться українознавчою проблематикою.

УДК 911.3 : 32
ББК У04 (4Укр)

© Дністрянський М. С., 2014
© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2014

ISBN 978-617-10-0104-6

Вступ

Держави є основою сучасного політичного світоустрою. Вони забезпечують не лише організованість у поширенні владних повноважень, але й певну впорядкованість соціальних взаємин загалом. Є вони також й особливим різновидом суспільно-географічних утворень, адже формування, функціонування та розвиток держав здійснюються і в умовах географічного середовища, і під його дією.

Один з основних атрибутів державності – це державна територія. Зважаючи на її параметри й властивості (розміри, конфігурацію, географічне положення, ступінь освоєння), – це важливий чинник структуризації та еволюції держав. Територія у широкому розумінні є також і середовищем взаємодії всіх суб'єктів, які змагаються за владно-державні повноваження, і середовищем впливу на процеси взаємодії, і вагомою підвалиною сукупного потенціалу держави.

Особливості розміщення в просторі, а також просторові зв'язки й співвідношення різних суспільних підрозділів (державних інститутів, політичних партій, соціально-політичних об'єднань), які втягуються в політичні відносини, формують територіальний устрій політичної сфери, конфігурація якого безпосередньо впливає на характер, напрям та перспективи політичних процесів.

Об'єктивне і всебічне відображення територіальної впорядкованості політичної сфери у державному, глобальному та регіональному вимірах, її значення в розвитку суспільства здійснює *політична географія* – наукова дисципліна, що сформувалася в рамках суспільної географії на стику з політичними наука-

ми. Розвиток політичної географії мав складний і суперечливий характер. Спроби пізнати взаємозв'язки географічного простору та політичної сфери іноді поєднували з прагненням науково обґрунтувати різні агресивні експансіоністські територіально-політичні проекти, що призводило до дискредитації політичної географії як науки. В сучасних умовах спостерігається формування нових засад цієї дисципліни, які ґрунтуються на аналізі об'єктивних зв'язків і мають науковий характер. Збільшується і кількість виважених прикладних політико-географічних досліджень, що свідчить про певне піднесення в розвитку цієї науки. Зростає зацікавлення до політичної географії з боку фахівців-державознавців різного профілю. І це закономірно, адже політико-географічний аналіз розкриває суттєві внутрішні зв'язки і співвідношення в державній структурі, дає змогу виявити чинники, механізми та тенденції розвитку, які без географічного погляду є не такими помітними, забезпечуючи загальнонаукове середовище об'єктивними знаннями щодо устрою політичного простору. В цьому контексті *політична географія держав має велике пізнавальне загальнонаукове значення, інтегруючи підходи різних дисциплін соціально-політичного циклу, і різні територіальні рівні аналізу (глобальний, країнознавчий, регіональний).*

Політико-географічне вивчення держав дає змогу не лише виявити регіональні пропорції і диспропорції організування політичної сфери держави, але й просторово локалізувати та оцінити всі переваги і загрози, адже джерелом суперечностей часто стає різновекторність регіональних процесів й орієнтацій, що вже свідчить і про *практичне значення політико-географічного аналізу, особливо з огляду на потреби зміцнення цілісності держав. У вузькому розумінні політична географія держави якраз і є сукупністю знань про географічні підстави забезпечення її цілісності та поступального розвитку.* Пізнання змісту, параметрів та тенденцій перебігу політико-географічних процесів є передумовою конкретних дій щодо їхнього зрівноваження, а також оптимізації територіально-політичних співвідношень шляхом підсилення дії позитивних

чинників і погашення негативного впливу інших. Регіонально-політичні виклики є особливо злободенними для тих держав, які переживають етап становлення політичної системи, у т. ч. і для України, що актуалізує необхідність розроблення моделей зрівноваження територіально-політичних процесів у державі. З огляду на сказане, пропонований посібник політичної географії побудовано так, щоб розкрити і пізнавальні функції науки через відображення особливостей територіальної структури політичної сфери України, і прикладні територіально-політичні проблеми держави.

Враховуючи поширеність у політико-географічних дослідженнях деструктивних геополітичних підходів минулого, важливо обґрунтувати найбільш об'єктивні методологічні моделі цілісного політико-географічного аналізу. Зазначимо, що посібник підготовлено не лише для ознайомлення з основними політико-географічними особливостями України, але й для оволодіння методикою проведення конкретних політико-географічних досліджень. На оптимізацію методології політичної географії зорієнтований і поданий у посібнику критичний огляд історії політико-географічного аналізу в Україні з урахуванням загальносвітового контексту. Увага акцентується на аналізі тих положень наукової спадщини українських політико-географів ХХ ст., які є методологічно прийнятними і в сучасних дослідженнях.

Політико-географічна проблематика на рівні держави стосується всіх сторін її життя і всіх регіональних співвідношень, тому й структура посібника побудована таким чином, щоб відобразити характерні риси та проблеми функціонування основних складових держави як особливого територіально-політичного утворення, що сформувалося внаслідок поєднання державної території, регіонального розподілу політичної активності населення та територіальної організованості влади. Такі важливі питання політичної географії України, як непорушність її державної території, функціонування державних кордонів, збереження державно-територіальної цілісності, просторової збалансованості державного управління і місцевого самоврядування висвітлені в широкому контексті сучасних

внутрішніх і зовнішніх суспільно-політичних взаємин, практичних запитів. Значна увага приділена вивченню територіально-етнополітичної структури українського суспільства, адже етногеографічні взаємини в Україні – це та сфера, яка забезпечує основні передумови її цілісності, зокрема, завдяки тому, що основа її державної території – це ареал розселення української етнічної нації, і водночас саме тут є низка чинників, головно історично-географічних, які можуть бути джерелом деструктивних збурень. Не залишилися поза увагою і політико-географічні аспекти міжконфесійних відносин, вектор яких на сьогодні ще не сприяє єдності держави та консолідації суспільства. Завершує характеристику основних складових територіально-політичної системи України географія політичних партій, яка в узагальненому вигляді відображає регіональні проблеми політичної активності населення. Характеристика внутрішніх територіально-політичних взаємин в Україні завершується узагальненням основних геополітичних викликів та обґрунтуванням основ регіональної політики України як засобу стабілізації та оптимізації її територіальної політичної структури.

Політико-географічні дослідження на рівні окремої держави можуть бути ефективними лише за умови включення її територіальних співвідношень та параметрів у зовнішні виміри, тобто у відношенні до інших держав, глобальних політичних сил і процесів. У цьому контексті зовнішні передумови функціонування територіально-політичної системи України частково охарактеризовані і в глобальному вимірі, і в складних взаєминах (геополітичних, геоекономічних, геокультурних) з сусідніми державами.

Відображаючи різні політичні, соціально-культурні та економічні підходи до розуміння сучасних регіональних співвідношень в Україні, розкриваючи злободенні питання цілісності, внутрішньої і зовнішньої безпеки України, посібник є не лише галузевим підрозділом суспільної географії, але й необхідним інформаційним джерелом у галузі наукового українознавства.

1.1. Держава як основний об'єкт політичної географії. Значення географічних чинників у формуванні й функціонуванні держав

Держави як особливі політичні організації, що забезпечують єдність суспільства, його безпеку і мають виняткове право представляти суспільні інтереси, є основним структурним підрозділом сучасної політичної сфери світу, а отже, – головними суб'єктами просторових політичних відносин. В історичному аспекті держави пережили складну еволюцію. Різноманітними і дуже відмінними є історичні типи державних утворень. Проте *у всі часи держави були своєрідним поєднанням території, населення і політичної влади*, що, власне, і визначає значимість географічних чинників у державотворенні та у функціонуванні держав. Як зазначає французький правознавець Ж. Тускоз, основними складовими держави є територія, населення, уряд, а сама держава – це *«історичний спосіб географічного поділу політичної влади»*¹. Тобто географічна сутність держави визначається її самою природою, тому і формування, й функціонування державних утворень також завжди залежало від їхнього місця в системі світових територіально-політичних відношень (впливу, взаємодії, тяжіння та ін.) та регіонального розподілу внутрішньополітичних сил, цим самим зумовлюючи актуальність геопросторового аналізу політичних процесів.

¹ Тускоз Ж. Міжнародне право. К., 1998

Усю різноманітність географічних чинників, які тією чи іншою мірою впливають на формування і розвиток державних структур, можна, врахувавши характер і властивості, об'єднати в такі групи:

- географічне положення, розміри і конфігурація території;
- природно-географічні умови і природно-ресурсний потенціал;
- історико-географічні чинники;
- територіальний устрій соціально-економічної сфери.

Доленосне значення для більшості держав має *географічне положення*, яке розглядають як сукупність відношень країни до географічних об'єктів, процесів і явищ, що розміщені чи відбуваються поза її межами. Географічне положення держави включає дві основні складові – *природно-географічне і суспільно-географічне*, які різнобічно характеризують її позиційність щодо оточуючого світу, але мають і свої особливості. Якщо природно-географічне положення відзначається відносною статичністю, то суспільно-географічне – мінливе в часі. Крім того, держава сама здатна впливати і навіть творити своє суспільно-географічне положення, особливо політико-географічне.

Для функціонування держави визначальним є розміщення та відносини сусідства щодо інших держав, міждержавних об'єднань і політичних центрів, культурно-цивілізаційних світів, етнонаціональних спільнот і етнополітичних рухів. Так, окраїнне розміщення української етнічної території щодо європейського світу і відсутність природних бар'єрів на її кордонах суттєво вплинули на українське етно- і державотворення. З цього приводу М. С. Грушевський підкреслював, що «...географічні, в наступній послідовності колонізаційні й економічні, умови української території значною мірою зумовили історичну еволюцію українського народу. З другого боку, вони суттєво вплинули на еволюцію його етнічного типу»¹. Межо-

¹ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. К., 1990

ве розміщення українських земель щодо кочового азійського світу, поряд з багатьма негативними моментами в процесах державотворення, дало змогу українському етносу протягом XVII–XIX ст. значно збільшити свою етнічну територію у південному і східному напрямках. Багато рис української культури і світогляду також зумовлені розміщенням України на межі кількох світів.

Потенціал держави і її місце в системі міжнародних відносин завжди залежали від її *розмірів* (площі державної території, кількості населення). На особливе значення розмірів української етнічної території постійно вказував український географ С. Рудницький, наголошуючи, що «українську справу не можна зводити до справ малих народів»¹. Незважаючи на проголошену в сучасних міжнародно-правових документах рівноправність усіх суб'єктів міжнародних відносин, все ж у світі провідну роль продовжують відігравати великі держави. При формальній констатації рівності, їхні переваги і пріоритети закріплюють навіть деякі джерела міжнародного права та практика міжнародних відносин, зокрема, в питаннях озброєння і роззброєння, діяльності Ради Безпеки та міжнародних фінансових організацій. За словами політолога-міжнародника А. Камінського «...простір, тобто величина території певної держави, завжди був важливим чинником у міжнародних відносинах, звичайно, в сполученні з іншими чинниками геополітичного, політико-економічного та іншого характеру».

Значущість розмірів держав, боротьба за їхнє розширення гостро проявлялися на різних етапах історичного розвитку, зумовлюючи формування різних реакційних ідеологій великодержавництва. У новітні часи і в сучасних умовах ситуація дещо змінилася внаслідок значних соціально-економічних здобутків малих європейських держав, виявляючи й окремі їхні

¹ Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін, 1923

переваги в забезпеченні освоєння території та ефективності територіального управління. Однак у процесах територіально-політичної структуризації світу, з огляду на збереження визначальної ролі *силових механізмів у взаєминах*, саме великі держави були і залишаються основним її чинником.

Розміри державної території впливають і на географію державних інституцій, зокрема, на кількість ступенів адміністративно-територіального устрою. Так, для держав, близьких за розмірами до України, найбільш характерний триступеневий поділ, для деяких надвеликих держав – чотириступеневий, для більшості малих держав – двоступеневий.

Зручність реалізації управлінських ухвал, ступінь політичної пов'язаності центру і периферії залежать від конфігурації державної території. У віддалених і безпосередньо не пов'язаних з основною частиною території анклавів дуже часто формується свій, сепаратний, політичний уклад життя.

Важливим чинником функціонування держави залишається *природно-географічне середовище*. Його вплив на державні організми часто перебільшували, особливо школа антропогеографії, що проявилось в ідеях географічного детермінізму. Проте значення різних елементів середовища (рельєф, річкові долини, віддаленість від моря, мінеральні ресурси) є очевидним. Не сприймаючи концепції про однозначно визначальний вплив природного середовища (детермінізм) у генезисі та еволюції цивілізацій, відомий філософ історії А. Тойнбі розглядав його значення в ролі виклику і стимулу. Дія природних чинників на географічні процеси має переважно опосередкований характер і залежить від конкретних умов. Очевидно, що вплив одних чинників з розвитком суспільства, комунікацій зменшується, як наприклад, рельєфу, річкових долин, інших – земельних та мінеральних ресурсів – може зростати. Від ступеня забезпеченості держави природними ресурсами іноді залежить і її здатність проводити самостійну державну політику. Хоча сам по собі природоресурсний потенціал не вирішує всіх проблем державного

розвитку, а є ефективним у поєднанні з іншими чинниками, що засвідчує приклад деяких дуже багатих на природні ресурси, але економічно відсталих, т. зв. «держав третього світу». Причому зорієнтованість і сподівання лише на багатство мінеральних ресурсів може призвести до однобічного розвитку економіки, не сприяючи процесам її диверсифікації.

Безперечно, основним географічним чинником на сьогодні у формуванні і розвитку держави є *рівень і територіальна організованість людського потенціалу та результати його діяльності*. Густота, якісний стан, соціально-географічна диференціація населення, рівень економічного розвитку регіонів визначають політичну вагу держави загалом чи окремих її частин, прямо чи опосередковано впливаючи і на політичні процеси. У цьому контексті міжрегіональні взаємини, цілісність держав залежать також і від розвитку територіальної структури транспорту. Це підтверджує й А. Камінський, на думку якого, для посилення потенціалу держави «...дуже важливою за всяких умов є консолідація простору, що її головною передумовою з техніко-організаційного погляду є розбудова комунікаційних шляхів і зв'язків»¹.

У комплексі суспільно-географічних чинників слід виділити *етнонаціонально-географічний*. Держави, з одного боку, є результатом складних процесів етносоціальної консолідації населення, з іншого – самі є потужним чинником етногенезу та націогенезу, територіального зближення чи відокремлення великих груп населення. Етнонаціональна ідентичність закономірно потребує територіально-політичного закріплення своєї унікальності. І саме державність створює щонайширші умови для реалізації і збереження національної самобутності. Протягом XIX і XX століть нові держави Європи переважно й утворювалися в результаті національного самовизначення. Ще у 1947 році П. Полтава писав, що «...зіставлення політич-

¹ Камінський А. Вступ до міжнародних відносин. Львів, 1995.

ної карти Європи 1915 р. з політичною картою Європи 1920 р. якнайвиразніше показує, що історія розвивається в напрямку творення самостійних національних держав всіх народів»¹. Тому більшість держав сучасного світу тією чи іншою мірою мають своєрідне етнонаціональне обличчя.

У функціонуванні держав важлива роль належить саме просторовим аспектам етнонаціональних відносин, адже форма державного устрою, характер відносин центральних і місцевих структур часто залежать від особливостей поєднання етнонаціональних ареалів. Рівень політичних вимог етнонаціональних меншин, перспективи збереження їхньої самобутності також пов'язані з розміщенням, ступенем компактності етнічної території, територіальною соціальною структурою населення, зокрема, його поділом на міське та сільське.

Оскільки держави – це результат сукупності історичних процесів, то значимість історичних традицій у державотворенні є очевидною. Вони впливають суттєво на вибір і самої форми державного устрою, і на вибір форми правління та політичний режим у державі. Але особливо помітною є роль саме *історико-географічних чинників* (розвиток у складі різних держав, у різних етнокультурних умовах). Інерція окремої регіональної історії, яка є характерною для багатьох держав через часті зміни державних кордонів, вносить свої корективи в перебіг політичних процесів і, навіть, іноді є каталізатором регіонально-політичного розколу. Тому аналіз історико-географічних передумов формування держави завжди є дуже актуальним.

Попри значущість усієї сукупності географічних чинників, її все ж не слід абсолютизувати, а лише враховувати й об'єктивно оцінювати разом з ідеологічними, морально-етичними, культурними та політико-правовими засадами. Зокрема, міждержавні взаємини в ХХ ст. і загалом історико-політичний

¹ Полтава П. Концепція самостійної України й основна тенденція політичного розвитку сучасного світу // Збірник підпільних писань. Мюнхен, 1959

процес відбувалися під помітним впливом ідеологічної боротьби, результати якої засвідчили насамперед реакційність і безперспективність тоталітарних засад державності, завдаючи також великого удару ідеології імперіалізму та великодержавництва.

Кожна держава є складним соціально-політичним утворенням. У багатьох вимірах (і політичному, і правовому, й економічному, і соціально-культурному) держави характеризуються необхідною, порівняно з зовнішнім середовищем, внутрішньою єдністю. З політико-географічного погляду, виділяючи значення території і територіальних зв'язків, географічної позиційності, держава також є особливою територіально-політичною цілісністю зі складним функціонально-просторовим устроєм. Основними *структурними підрозділами держави як органічного, взаємопов'язаного політико-географічного утворення є: 1) державна територія як атрибут державності, носій політичних функцій і якостей (силового потенціалу, пов'язаності, стабільності, політичного структуроформування); 2) система територіальної організованості державних інституцій (вищих і центральних, силових, місцевого самоврядування), яку можна окреслити поняттям державно-територіальний устрій; 3) система територіального устрою політичної активності населення як основного носія влади, конфігурація та результуючий вектор якої визначається етнокультурними параметрами держави та проявляється в діяльності політичних партій.* Особливо це стосується більшості європейських держав, де етногеографічні та релігійно-географічні співвідношення є тим фундаментом, який визначає характер, вектор та тенденції політичної активності населення.

Як бачимо, в усіх трьох означених підрозділах держави як особливого політико-географічного утворення важливу структуротворчу роль відіграє територія. Але у першому випадку територію, насамперед її розміри, конфігурацію, природні

умови й ресурси, рівень соціально-економічного освоєння, розглядають як самостійного носія політичних властивостей та функцій, а у двох інших вона є середовищем організування державної влади і політичної активності населення, й середовищем впливу на соціально-політичні процеси.

1.2. Предмет політичної географії та її місце в системі наук

Завдання і зміст політико-географічних досліджень протягом останніх століть суттєво змінювались залежно від методологічних підходів та практичних потреб. Відповідно до домінуючих у географії парадигм змінювались і самі дефініції політичної географії. Ще у 1923 р. основоположник української географічної науки С. Рудницький у праці «Українська справа зі становища політичної географії» (1923) з позицій антропогеографічної парадигми визначив політичну географію як науку *«...що займається дослідом і представленням взаємин поміж державним життям людства та Землею»*¹. У цьому визначенні вже закладено бачення певної детермінованості державно-політичних процесів природно-географічними чинниками, що було характерно для антропогеографів того часу. Водночас у колишньому Радянському Союзі у визначенні політичної географії за марксистською традицією гіперболізували значення класової боротьби та економічних відносин. Після Другої світової війни, коли гостро постало питання формування наукових засад цього підрозділу географії і усунення з політичної географії ідеологічних установок, одержали визнання і навіть стали класичними підходи до розуміння предмета політичної географії американського географа Р. Хартшорна, одного з відомих представників

¹ Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін, 1923

регіонального підходу. На думку Р. Хартшорна, предметом політичної географії є *«вивчення просторових подібностей і відмінностей між явищами політичного характеру як органічної частини загального комплексу просторових подібностей і відмінностей»*, яке *«потребує вивчення їхніх взаємозв'язків з іншими просторовими особливостями: фізико-географічними, біологічними і культурними»*^{1*}. У цьому визначенні зроблено акцент лише на виявленні географічних відмінностей й подібностей у поширенні політичних явищ. Очевидним є скептичне ставлення автора до пошуку глобальних територіально-політичних закономірностей, що зумовлено певною мірою тим, що в попередні періоди, зокрема, напередодні світових воєн, формування політико-географічних узагальнень часто мало спекулятивний і заідеологізований характер.

Сьогодні також висловлюють різні підходи до розуміння предмета політичної географії залежно від бачення сутності політичної сфери. Узагальнюючи сучасні методологічні підходи, у визначенні політичної географії доцільно окреслити значущість основних підрозділів політичної сфери, насамперед *держави як основної політико-географічної одиниці, інших політичних сил (політичних партій й організацій, етнополітичних рухів та ін.)*. Актуальними є також питання *динаміки територіального устрою політичної сфери, що є результатом складних і суперечливих процесів*. З огляду на це, ***політична географія – це наука про геопросторову зумовленість та впорядкованість держав і міждержавних об'єднань, динаміку розміщення й взаємовідношення політичних сил, територіальні особливості політичних процесів і явищ***. Отже, основу політико-географічної проблематики становить система співвідношень території як інтегрального географічного середовища, що має морфометричні, природно-географічні та суспільно-географічні властивості, і політичної сфери. Тоб-

¹ Хартшорн Р. Политическая география // Американская география. М., 1957

то об'єктом політичної географії є держави і міждержавні організації, політичні сили, процеси і явища, а предметом – *морфологічні, структурно-функціональні і динамічні аспекти територіального устрою політичної сфери.*

До конкретних об'єктів політичної географії належать не лише елементи політичної сфери (державні структури, державна територія, органи місцевого самоврядування, громадсько-політичні організації і рухи), але й інші суспільні складові та явища, які так чи інакше, прямо чи опосередковано стосуються політичних відносин (нація, релігія, політико-географічна свідомість населення тощо). Об'єкти політичної географії відрізняються структурою і різним ступенем складності, функціональним призначенням та набором властивостей, вони можуть утворювати різні територіальні поєднання, перебувати в різноманітних *просторових відношеннях* (впливу, взаємодії, тяжіння та ін.). Взаємодія і взаємозв'язки всієї сукупності політико-географічних об'єктів та відносин на певній території формують її *політико-географічний простір*. Географічне функціонування і розвиток політико-географічних об'єктів здійснюються через *територіально-політичні процеси*, якими, наприклад, є процес формування ядер та периферії політичного життя, процеси територіально-політичної консолідації чи, навпаки, – поляризації, регіонального відчуження. Наслідками функціонування і взаємовідносин політичних об'єктів є поява низки територіально локалізованих *політичних явищ*, які також є предметом дослідження як у генетичному, так і в структурно-функціональному аспектах.

Сукупність аспектів предмета політичної географії держав є дуже широкою і включає: 1) історико-політико-географічні питання (історичні зміни державності і державних територій, кордонів, зміни столиць й адміністративно-територіального устрою, історичні зміни ареалів впливу різних ідеологій і політичних рухів; історико-географічні закономірності формування і розвитку політико-географічного простору);

2) питання географічного потенціалу державної території, ефективності функціонування державних кордонів; 3) питання державно-територіального устрою, включаючи проблеми функціонування столиці, територіальної організованості державної влади і місцевого самоврядування; 4) питання територіального устрою збройних сил і співвідношення з військовими потенціалами інших держав, насамперед сусідніх; 5) питання географії політичної активності етнонаціональних спільнот і груп; політичні аспекти географії релігій; 6) питання географії політичних партій та громадсько-політичних рухів; 7) питання впливу соціально-економічних чинників на територіально-політичну ситуацію; питання географії виборів (електоральної географії) як синтетичне відображення політичних настроїв населення різних регіонів; регіональні відмінності політико-географічної свідомості населення; 8) питання географічного поширення воєнно-політичних конфліктів; 9) питання внутрішньої регіональної політики й оптимізації територіальних відношень з зовнішнім політичним світом; 10) питання формування наукових основ політико-географічного прогнозування.

На сьогодні вже майже сформована достатня теоретична і методологічна база політичної географії, з'являється значна кількість конкретних досліджень, засвідчуючи, що *політична географія – цілісна самостійна наукова дисципліна, яка розвивається у рамках суспільної географії на межі з політичними науками*. Політична географія, як й інші географічні науки, виконує в суспільстві три функції: пізнавальну, освітню і прикладну. Пізнавальна функція полягає у виявленні і поясненні стійких просторових зв'язків і співвідношень у політичній сфері суспільства, освітня – у використанні політико-географічних знань у навчальному процесі, формуванні в учнів та студентів політико-географічного мислення, прикладна – у розробленні пропозицій розв'язання конкретних територіально-політичних проблем. З огляду на ускладнення різних аспектів регіонально-

політичних взаємин в Україні, зростання глобальних викликів та зовнішньополітичних збурень актуалізується і конструктивна роль політичної географії, зокрема, щодо формування моделі регіонально-зрівноваженого політичного розвитку України, яка забезпечила б державі територіально-політичну цілісність і культурну самобутність. І саме політична географія, яка широко використовує всебічний геопросторовий аналіз, має великі можливості щодо інформаційного забезпечення процесів поглиблення міжрегіональної інтеграції в Україні на засадах цілісної національної держави, єдиної політичної нації та подолання міжрегіонального культурного відчуження.

Конкретизація і групування питань, які є предметом політичної географії, дають змогу виділити у її структурі окремі підрозділи чи напрями наукових досліджень: географію державних кордонів, географію адміністративно-територіального устрою, військову географію, географію політичних партій, етнополітичну географію, географію виборів (електоральну географію), соціально-політичну географію, політико-географічну конфліктологію, політико-географічне прогнозування. Назви цих підрозділів свідчать і про коло наукових питань, які вони охоплюють. Зокрема, географія державних кордонів вивчає географічну сутність, походження, типологічні особливості державних кордонів, вплив державних кордонів на формування структури географічного простору та на суспільно-географічні процеси. Подібні питання розв'язує і географія адміністративно-територіального устрою, але вже стосовно територіальної організованості державної влади і місцевого самоврядування.

Для України та інших пострадянських держав, з огляду на реальні виклики, особливо важливе значення має етнополітична географія – напрям наукових досліджень, де на теоретичному рівні розглядають роль територіальної структури етнонаціональної сфери у геополітичних процесах, а на прикладному – забезпечують розроблення моделей стабільного розвитку територіально-етнополітичних процесів, попередження і профілак-

тику територіально-етнополітичних конфліктів. Ураховуючи співвідношення наукових публікацій за напрямками, очевидно, що не всі вони однаково концептуально та методично розроблені. Особливо недостатньо сьогодні досліджень у галузі соціально-політичної географії, предметом якої є система співвідношень та взаємодії двох суспільно-географічних сфер (соціально-територіальної і територіально-політичної). Головна проблема соціально-політичної географії – виявлення і пояснення регіональних відмінностей у політико-географічній свідомості та політико-географічному мисленні, які проявляються в різному баченні політичної ситуації в державі та у поглядах на перспективи її розвитку, у ставленні до інших регіонів країни, взаємин з іншими державами.

Майже немає масштабних досліджень у галузі військової географії, яка досліджує територіальні співвідношення у військово-політичній сфері та їхній вплив на перебіг інших суспільно-географічних процесів. Відчутною є і потреба дальшого розгортання прогностичних політико-географічних досліджень. У часовому аспекті можна говорити про *сучасну, історичну та перспективну політичну географію*, а в контексті особливої уваги до теоретичного осмислення проблем доцільно виділити *теоретичну політичну географію*, а з розв'язанням практичних проблем пов'язана *прикладна політична географія*.

Потреби наукового осмислення різного кола проблем і надалі зумовлюватимуть появу нових напрямів і підрозділів політичної географії. Але *авторитет політичної географії в науковому світі може забезпечити не стільки механічне розширення тематики політико-географічних досліджень, як поява фундаментальних праць, які були б відображенням поглибленого пізнання сутності політико-географічних процесів, і мали б загальнонаукове значення.*

Однією з концептуальних проблем становлення політичної географії є розмежування предмета політичної географії і геополітики, оскільки з цього приводу немає єдиної думки, а

в пресі і популярних виданнях ці поняття часто ототожнюють. Ураховуючи семантику і генезис понять «політична географія» і «геополітика», а також досвід їхнього застосування та вже сформовані змістовні пріоритети, доцільно чіткіше розмежувати предмет політичної географії і геополітики, розглядаючи *політичну географію як географічну науку про територіальне організування політичної сфери, а геополітику - як прикладну дисципліну на стику географії, політології і політики, яка вивчає різні аспекти політичної діяльності, зумовлені такими географічними особливостями, як розміщення і розміри території, природно-ресурсний потенціал, стан навколишнього середовища, розміщення соціально-економічних і політичних об'єктів тощо.* Цей підхід, який узгоджений з досвідом і практикою політико-географічних досліджень та геополітичного аналізу, сприятиме конкретизації предмета політичної географії та впорядкуванню її понятійно-термінологічного апарату.

Межове положення в системі наук визначає тісні міжпредметні зв'язки політичної географії насамперед з іншими географічними дисциплінами та політичними науками. Так, політична географія спирається на висновки політичних наук у питаннях походження державних утворень, їхньої природи, типологічних особливостей, трактування ролі і значення різних державних інститутів, а отже, – розуміння сутності політичної сфери. Водночас географічні науки сприяють формуванню і концептуальних засад, і методології політичної географії, зокрема, щодо взаємин географічного простору, який включає і природно-географічні і суспільно-географічні компоненти, та політичної сфери. Окрім того, методика суспільно-географічних досліджень має засадниче значення у формуванні методики політичної географії, особливо щодо використання математично-статистичних методів, картографічного методу та роботи з картографічними джерелами.

Джерельна основа та методичні засади пов'язують політичну географію з історією, демографією, статистикою, соціологією,

інформатикою. У підрозділах політичної географії так само використовують концептуальні й методологічні здобутки інших суміжних наук – юридичних та економічних, етнополітології і релігієзнавства та ін. Політична географія світу особливо залежить від трактування проблем міждержавних взаємин у міжнародному праві. Наприклад, це стосується делімітації і демаркації державних кордонів, режиму функціонування проток, рік, кордонів, статусу країн, незаселених територій чи окремих груп населення (біженців, депортованих). В умовах глобальної політизації економічних взаємин і, навпаки, – економізації політичних, для політичної географії важливим є концептуальне осмислення цієї проблематики економічними науками. А зростання політичного значення етнонаціональних взаємин і релігійно-культурного розподілу в різних регіонах світу зумовлює необхідність доповнення методології політико-географічного аналізу об'єктивними етнополітичними й етнокультурологічними підходами. Загалом сучасні виклики засвідчують необхідність міждисциплінарного бачення глобальних і регіональних політичних проблем.

1.3. Методологічні засади сучасних українознавчих політико-географічних досліджень

Зростання публікацій, пов'язаних з політико-географічною ситуацією в Україні, часто призводить й призводить до формування хибних уявлень, зумовлених невизначеністю, а то й неправильністю методологічних підходів. Це проявляється в інерційному впливі радянських ідеологічних стереотипів, намаганні перейняти механічно, без критичного переосмислення, парадигми та технології західних модерністських і постмодерністських концепцій розуміння глобальних процесів, сутності держави, нації тощо. Деструктивний характер має і розгляд територіально-політичних проблем України че-

рез призму російських геополітичних проєктів, особливо неоевразійства, які на практиці безпосередньо спрямовані на порушення територіально-політичної цілісності України. Поверхове запозичення методологічно необґрунтованих підходів до розуміння політико-географічних процесів в Україні іноді поєднують й з еkleктичним використанням різних понятійно-термінологічних систем, що насамперед стосується етнополітичної сфери.

Результатом методологічної недосконалості в дослідженні політико-географічної ситуації в Україні є низка невірних установок, лише окремими прикладами яких є: 1) абсолютизація історико-географічних відмінностей, за якою іноді наголошують на нібито штучності об'єднання регіонів України в межах єдиної державної території і браку об'єктивних історико-географічних передумов її цілісності; 2) гіперболізація поліетнічності і полірелігійності України, яка також закладає нерозуміння чинників територіально-культурної і територіально-політичної цілісності держави й уявлення про величезні іманентні міжрегіональні суперечності, а відтак і обмежені перспективи; 3) прагнення здійснити реформу адміністративно-територіального устрою України на основі територіальних схем інших держав (як історичних, так і сучасних) та ін.

Водночас об'єктивне відтворення всіх історико-географічних передумов засвідчує, що Україна як держава має інтеграційний (складений) характер лише в тому сенсі, що різні її регіони у минулому були у складі різних держав (такий самий історико-складений характер має, наприклад, Польща, Румунія, Болгарія та деякі ін.), але за основним чинником формування європейських держав, етнонаціональним, Україна – це цілісна, єдина країна, приблизно 95% державної території якої – ареал переважаючого розселення державоформуючої української етнічної нації. А тому аргументація щодо приналежності окремих регіонів України до різних у минулому держав, річкових

басейнів чи басейнів морів може мати сьогодні лише другорядне значення, особливо за умови етнокультурної консолідації української нації. Так само етногеографічні реалії якраз не дають підстав для висновків про загальнорегіональну поліетнічність України, адже *поліетнічність держави, тим більше – її багатонаціональність, визначається не наявністю окремих представників етнічних груп, а множинністю ареалів розселення автохтонних етнонаціональних спільнот та їхньою суттєвою демографічною вагою*. Зважаючи на такі підходи, поліетнічний чи двоетнічний характер мають лише порівняно невеликі ареали державної території України.

Деякі проблеми політико-географічного аналізу пов'язані з проявами кризи в загальній методології української природничої та суспільної географії. Зокрема, розвиток теорії систем у другій половині ХХ ст. зумовив поширення в географії *геосистемної парадигми*, що скоро стала домінуючою. Попри методологічні позитиви і наявні наукові здобутки, помітними сьогодні є і вияви неадекватного застосування в Україні цього підходу, що проявилось у тотальному оголошенні всіх поєднань географічних об'єктів та фрагментів географічного простору геосистемами (у суспільній географії – ще й комплексами), незважаючи на брак у них реальних зв'язків і внутрішньої організованості, які відповідали б критеріям системності чи комплексності, що часто призводило і призводить до міфологізації географічної дійсності. Тобто замість того, аби досліджувати реальні зв'язки і співвідношення, наприклад, і в тому контексті, наскільки вони відповідають моделям геосистеми чи геокомплексу, всі фрагменти географічної реальності, у т. ч. дуже далекі від цілісності, оголошують геосистемами чи геокомплексами. Така ситуація потребує внесення суттєвих коректив, зокрема, в аспекті поглиблення дослідження реальних структурно-функціональних зв'язків.

Сучасними соціальними науками висунуто й обґрунтовано теоретичні положення, що можуть бути закладені в осно-

ву стратегії досліджень. Хоча зберігають, іноді при суттєвому переосмисленні, конструктивний потенціал і ті парадигми, що домінували в гуманітарній географії минулого. Це насамперед стосується *функціонального підходу*, що його обґрунтував Р. Хартшорн, в основі якого об'єктивний аналіз співвідношення сили доцентрових та відцентрових чинників в територіально-політичній структурі держави. Проте необхідно зауважити, що з позицій якоїсь окремої парадигми можна досліджувати деяку вузьку проблему. А *політико-географічне дослідження держави, яка є поєднанням складних різнопланових об'єктів і структур, потребує плюралізму методологічних підходів*.

Ураховуючи значущість походження та еволюції політико-географічних структур, пріоритетність структурно-функціональних зв'язків, політико-географічні дослідження держави є найбільш ефективними на основі *історико-географічного*, включаючи *історико-генетичний* та *історико-еволюційний*, і *структурно-функціонального* методологічних підходів (чи *геоструктурно-функціонального*, акцентуючи увагу на дослідженні територіальних структур). Сутність історико-географічного підходу в політико-географічних дослідженнях полягає у детальному відстеженні процесів зародження і розвитку деякого політико-географічного феномену з метою виявлення причинно-наслідкових зв'язків у його формуванні і розвитку. Інше важливе завдання історичного політико-географічного аналізу – виявити географічні сліди минулих історичних епох у сучасній політичній географії, зважаючи на те, що історико-суспільний процес, за словами О. Г. Топчієва, це не лише «еволюція, розвиток і заперечення старого, розрив з минулим і творення нового», але і «збереження й перенесення з минулого у сучасне й майбутнє всього життєздатного»¹. У суспільно-географічних дослідженнях накопичено знач-

¹ Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики. Одеса, 2005.

ний досвід застосування цього підходу, починаючи з праць класика географії нових часів К. Ріттера (1779–1859). С. Рудницький, розкриваючи значення історико-географічного підходу, підкреслював, що він «має причиново пояснити теперішній стан явища, як воно зробилось таким, як є». Водночас структурно-функціональний підхід у дослідженні певної політико-географічної одиниці чи явища полягає у визначенні його внутрішньої організованості й внутрішніх функціональних зв'язків, а також зв'язків з зовнішнім середовищем, що дає змогу виявити його стан і перспективи дальшого розвитку.

У сучасній політичній географії, як і в політології чи соціології, генетично-еволюційний і структурно-функціональний підходи часто протиставляють, абсолютизуючи значення одного і недооцінюючи значення іншого. Зокрема, у політичних дослідженнях на Заході явну перевагу надають структурно-функціональному, часто ігноруючи інерцію політичних процесів минулого. На таку методологічну переоцінку, зокрема, вплинула жорстка критика історичного підходу і в широкому розумінні «історизму» як способу мислення відомим філософом К. Поппером (1902–1994), котрий послідовно, але й безпідставно намагався довести, що «історичистський підхід до суспільних наук дає жалюгідні наслідки»¹. Для регіону Центрально-Східної Європи, зокрема, й України, в гуманітарних, у т. ч. і суспільно-географічних дослідженнях, та й мисленні загалом, навпаки, характерною є недооцінення сучасних функціональних зв'язків і перебільшення значення різних схем минулого, що зумовлено впливом марксизму та інших філософій, які абсолютизують момент історичної приреченості (фаталізму). Звідси і методологічно безпідставні спроби перенести історичні моделі розв'язання політико-географічних проблем на цілком

¹ Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. К., 1994

відмінний сучасний ґрунт. Разом з тим заперечення інерції політичних систем минулого та недооцінювання історико-політичних традицій перешкоджає розкриттю глибинної сутності сучасних політико-географічних явищ.

У державах з чітко вираженою диференціацією політичних настроїв важливо відстежити різне *бачення політико-географічного образу держави* та її регіонів різними територіальними групами населення, а також відображення в свідомості політичного образу свого та інших регіонів, уявлень про їхнє місце в територіально-політичній системі держави. Такі регіонально-ментальні відмінності завжди є важливим чинником політичної активності громадян, а їхній аналіз забезпечує *геоментальний підхід*. У процесі аналізу регіональних відмінностей політичної поведінки різних груп населення доцільно використовувати окремі елементи *бігейвіористського підходу*, але з деякими застереженнями, адже цей підхід до певної міри абсолютизує психологічні мотиви поведінки, водночас у політико-географічному аналізі важливим є оцінення насамперед соціально-географічних та ментально-географічних чинників.

У політичній географії, згідно з загальними тенденціями гуманітарних наук, активно застосовують також *міждисциплінарний підхід*. У його основі – використання методичних прийомів і концептуальних засад інших дисциплін. Найбільш логічним є застосування апробованих методів, які використовуються суспільними науками, проте можливі й інші підходи, часом і не зовсім вдалі, як у разі проведення аналогії між державами й біологічними організмами, що її запропонував Ф. Ратцель, прийшовши в результаті до дуже сумнівних висновків. На Заході поширеними є спроби описати просторову взаємодію різних соціальних об'єктів за аналогією із явищем гравітації у фізиці (У. Уорнст, 1959; П. Хаггет, 1966). Результативнішими є методики, які політична географія запозичила з інформатики (теорія ймовірностей, геоінформаційні системи), соціології (соціально-політичний моніторинг).

У вивченні окремих політико-географічних проблем методологічне значення мають і конкретні концепції суміжних дисциплін. Так, у аналізі динаміки поширення по території держави нових політичних явищ чи навіть політичних ідей доцільним є використання теорії *дифузії нововведень* Т. Гагер-странда, яка розкриває залежність та динаміку територіального поширення нової інформації від певного джерела.

Вибір оптимальної парадигми в політико-географічному аналізі на державному рівні залежить від теми дослідження, враховуючи специфіку конкретних політико-географічних об'єктів. Тому у вивченні таких питань, як адміністративно-територіальний устрій, географія виборів чи етнополітична географія держави можуть бути істотні відмінності щодо вихідних концептуальних принципів та критеріїв, а також щодо програми й методики дослідження.

1.4. Джерела, методи та методика політико-географічних досліджень

Політико-географічний аналіз, як і всі географічні дослідження, розпочинається з пошуку і впорядкування емпіричних джерел та оцінення рівня їхньої достовірності. Оскільки об'єктом політико-географічного аналізу є різні явища суспільного життя, то це зумовлює широкий спектр джерельної основи політичної географії держав: *історичні та сучасні державно-правові акти, міжнародні конвенції і міждержавні угоди; офіційна державна статистика (міністерств, відомств, установ); результати виборів у всі органи влади, матеріали соціологічних опитувань та анкетувань; картографічні і довідкові матеріали.*

Попри різноманітність емпіричних джерел політичної географії України, відчутною є їхня недостатність щодо забезпечення аналізу історичних та сучасних політико-географічних

проблем. Особливо це стосується офіційної статистики, як поточної, так і переписної. Так, основним і достатнім джерелом для оцінення етнополітичних і культурно-політичних взаємин мав би бути перший всеукраїнський перепис населення 2001 року. Однак методологією перепису не було, на жаль, передбачено статистики релігійно-конфесійного складу населення, що є великим його недоліком, адже наявна поточна статистика релігійних громад не відображає основного – кількості віруючих за релігіями і конфесіями. Водночас вкрай недоречною новизною перепису стала спроба подати статистику етнічних українців в розрізі «субетносів», що є безпрецедентним явищем у світовій практиці. Тут проявилось і невірне розуміння поняття субетнос, і недоречне його застосування щодо таких етнографічних груп українського народу, як бойки, гуцули, поліщуки та ін., засвідчуючи повну безпідставність таких підходів. Істотним недоліком перепису є запізнiла публікація матеріалів з поданням інформації лише в розрізі великих регіонів, що ускладнило детальне відстеження ситуації в населених пунктах та адміністративних одиницях нижчого рівня.

Недостатньо політико-географічної інформації щодо політичних партій, громадських організацій етнонаціональних меншин, релігійних організацій подано і в основному статистичному виданні України – «Статистичному щорічнику», який також подає переважно середні дані за регіонами, не розкриваючи істотних внутрішньо-регіональних відмінностей. Водночас позитивним моментом у розширенні джерельної основи політико-географічних досліджень в Україні стала офіційна інформація за результатами виборів вищих органів державної влади, що її подає Центральна виборча комісія України.

Недосконалість офіційної статистики в Україні можна було б компенсувати даними соціологічних обстежень, однак їхня база ще доволі вузька, а наявні часто ідеологічно чи партійно заангажовані.

Різноманітність і різнотипність емпіричних джерел, а також предметна різнорідність самої політичної сфери, яка включає і державні інститути, і територію, і населення, зумовлюють відмінності використання на різних етапах різних методик і методів. У цьому контексті можна виділити такі *основні підрозділи у методиці політико-географічного аналізу* України та й інших держав: 1) методика дослідження історичних політико-географічних процесів; 2) методика дослідження державної території і державних кордонів; 3) методика дослідження територіальної організованості усього державного апарату; 4) методика дослідження геоетнополітичних і геокультурних взаємин; 5) методика дослідження географії політичних партій і електоральної партійно-політичної активності; 6) методика оцінення ступеня сформованості та стабільності територіально-політичної системи та обґрунтування напрямів внутрішньої геополітики; 7) методика аналізу зовнішніх політико-географічних впливів.

Експериментальна частина політико-географічного вивчення держав розпочинається з *історико-географічного аналізу процесів формування* державності, державної території і кордонів, змін у географії столиць та адміністративно-територіальному устрої, територіального поширення політичних партій та історичних ідеологій, а також тих параметрів географії населення, які мають найбільше політичне значення (етнонаціональний і релігійний склад населення). Реалізують ці дослідницькі завдання за допомогою методів історико-географічної періодизації, історико-географічних зрізів, діахронічного аналізу та історико-географічного районування. Метод *історико-географічної періодизації* полягає у виділенні часових проміжків (етапів) у розвитку політико-географічних об'єктів чи їхніх поєднань, які характеризуються подібністю умов, відносною одноманітністю та стабільністю. Виділення таких періодів здійснюється з урахуванням переломних моментів, що започатковують нові етапи в розвитку

багатьох явищ та елементів політико-географічного середовища. Таким моментом, зокрема, може бути перехід країни до складу інших держав.

Проведення періодизації історичного розвитку політичної сфери так чи інакше є необхідною передумовою для застосування методу *історико-географічних зрізів*. Сутність цього методу полягає у детальній реконструкції на конкретний час певного періоду політико-географічної ситуації (державні й етнічні території, державні кордони й етнічні межі, адміністративно-територіальний устрій, столиці), яку описують науковою мовою та моделюють на відповідних політико-географічних картах.

Визначити особливості та закономірності розвитку окремих географічних об'єктів дає змогу метод *діахронічного аналізу*, який полягає у детальному відстеженні впродовж усього історичного часу, або тривалого проміжку еволюції, якогось політико-географічного об'єкта, наприклад, державних кордонів, адміністративно-територіального устрою. Тобто необхідно аналізувати і процеси зародження, і різні фази та стадії розвитку політико-географічного явища, що дає змогу зробити висновки щодо вектора та трендів його динаміки.

Одним з методів політико-географічного дослідження країн є їхнє *історичне політико-географічне районування*. З огляду на закономірний характер формування історичних (фантомних) політико-географічних районів, їхнє виділення розкриває у синтетичному вигляді наслідки відмінностей історико-географічного розвитку. Але оскільки процеси історичного районоформування є неперервними, то на кожен момент можна виділити «сліди» районів минулих і давньоминулих історичних епох. А тому не завжди є змога окреслити межі історичних політико-географічних районів, а лише їхні ядра.

Крім означених спеціальних історико-географічних методів, в історико-географічному аналізі політичної сфери держав широко використовують картографічний метод та математично-статистичні методи, зокрема, аналіз рядів динаміки та кореляційний метод.

Отже, враховуючи переваги і можливості різних методів історичного політико-географічного аналізу, послідовність методичних прийомів на цьому етапі включає: 1) виділення методом періодизації основних етапів історичних політико-географічних змін. Аналіз за допомогою порівняльного та статистичних методів політико-географічної ситуації на історичних зрізах та виявлення тенденцій основних змін; 2) виявлення тенденцій політико-географічного розвитку шляхом діахронічного аналізу окремих підрозділів політичної сфери (державних територій і кордонів, політичних центрів і адміністративно-територіального устрою, етнокультурного середовища); 3) оцінення рівня інерції історичних політико-географічних процесів у сучасній територіальній структурі політичної сфери держави (історично зумовлені ментально-політичні відмінності, інерція впливу історичних державних кордонів, політичних центрів та ін.).

Основні результати політико-географічного аналізу держав забезпечує структурно-функціональний аналіз усіх підрозділів їхніх територіально-політичних систем з використанням елементів міждисциплінарного, геоментального та бігеївіористського підходів. У цьому контексті методика дослідження *державної території* включає аналіз традиційними економіко-географічними методами розмірів і конфігурації державної території, її географічного положення і соціально-економічного освоєння, порівняно з відповідними параметрами інших держав. Зокрема, рівень соціально-економічного освоєння характеризується через регіональні співвідношення густоти населення, густоти поселень, рівня урбанізації, забезпеченості земельними ресурсами та основними фондами, а також через визначення регіональної диференціації рівня промислового розвитку і рівня розвитку транспорту.

У процесі вивчення державних територій важливо з'ясувати також їхні типологічно-генетичні особливості: за яких обставин (об'єктивних і суб'єктивних) формувалася державна

територія і за яким принципом (етнополітичне самовизначення на етнонаціональній території, самовизначення з урахуванням території і кордонів колишніх залежних володінь чи ін.).

Політико-географічний аналіз *державних кордонів* включає: по-перше, встановлення протяжності кордону з сусідніми державами, його відповідність природним та етнogeографічним межам; по-друге, визначення особливостей розміщення лінії кордону щодо населених пунктів, шляхів сполучень, розселення етнонаціональних спільнот і груп; по-третє, виділення історико-генетичних типів різних ділянок кордону та визначення їхнього впливу на сучасні внутрішньо-державні і міждержавні контакти; по-четверте, інвентаризацію міждержавних проблем становлення та функціонування кордону за наявності договірно-правової бази, прикордонних суперечностей, ураховуючи небезпеку появи прикордонних конфліктів унаслідок зовнішніх претензій, проблеми і перспективи зрівноваження функцій кордону.

Вихідним пунктом у дослідженні *територіальної організованості усього державного апарату* є вивчення конституційних засад, в яких окреслено типологічні особливості держави, включаючи аналіз територіально-політичних підстав унітаризму-федералізму. Аналіз *політико-географічних засад функціонування столиці* полягає у вивченні за допомогою відповідних суспільно-географічних методів її географічного положення, демографічного і соціально-економічного потенціалів, зокрема, у співвідношенні з другим за людністю містом, а також етнонаціонального складу населення, культурного середовища, на основі чого узагальнюють переваги та недоліки виконання столицею своїх функцій. У вивченні *політико-географічних проблем функціонування вищих органів державної влади* важливо з'ясувати співвідношення регіонального та етнокультурного представництва у вищих державних структурах (законодавчих, виконавчих, судових), що дає змогу зробити висновки про рівень зрівноваженості різних

впливів. У президентських і президентсько-парламентських республіках має значення не лише аналіз географії політичної підтримки президента, але і його регіонально-соціальне походження.

Методично складним і багатоетапним є *аналіз адміністративно-територіального устрою*. Щоб його оцінити, необхідно насамперед обґрунтувати критерії оптимальності. В цьому контексті система адміністративно-територіального устрою є ефективною якщо: а) кількість її ієрархічних ступенів відповідає у загальних рисах розмірам території держави, кількості та розміщенню її населення; б) адміністративні одиниці одного рівня є більш-менш зрівноваженими за розмірами; в) адміністративно-територіальні одиниці у суспільно-географічному аспекті є цілісними, компактними, комунікаційно пов'язаними, мають достатню ресурсну основу для комплексного соціально-економічного розвитку; г) адміністративні центри відзначаються вдалим географічним розміщенням, володіють необхідним сукупним потенціалом (демографічним, соціально-економічним, інфраструктурним) для формування і функціонування органів державного управління і місцевого самоврядування. З огляду на ці критерії, політико-географічний аналіз адміністративно-територіального устрою виконують у такій послідовності: 1) вивчення державних політико-правових документів, які регулюють діяльність системи територіального управління; 2) дослідження ієрархії та кратності адміністративно-територіального поділу (засвідчує, скільки одиниць нижчого рівня припадає на одну одиницю вищого рівня) в контексті відповідності розмірам та системі розселення держави; 3) аналіз за допомогою методу індексів параметрів одиниць (площі і кількості населення) на всіх адміністративних рівнях щодо зрівноваженості їхніх розмірів; 4) дослідження конфігурації адміністративних одиниць за допомогою критеріїв форми; 5) аналіз географічного положення адміністративних центрів,

їхньої транспортної доступності та потенційних можливостей обслуговування територіальної округи.

Для держав з помітними етнокультурними суперечностями особливо актуальним є *аналіз територіально-етнополітичних співвідношень*, який включає: 1) кількісний аналіз демографічних співвідношень в етнонаціональній структурі держави за допомогою статистичних методів. Ідентифікація суб'єктів етнogeографічних взаємин з урахуванням їхньої демографічної ваги; 2) аналіз етнонаціональної мозаїчності держави та регіонів за допомогою відповідних показників у контексті перспектив формування територіально-етнополітичної системи. Ідентифікація держави та регіонів за етнонаціональним складом та оцінення ступеня поліареальності; 3) аналіз географії окремих етнонаціональних спільнот та груп з використанням методу типізації за демографічним потенціалом, особливостями заселення, мовно-культурними ознаками, ступенем асиміляції, характером розселення. Виявлення за допомогою методів кореляції взаємозалежностей між різними соціально-культурними параметрами етнонаціональних спільнот і груп. Етнogeографічне районування держави з урахуванням ліній різкого переходу у співвідношеннях частки етнічних українців та етнонаціональних меншин; 4) виявлення географічних особливостей та трендів громадсько-політичної активності етнонаціональних спільнот і груп за результатами виборів, організованості та діяльності громадських товариств (їхня кількість, відповідність етнogeографії, геополітичні орієнтації). Інвентаризація проблем і перспектив етнополітичних взаємин за етнogeографічними регіонами з використанням соціологічних методів.

Спектр методів, які використовують в усіх методиках територіально-етнополітичного аналізу, є широким, але пріоритетне значення мають *статистично-математичні та картографічний методи*. Найпростішим статистичним прийомом оцінення компонентної і територіальної етнонаціональної

структури населення держави є розрахунки абсолютних значень і відносних часток етнопонаціональних груп чи груп населення за рідною мовою у розрізі держави та регіонів, а також індексів їхніх кількісних співвідношень (*індексів превалювання*), індексів мозаїчності.

В аналізі сучасної територіальної структури етнополітичної сфери *вузловою проблемою є дослідження процесів асиміляції*. Базове значення тут має показник частки населення певної спільноти, яка вважає рідною не свою етнічну мову. Щодо етномовної ситуації в Україні, зокрема щодо зіставлень рівнів асиміляції етнічних українців та етнічних росіян у регіональному вимірі, то *в узагальненому вигляді параметри та обсяги асиміляційних процесів своєрідно відображає індекс відповідності питомої ваги етнічних українців та україномовного населення загалом (I_{уу})*, який можна розрахувати як відношення цих середніх величин, а також *індекс відповідності частки українців з рідною російською мовою та частки росіян з рідною українською мовою (I_{ур})*. В оцінках рівня інтегрованості громадян України в україномовне середовище істотними також є показники частки населення, яке володіє державною мовою та частки україномовної продукції у видавничій справі.

У політичній географії багатьох сучасних держав першорядне значення мають *релігійно-конфесійні взаємини*. Їхнє вивчення включає такі питання: 1) дослідження релігійно-конфесійної структури держави та регіонів за співвідношенням часток різних груп віруючих та атеїстів, ідентифікація типу держави за структурою релігійно-конфесійної сфери; 2) аналіз ступеня релігійно-конфесійної мозаїчності, на основі якого здійснюють релігійно-конфесійне районування; 3) аналіз механізмів безпосереднього впливу релігійно-конфесійної сфери на формування політичної ідеології та на територіально-політичну ситуацію (підтримка загальнополітичних і регіонально-політичних рухів, політичних партій, окремих політиків (як на виборах, так

і в поточній політичній боротьбі)); 4) аналіз адміністративно-територіальної підпорядкованості та структури конфесій і їхнього геополітичного значення; 5) дослідження опосередкованого впливу релігійно-конфесійної сфери на мовно-культурну ситуацію в державі в геополітичному і геокультурному аспектах; 6) аналіз ймовірності появи різних політичних конфліктів, пов'язаних з функціонуванням релігійної сфери. Отже, розглядаючи територіально-політичні наслідки розвитку українських релігійно-конфесійних відносин в історичній ретроспективі, потрібно насамперед звернути увагу на те, наскільки релігійно-конфесійний чинник сприяв формуванню культурно-політичної цілісності України, збереженню культурної самобутності українського народу, регіонально-політичному зближенню.

Географія політичної активності населення особливо випукло проявляється в *географії політичних партій* і відображається в географії виборів. Оскільки саме діяльність політичних партій у змозі забезпечити загальнодержавну консолідацію чи, навпаки, – порушити територіально-політичну цілісність держав, то необхідно чітко визначити політико-географічний характер та вектор усіх партійно-політичних співвідношень. Для цього необхідно: 1) проаналізувати кількість політичних партій та їхніх членів; 2) типізувати політичні партії за ідеологічними та етнокультурними ознаками, а також за геополітичними орієнтаціями; 3) визначити контури та вектор територіального впливу політичних партій за результатами виборів, проаналізувати його динаміку; 4) визначити сумарне співвідношення доцентрових і відцентрових тенденцій у діяльності політичних партій.

Важливим моментом у всебічному політико-географічному дослідженні держав є *інтегральне оцінення ступеня сформованості та стабільності територіально-політичної системи* в контексті внутрішніх і зовнішніх викликів, яка дає змогу виявити всю сукупність наявних суперечностей, а та-

кож дослідити проблеми політико-правового забезпечення та діяльності державних інститутів щодо реальних загроз.

Політико-географічна ситуація в державі суттєво залежить від *зовнішніх політико-географічних впливів*, які мають багатогранний характер, а тому в їхньому аналізі необхідно виділити найбільш значущі чинники і моменти. В цьому контексті насамперед важливо з'ясувати, якими ж є основні тренди територіально-політичного розвитку світу та його механізми, абстрагуючись від ідеологічних оцінок, але враховуючи конкретні зміни на політичній карті (державності, територій, кордонів) та географію територіально-політичних конфліктів і суперечностей. Необхідно звернути увагу і на зміни у співвідношеннях економічних та загалом сукупних силових потенціалів, а також наявність міжнародно-правових інститутів та інших механізмів вирішення глобальних проблем. Тут значення має і суб'єктивне бачення політичними елітами найбільших держав перспектив територіально-політичного устрою світу та їхнє ідеологічне забезпечення. З огляду на помітну політизацію у сучасному світі економічних відносин особливо важливо проаналізувати зовнішньоекономічні, і зокрема зовнішньо-торгівельні зв'язки, виділяючи пріоритетні інтереси, відношення взаємовпливу та залежності.

Відтворити взаємозв'язки та взаєморозміщення всіх складових територіально-політичної системи країни як у сучасному вимірі, так і в контексті конструювання перспективних моделей дає змогу *картографічний метод*. Всебічне картографічне відображення політико-географічних процесів на державному рівні не лише розкриває глибинні суспільно-географічні зв'язки і співвідношення, але й може бути передумовою міждисциплінарного дискурсу, розширюючи обрії державознавчого, і, зокрема, українознавчого, аналізу.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Як ви розумієте вислів Ж. Тускоза: «Держава – це історичний спосіб географічного поділу політичної влади»?
2. Назвіть приклади впливу різних географічних чинників на формування та розвиток України.
3. Яке значення мають розмір держави для формування її потенціалу?
4. Що є предметом політичної географії? Назвіть різні аспекти політичної географії держави.
5. Які окремі підрозділи політичної географії держав ви можете назвати?
6. У чому полягає межове положення політичної географії в системі наук?
7. Які можете назвати відмінності між предметом політичної географії і геополітики?
8. Назвіть деякі хибні методологічні підходи, поширені в публіцистичній літературі, щодо трактування сучасної політико-географічної ситуації в Україні.
9. Наведіть приклади застосування історико-еволюційного та структурно-функціонального підходів у політико-географічних дослідженнях.
10. У дослідженні яких політико-географічних проблем ефективним є використання геоментального, бігейвіористського та міждисциплінарного підходів?
11. Назвіть основні проблеми інформаційно-джерельного забезпечення сучасних політико-географічних досліджень в Україні.
12. Які основні методи використовують у дослідженні історичних політико-географічних процесів?
13. Назвіть послідовність вивчення державної території і державних кордонів.
14. Опишіть методіку дослідження державно-територіального устрою.
15. Які особливості методіки дослідження геоетнополітичних і геокультурних взаємин?
16. Які методичні підходи використовують у дослідженні географії політичних партій і електоральної партійно-політичної активності громадян?
17. Назвіть методичні особливості аналізу зовнішніх політико-географічних проблем держав.

2.1. Витоки політичної географії та загальні тенденції її еволюції впродовж XIX–XX ст.

Початки формування наукових основ політичної географії припадають на середину XVIII ст., коли стали активно поширюватись нові підходи до опису економічного й політичного життя держав. У працях французького філософа і географа **А. Р. Ж. Тюрго** (1727–1781) у 1750 році вперше було вжито і сам термін «політична географія». Найбільші праці державно-описового характеру того часу належать німецькому географу **А. Бюшінгу** (1724–1793).

У кінці XIX ст. завдяки працям німецького географа **Ф. Ратцеля** (1844–1904) в географічній науці утвердився антропогеографічний підхід. Ф. Ратцель став також і фундаментом нової політичної географії, виклавши свої принципи в працях «Закони просторового росту держав» (1896), «Політична географія» (1897), «Море як джерело могутності народів» (1900). У політико-географічному аналізі він під впливом соціал-дарвінізму (поширення на соціальні взаємини ідей природного відбору, боротьби за існування) розглядав держави як біологічні організми, що мають певні цикли розвитку, а в процесі росту потребують розширення «життєвого простору». Він виділив сім законів просторового розширення держави, згідно з якими збільшення розмірів території держави є результатом зростання культури нації, супроводжується розвитком торгівлі, державної ідеології і здійснюється за рахунок інших держав

у напрямку заповнення замкнених географічних просторів. Тобто просторова експансія держави, розширення її території шляхом включення малих держав є об'єктивним наслідком міждержавних взаємин. Така точка зору дала поштовх дальшим обґрунтуванням територіальної експансії, яка пізніше стала домінуючою ідеєю державно-політичного мислення.

Розвиваючи ідеї Ф. Ратцеля, шведський соціолог і політичний діяч **Р. Челлен** (1864–1922) розробив концепцію геополітики як складову вчення про державу – особливий політичний організм, втілений у просторі. Силовий потенціал держави, за Р. Челленом, формується поєднанням природно-географічних властивостей, господарства, етнокультурного і демографічного потенціалу народу та форми державного правління. А її роль у геополітичних процесах залежить від трьох просторових чинників – розширення, тобто наявності значного державного простору та передумов збільшення його розмірів, територіальної монолітності та свободи пересування, насамперед у плані розміщення щодо морських шляхів сполучення.

На популярність геополітичних підходів, їхнє активне проникнення в середовище політиків та у сферу прийняття політичних рішень, найбільше вплинули ідеї і погляди англійського географа й політика **Г. Маккіндера** (1861–1947), котрий, аналізуючи глобальні історико-географічні відмінності, обґрунтував низку положень щодо особливої ролі різних регіонів Землі у розвитку людського суспільства і передусім у історико-політичних процесах. Основні засади своєї доктрини Г. Маккіндер виклав у доповіді «Географічна вісь історії» (1904). Ця праця відзначалася новизною й оригінальністю постановки низки питань, але й однобічністю багатьох висновків. Методологічною підвалиною доктрини Г. Маккіндера є положення про протистояння т. зв. цивілізацій суходолу та морських цивілізацій. Згідно з його поглядами, особливо велика роль у долі людства належить серцевині суходолу (пізніше названа *хартлендом*), основу якої становлять внутрішні райони Євразії, недоступні для «морської

сили». «Хартленд» оточують *внутрішній пояс узбережжя* (Німеччина, Австрія, Туреччина, Індія, Китай) та *зовнішній півмісяць* (Британія, Канада, Сполучені Штати Америки, Південна Африка, Австралія й Японія). Схема поділу мала досить приблизний характер. Особливі і відмінні географічні умови (клімат, гідрологія, рослинність) цих трьох частин Землі зумовили, на думку Г. Маккіндера, і складність взаємин людських суспільств, які сформувалися на їхній основі. Узагальнюючи окремі історичні приклади, передусім хроніку безупинних вторгнень у Західну Європу кочових народів з континентальної Азії, Г. Маккіндер наголошує на постійному антагонізмі континентальних цивілізацій (хартленду) та цивілізацій, що сформувалися на морській торгівлі, морській могутності (зовнішній півмісяць). Цей антагонізм має незмінний характер і проявляється незалежно від того, які саме народи і держави сформувалися у цих частинах світу, засвідчуючи таким чином наявність своєрідного *фаталізму у планетарних взаєминах*.

Положення про планетарний дуалізм, геополітичне протиставлення «телурократії» (цивілізацій суходолу) і «таласократії» (цивілізацій, які сформувалися на морській могутності) стало парадигмою багатьох досліджень, було *безпідставно проголошено одним з глобальних законів, набуваючи навіть містичних форм*. Заперечуючи ці положення, насамперед зазначимо, що виділення винятково морських і винятково суходольних суспільств (цивілізацій) не завжди є методологічно коректним, адже багато країн, особливо європейських, володіли і приморськими регіонами і континентальними, а з іншого боку, переважно континентальні країни, наприклад, Росія, намагалися утвердитися (й у випадку Росії утверджувалися) на морських берегах. На це відразу вказав, не сприймаючи такий поділ Г. Маккіндера, відомий російський географ **В. П. Семенов-Тянь-Шанський** (1870–1942), зазначаючи, що історичний розвиток багатьох країн, у т. ч. й Росії, відбувався шляхом поєднання приморських і континентальних регіонів.

Практика міжнародних відносин XIX–XX ст. не засвідчує безпосереднього зв'язку між вектором міждержавних відносин і т. зв. планетарним дуалізмом. В основі тогочасного формування різних блоків і воєнного протистояння лежали різні мотиви (ідеологічні, територіальні, національні та ін.), але неможливо виявити тут якийсь *планетарний антагонізм суходолу і моря чи континентальний патріотизм*. І лише після Другої світової війни сформувалася біполярна система розподілу антагоністичних політичних сил (Радянський Союз і сателіти – США і союзники), яка частково нагадувала одну з моделей Г. Маккіндера, що, власне, і надало його схемі харизматичного характеру. Водночас об'єктивний і всебічний аналіз основних тенденцій міжнародних відносин все ж засвідчує, що такий збіг – *це не фатальний наслідок планетарного дуалізму*, а результат одномоментного розміщення політичних сил, в основі якого збіг багатьох обставин, і насамперед – *це наслідок географії поширення і боротьби ідеологій*.

Унаслідок територіально-політичних трансформацій першої половини XX ст. (зміцнення позицій США та активізація їхньої міжнародної політики, утворення і посилення СРСР) закономірно зросла увага до геополітики в середовищі американських і російських політиків та науковців, все більше і більше набуваючи характеру конкретних практичних проєктів. Це наочно виявилось у геополітичних поглядах американського геополітика **Н. Спайкмена** (1893–1944). Сприймаючи як реальність тодішню розстановку політичних сил, яка частково збіглася з моделлю Г. Маккіндера, основними полюсами територіально-політичних відносин Н. Спайкмен визначає зовнішні острови та континенти, ядром яких стали вже США і атлантичне співтовариство, та центральну зону (хартленд), володарем якої на той час виступав СРСР. Не наділяючи центральну зону особливим містичним призначенням, для інтересів безпеки США, на думку Н. Спайкмена, стратегічне значення має насамперед контроль над окраїнними просторами Євразії, т. зв. внутрішнім поясом

узбережжя (за Г. Маккіндером), який він означив, як *рімленд* (*rimland*). Незважаючи на збіг деяких принципів підходів з доктриною Г. Маккіндера, *геополітичні погляди Н. Спайкмена – це все ж не фаталізм глобальних зіткнень, а відображення реалій розподілу і впливу найбільших на той час політичних сил.*

Геополітична модель Г. Маккіндера знайшла дальший розвиток і в **російській доктрині євразійства**, розробленій російськими емігрантами в 1920 роках. Геополітичні основи цієї доктрини обґрунтував географ **П. Савицький** (1895–1968). На думку євразійців, Росія займає центральне, серединне, положення на материк Євразія, щодо якого і Європа, і Південна, і Східна та Південно-Східна Азія є периферією. За усіма і природно-географічними, і духовними параметрами Росія є і не Європою, і не Азією, а особливим геокультурним синтезом, окремою як природною, так і геополітичною одиницею, цілісним природно-культурно-політичним ландшафтом. Причому, оскільки якраз з Азією пов'язує її більшість історичних і культурно-ментальних зв'язків, то ідеологічно, і політично вона протистоїть саме Європі. З огляду на історію та географічне розміщення, Росія втілює особливий шлях, а російський народ в етнокультурному аспекті є особливим «суперетносом», який поєднує слов'янські та тюркські етнічні компоненти. Все це і дає росіянам особливе право творити не національну державу, а велику континентальну імперію, здійснювати необмежене територіальне розширення держави на євразійському континенті. Отже, саме в обґрунтуванні особливого варіанта континентальної імперії та її права на дальшу експансію в західному, південному та східному напрямках і полягає основна ідея євразійської доктрини.

Внутрішньосуперечливий і надуманий характер засадничих принципів євразійства спростовують як етногеографічні реалії, так і дальший розвиток політичних процесів. Так, навіть з урахуванням високого ступеня асиміляції та акультурації неросійських народів, *населення Російської імперії – СРСР ніколи*

не лише не становило ні етнокультурної, ні етнополітичної цілісності, але й відзначалось у багатьох відношеннях помітною культурно-ментальною різновекторністю, відчуженістю, а до деякої міри і певною несумісністю. При перших же сприятливих умовах численні етнонаціональні спільноти Російської імперії, у т. ч. малі і дуже асимільовані, зразу ж ставили питання про політичне самовизначення.

Деякі геополітичні ідеї Г. Маккіндера використав німецький геополітик **К. Гаусгофер** (1869–1946) для обґрунтування німецького домінування в Європі і світі. Оскільки перспективи широтного розширення великих держав, на його думку, стали обмеженими, то вони увійшли у фазу меридіональної експансії. Узагальнюючи такі тенденції, К. Гаусгофер поділив (згідно з одним з варіантів) політичну карту світу на великі субмеридіональні зони – пан-регіони (пан-Америка, Євро-Африка (серцевинна держава – Німеччина), пан-Росія (від Дніпра і лише до Уралу та частини Західного Сибіру), пан-Японія (Східна Азія), виділивши в кожному пан-регіоні «серцевинні» держави-гегемони та політичну периферію. Пан-регіони розглядали не лише як сферу беззастережного силового домінування держави-гегемона, але і як прообраз нового імперського утворення.

Безпосередня участь К. Гаусгофера в розробленні планів експансії нацистської Німеччини зіграла фатальну роль у розвитку самої геополітики, яка (особливо німецька) у післявоєнний період була засуджена як реакційний псевдонауковий напрям.

Експансіоністський і вузько географічно-детерміністичний характер геополітичних доктрин все ж не знаходив одностайної підтримки в інших середовищах політико-географів, зокрема, зазнав гострої критики з боку французької школи географії людини (**П. Відаль де лаБлаш**, **Ж. Ансель**), американської школи регіональної географії (**Г. Вейгерт**, **Д. Уілтіс**).

Деякі підстави до об'єктивного розуміння глобальних територіально-політичних і геокультурних взаємин, супереч-

ливо поєднуючись з деструктивною апологетикою російського великодержавництва і культурної автаркії, має доктрина російського філософа **М. Я. Данилевського** (1822–1888) щодо виділення *історико-географічних районів*, описана в книзі «Росія і Європа» (1871). М. Я. Данилевський фактично вперше висуває ідею великих культурно-цивілізаційних районів як цілісних територіальних утворень, яка має навіть великі переваги перед наступними відповідними моделями (**А. Тойнбі**, **О. Шпенглера**), адже в їхню основу покладено ґрунтовніші ознаки, насамперед розміщення та культурну спорідненість народів. Наприклад, слушними є висновки М. Я. Данилевського про те, що «кожен народ або сім'я народів з характерною окремою мовою або групою мов близьких між собою ... формують самотній культурно-історичний тип...», але «для того, щоб цивілізація, властива самотньому культурно-історичному типу, могла появитися і розвиватися, необхідно, щоб народи, які належать до неї, мали політичну незалежність». Для формування історико-географічних районів важливими є й етнополітичні передумови: «Цивілізації, властиві культурно-історичному типу, лише тоді досягають цілісності, різноманітності і багатства, коли різноманітні етнографічні елементи, які її формують, ... користуючись незалежністю, утворюють федерацію або політичну систему держав»¹. Таке бачення досить об'єктивно розкриває реальні тенденції територіально-культурної диференціації світу і політичну значущість етнокультурного й етнополітичного чинників. Але практичні рекомендації М. Я. Данилевського щодо перспектив територіально-політичного устрою Центрально-Східної Європи (ідея експансії Росії на Балкани, захоплення Константинополя) якраз суперечили обґрунтованим ним принципам, слугуючи даниною російському великодержавництву.

Значний інформаційний матеріал політико-географічного характеру було накопичено в процесі підготування до мир-

¹ Данилевский Н. Я. Россия и Европа. М., 1991

них конференцій, що мали підсумувати наслідки Першої світової війни. Особливо вагомим напрацюванням (картографічні та аналітичні) щодо зіставлення державних кордонів та етнічних і етнолінгвістичних меж, що відзначались досить високою об'єктивністю, здійснили з ініціативи президента В. Вільсона американські географи під керівництвом **І. Боумана** (1878–1950). Інші американські географи (**П. Джемс**, **Р. Платт**, **Д. Уйтслі**) протягом 1930–1940 років проводили цікаві прикладні політико-географічні дослідження (прикордонних районів, територіальних конфліктів, регіонально-політичних відмінностей).

Загалом упродовж другої половини XIX–першої половини XX ст. було підготовлено великий обсяг різножанрових політико-географічних літературних матеріалів, але через їхню суб'єктивність, ідеологічну заангажованість так і не було окреслено єдиних науково-методологічних засад політичної географії.

У наступний період найбільший внесок у формування наукових основ політичної географії зробив **Р. Хартшорн** (1889–1992), розробивши основи функціональної парадигми в політико-географічному аналізі. На його думку, завданням політико-географічного дослідження держави є виявлення й аналіз сили чинників, які забезпечують її єдність, і визначення сукупності передумов, які можуть порушити цілісність держави та загалом – аналіз співвідношення між відцентровими і доцентровими силами. Крім об'єктивних суспільно-географічних чинників (компактність території, етнонаціональний, мовний та релігійний склад населення, економіко-географічні відмінності), єдність держави гарантує й спільність інтересів, мети, загальнополітичних і культурних орієнтацій, які він означив як *державну ідею*.

Продовженням класичної геополітики є політико-географічні ідеї **Ж. Готмана** (1915–1994), які однак уже містять низку нових положень щодо ролі у політичній географії та у

соціальних взаєминах символіки (іконографії) різних територій, їхнього взаємовпливу та «циркулювання», яка і формує центри, райони, держави, цивілізації. Такий погляд частково пояснює культурно-ментальну і політичну відмінність різних регіонів, більшість яких є дійсно синтезом численних культурних нащарувань, державних впливів, але *містифікує механізми їхнього формування, адже за символізмом (іконографією) різних територій стоять конкретні національні культури, міжкультурні обміни, національно-державні ідентичності з урахуванням, безперечно, моменту інерційності в еволюції геокультурних структур*, характерної для всіх територіальних форм географічного середовища.

Під іншим кутом зору внутрішньодержавні і міждержавні взаємини розглянуто у політико-географічній концепції сучасного британського географа **П. Тейлора**, в центрі якої є модерна держава, а її функції автор зводить насамперед до накопичення багатства (звідси й означення держави як контейнера, вмістилища багатства), яке, на думку автора, є джерелом могутності і водночас стабільності (з урахуванням особливостей території). Територіальні переваги держав щодо здобуття різних багатств, на його думку, стають запорукою їхньої стабільності, а процеси накопичення багатства в сучасних умовах є чинником і територіально-політичної стабільності всього світового співтовариства.

Глибокі перетворення на політичній карті світу наприкінці ХХ ст., насамперед розпад Радянського Союзу, крах двополюсної геополітичної системи, глобальні культурні та економічні виклики, започаткували нові якісні зміни в геополітичному мисленні, зокрема, у моделюванні нових співвідношень розміщення світових політичних сил, розкритті перспектив територіально-політичної структури світу. Ці *геополітичні моделі є важливими й у вивченні політичної географії держав, у т. ч. й України, адже вони є не лише прикладом аналітичного мислення з урахуванням політико-географічних реалій, але й*

самі політико-географічні реалії сучасного світу формуються під їхнім впливом.

Це стосується, зокрема, концепції **С. Гантінгтона**, в якій акцентовано увагу на принципових суперечностях сучасного світу, зумовлених наростанням протистояння цивілізацій (культур), яка виходить на чільне місце після послаблення боротьби ідеологій. Спираючись насамперед на географію світових релігій, С. Гантінгтон виділив у сучасному світі західну християнську, східну християнську (православну), ісламську, китайську, індуїстську, буддистську, японську, латиноамериканську та африканську цивілізації. Акцентуючи увагу на релігійно-культурних суперечностях, автор проводить лінії розлому між цивілізаціями і розглядає їх як смугу майбутнього зіткнення. Як окремих тип держав С. Гантінгтон виділяє т. зв. *культурно-роз'єднані держави*, різні частини яких нібито належать до різних цивілізацій. Водночас він бере до уваги лише географію релігій. Але в більшості випадків культурний тип держави визначає не лише/або не стільки релігійно-конфесійна структура населення, а насамперед особливості етногеографії. Саме від ступеня етнонаціональної однорідності чи мозаїчності країн, їхнього адекватного відображення у політичній системі значною мірою залежить не лише культурне обличчя, але й перспективи стабільності і демократизації держав, що недостатньо враховує як концепція С. Гантінгтона, так і інші сучасні підходи в рамках цивілізаційної парадигми.

Великий резонанс у середовищі геополітиків спричинили геостратегічні підходи **З. Бжезінського**, в основі яких лежать концептуальні положення щодо необхідності закріплення за США ролі єдиної світової наддержави і світового арбітра, викладені в праці «Велика шахівниця» (1997). Використовуючи класичні геополітичні підходи, З. Бжезінський акцентує увагу на моделюванні політичних відносин на євразійському континенті («Євразія – шахівниця, на якій і далі триватиме гра за глобальне верховенство») з метою забезпечити, з одно-

го боку, стабільність континенту, з другого – такий розподіл регіонально-політичних центрів, який закріплював би на континенті домінуючі позиції США, як «єдиної і справді першої глобальної влади». Аналізуючи силовий потенціал, географічне положення, етнополітичні проблеми та вектори геополітичної активності, З. Бжезінський виділяє серед держав євразійського континенту геостратегічних гравців, які мають спроможність змінити наявний геополітичний стан справ (Німеччина, Франція, Росія, Індія, Китай) і геополітичні стрижні (осьові держави), які займають стратегічно важливе положення, хоча самі активної ролі не відіграють (Азербайджан, Україна, Іран, Південна Корея, Туреччина). Такий прагматичний ієрархічний підхід до трактування ролі і місця держав Європи і Азії хоча і корелюється певною мірою з силовими потенціалами держав та особливостями їхнього геополітичного положення, але на-вряд чи відповідає їхнім інтересам та зовнішньополітичним доктринам, та й загалом виглядає не зовсім коректним.

Ідеї однополярності геополітичного світоустрою та гегемонії США посилили агресивність більшості російських геополітичних підходів, що проявилось в популяризації євразійської доктрини, доповненої різними, часом різновекторними положеннями, які загалом окреслюють як **неоєвразійство**. Підтримуючи більшість ідей «класиків» євразійства щодо особливого місця Росії, «неоєвразійці» висувують багато зухвалих проєктів розчленування держав, єдиних етнокультурних масивів, позбавлення самоврядування етнонаціональних районів, переселення з метою імперської гегемонії тощо. В їхній геополітичній моделі немає місця цілісності багатьом сучасним суверенним державам, у т. ч. й Україні. Тому необхідно наголосити: якщо класичне євразійство – це передусім особлива філософія месіанства та апологетики російського великодержавництва, то неоєвразійство – агресивна реваншистсько-експансіоністська доктрина, спрямована проти основ сучасного міжнародного правопорядку.

Отже, в другій половині ХХ ст. зарубіжна політична географія збагатилася новими концептуальними і методологічними напрацюваннями, які дали змогу більш об'єктивно підійти до розуміння і пояснення сутності політико-географічних процесів, водночас збереглися суб'єктивні підходи до трактування механізмів та напрямів розвитку глобального територіально-політичного світоустрою. На сьогодні далі розширення науково-теоретичних основ політичної географії можливе лише за умови неупередженого вивчення конкретних проблем. Обґрунтовуючи перспективні моделі територіально-політичного устрою держав і світового співтовариства, не можна виходити з позицій окремих суб'єктів, а спиратися на принципи зрівноваження інтересів та стабільного розвитку.

2.2. Становлення української політико-географічної думки до початку ХХ ст.

Уявлення про місце країни у світі, у світових територіально-політичних співвідношеннях так чи інакше притаманне кожному суспільству. І тому навіть без обґрунтованих і впорядкованих постулатів характерні риси політико-географічної свідомості різних верств суспільства проявляються у поглядах на свій народ та на свою країну в контексті відносин з іншими державами, насамперед сусідніми. На усвідомлення місця країни у світі, навіть якщо вона і не є державою, завжди впливало і впливатиме її міжнародно-політичне сприйняття, яке тією чи іншою мірою має суб'єктивний характер з огляду на потенціал країни, її самобутність, рівень розвитку.

Формуванню українського багатогранного політико-географічного мислення, яке пройшло доволі складну еволюцію, в нові часи не сприяла тривала бездержавність, обмежуючи розроблення підходів до оцінення політичного становища держави, її регіонально-політичного розвитку. Зате різнобічний

характер, і у концептуальному, і у прикладному аспектах, мала українська думка щодо обґрунтування політико-географічних основ здобуття державності.

З огляду на складні державно-політичні реалії, політико-географічні знання про Україну як про окрему країну аж до початку ХХ ст. не були систематизованими, не становили окремого розділу, а органічно поєднувалися з іншою країнознавчою інформацією, тобто *до початку ХХ ст. не можна говорити про розвиток політичної географії як науки, а лише про формування й розвиток політико-географічного мислення та політико-географічних ідей.* У цьому контексті потрібно виділити такі універсальні пам'ятки літератури, історії, а загалом і країнознавства, як літописи періоду Київської Русі і Галицько-Волинської держави. Так, у літописі «Повість минулих літ» описано територію Київської Русі, поділ на племена, розкрито характер династичних відносин, що були основою політичної системи того часу. Важлива інформація державно-описового характеру міститься у Галицько-Волинському літописі, відображаючи погляди про єдність Русі та її місце в тодішньому політичному світі.

У середині ХVІ ст., в період визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, формувалися не лише нова українська державність, але й новий територіально-політичний світогляд. Саме в цей час у свідомості політичних діячів України, вперше після кількох століть недержавного життя, створюється, точніше, відновлюється образ України-Русі як етнічної цілості, як політичної одиниці, формується об'єктивне розуміння меж української етнічної території. Про це свідчать висловлювання окремих політиків, а пізніше і тексти політичних документів. З огляду на сказане, цікавою є еволюція поглядів Б. Хмельницького, котрий спочатку виступав, за свідченням очевидців, за автономію по Білу Церкву, а пізніше – по Львів, Холм і Галич, адже «...від початку кордон князів руських з польськими королями був по саму Віслу й угорський кордон»¹.

¹ Документи Богдана Хмельницького. К., 1961

Ще чіткіше уявляв собі межі української етнічної території, на основі якої і прагнув відновити державність, гетьман П. Дорошенко, за планами якого мала бути відновлена українська держава від Перемишля, Ярослава, Вісли і Німана на заході і на північному заході, по Севськ і Путивль – на сході.

Нове політичне мислення позначилось і на важливих політичних документах того часу, зокрема, «Договорі поміж цісарем турецьким і Військом Запорізьким з народом Руським...», статтях Б. Хмельницького, Гадяцькому трактаті. В ньому вже досить чітко виписано новий статус України як автономного князівства Руського в Речі Посполитій трьох народів – польського, литовського, руського. Хоча територія автономії обмежувалася лише трьома воєводствами – Київським, Чернігівським, Брацлавським, зате ширші права були передбачені для українського населення в інших етнічно українських воєводствах.

Незважаючи на ліквідацію останніх залишків козацької автономії наприкінці XVIII ст., ідея української державності ще довгий час зберігалася у середовищі козацької старшини та її нащадків, про що свідчить, зокрема, діяльність В. Капніста, В. Полетики та інших державних і громадських діячів того часу.

Якісно новими були геополітичні аспекти ідеології Кирило-Мефодіївського товариства, утвореного наприкінці 1845–початку 1846 років, ядром якого стали відомі представники української творчої і наукової інтелігенції. У статуті Кирило-Мефодіївського товариства було визначено його політичний ідеал – слов'янська федерація, однією з чільних республік якої мала б стати Україна.

В умовах 1860–1870 років політична ідеологія української інтелігенції, об'єднаної у «громади», стала більш поміркованою. У цей час було висунуто лише ідею автономії України в складі федеративної Росії. Саме на такій платформі стояв і відомий український громадсько-політичний діяч **М. Драгоманов** (1841–1895), який став лідером не лише наддніпрянської, але й галицької передової інтелігенції, намагаючись порозумітися з

закарпатською українською інтелігенцією. Саме в цілеспрямованій праці зі зближення двох гілок українського народу (західної і центрально-східної) і полягає найбільше геополітичне значення діяльності М. Драгоманова. Добре орієнтуючись у географії українських етнічних земель, він розумів також велике значення освоєння українцями Причорномор'я, необхідного для зміцнення українських геополітичних позицій у цьому регіоні, адже «без північних берегів Чорного моря Україна неможлива як культурний край»¹.

Паралельно розвивалася й українська політична думка в Галичині, що з кінця XVIII ст. перебувала в складі Австрійської, а з 1867 р. – Австро-Угорської імперії. Тут важливе політико-географічне значення мало проголошення «Руською трійцею» (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький) єдності українців (русинів) на заході і сході та їхньої окремоті щодо поляків і росіян. Я. Головацький висунув у 1846 р. і першу політичну вимогу–автономію для українських земель у Галичині. Цю вимогу конкретизувала Головна Руська Рада як представницький орган української інтелігенції під час революції 1848 р., ратуючи за створення на територіальній основі Галичини двох адміністративних одиниць – української і польської. Окремі політичні діячі, розвиваючи цю ідею, пропонували включити до української адміністративної одиниці українські етнічні землі Закарпаття і Буковини. Деякі греко-католицькі єпископи, зокрема, А. Бачинський, висували передові ідеї щодо об'єднання українських греко-католицьких єпархій Галичини і Підкарпатської Русі в одну українську адміністративно-конфесійну структуру, що могло дати поштовх політичному зближенню українських частин цих двох історичних регіонів.

Важливим етапом у формуванні української політичної думки загалом і геополітичного мислення зокрема стало утворення українських політичних партій наприкінці XIX–на по-

¹ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. К., 1915

чатку ХХ століть, у програмах яких відображено нове бачення геополітичних реалій і перспектив. Виділимо насамперед утворення в 1890 р. на західноукраїнських землях Русько-Української радикальної партії (соціал-демократичного типу), яка на своєму першому з'їзді (1895) проголосила ідею самостійності України. Поширенню цієї ідеї потужний імпульс дала праця Ю. Бачинського «Україна irredenta» (1895), в якій ідея соборності і політичної незалежності України була обґрунтована з соціалістичних позицій. Ідея державної незалежності України стала програмою-максимум утвореної у 1899 р. націонал-демократичної партії, лідерами якої стали такі відомі громадсько-політичні діячі, як І. Франко, Ю. Романчук, Ю. Охримович та ін., водночас самостійність України націонал-демократи обґрунтували вже з позицій національної ідеї.

Відповідно до процесів національно-культурного відродження формувалося державницьке політичне мислення і в Наддніпрянській Україні. Тут вперше ідею державної незалежності України на всій етнічній території «від Карпат аж по Кавказ» проголосив **М. Міхновський** (1873–1934) у праці «Самостійна Україна» (1900), що стала на деякий час політичною програмою Революційної Української Партії. Обґрунтовуючи досить-таки радикальні як для тогочасної української громадськості ідеї, М. Міхновський зазначав: «Отже, коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче виявитись у формі незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного державного змісту може дати своїм членам нічим необмежену змогу всестороннього духовного розвитку й досягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишній розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності є метою – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнародних відносин»¹. Як бачимо, ідеї етнополітичного

¹ Міхновський М. Самостійна Україна. Львів, 1900

визволення М. Міхновський розглядав у контексті міжнародних взаємин з урахуванням усіх аспектів життєдіяльності нації (духовних, правових, економічних, політичних), поєднуючи інтереси усієї спільноти та окремої особистості.

2.3. Українські політико-географічні ідеї ХХ ст. Сучасні проблеми розвитку

Українська політична думка помітно активізувалась з початком Першої світової війни, коли гостро постало питання майбутнього територіально-політичного переустрою Європи. В ході Першої світової війни й упродовж міжвоєнного періоду з'явилися й українські політико-географічні праці та геополітичні доктрини **С. Рудницького** (1877–1937) і **Ю. Липи** (1900–1944), котрі в трактуванні української проблематики опиралися значною мірою на історичні та історико-географічні підходи **М. Грушевського** (1866–1934) і засвідчили вихід української політики та геополітичної думки на якісно вищий щабель.

Безпосереднім поштовхом до вивчення визначним українським географом С. Рудницьким політико-географічної проблематики була потреба в широкому ознайомленні світової громадськості з «українською справою» саме напередодні формування нової політичної карти Центрально-Східної Європи за результатами Першої світової війни. З цією метою у 1916 р. С. Рудницький видав у Відні німецькою мовою працю «Україна з політико-географічного становища», в якій довів неминучість незалежності України з урахуванням усієї сукупності історичних і етнополітичних чинників. Подібне завдання поставив учений і в праці під дещо публіцистичною назвою «Чому ми хочемо самостійної України» (1916).

У методологічному аспекті геополітичні погляди С. Рудницького формувалися частково під впливом німецької

ратцелівської політичної географії, відзначаючись характерним для тогочасної антропогеографічної парадигми *гіперболізованим трактуванням впливу природного середовища та антропологічного чинника на націогенетичні процеси та соціально-політичні стосунки* (звідси, зокрема, намагання обґрунтувати самобутність України природно-географічними чинниками). Але, незважаючи на це, вони в багатьох аспектах відходили від географічного детермінізму, відзначаючись оригінальністю і новизною. Передусім, усі політико-географічні праці С. Рудницького поєднані *ідеєю пріоритетності національного принципу при формуванні держав нової Європи*, якої не сприймало багато європейських геополітиків і політиків: «Саме національна держава є метою, до якої прагне історичний розвиток ХХ століття».

С. Рудницький постійно наголошував, подаючи багато фактів, на тимчасовості багатонаціональних імперій, передбачав їхній майбутній розпад. Аналізуючи геоетнополітичну ситуацію, що склалася в Центрально-Східній Європі в роки Першої світової війни, він робить важливий і логічний висновок, що лише «...утворення української держави в етнографічних границях є самотнім способом, щоб запобігти заколотам у південно-східному куті Європи, так важному для світового господарства і для світової політики»¹. Це твердження, як бачимо, стосується не лише обґрунтування місця України в міжнародно-політичній системі, але й пов'язане безпосередньо з проблематикою регіональної безпеки і стабільності.

Акцентуючи увагу на значенні географічного потенціалу території і розкриваючи детально розміри ареалу українського етнічного розселення, вчений аргументовано доводить, що «українська справа – се велика справа, може найбільша з усіх європейських справ, її не можна зводити до справ малих

¹ Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін, 1923

народів». І тому на кожному кроці слід пам'ятати, що «ми – великий народ, наш край величезний, ми мусимо бути так високо поставлені серед інших народів Європи, як нам після нашої чисельності й після величини нашої країни належиться».

Автор розкриває і своє бачення політичного ладу України як демократичної республіки з сильним центральним урядом і самоврядними громадами і землями (їхні розміри не мають перевищувати 10 тис. кв. км). Майбутня самостійна Україна, на думку автора, має забезпечити релігійну толерантність, політичну, соціальну й економічну рівність населення. Зокрема, він проголошує, що «головне суспільно-політичне завдання самостійної України – наскільки можливо вирівняти маєткові різниці між громадянами Української Держави і через те звести до мінімуму або й цілком усунути класову боротьбу в межах України». Відсутність «економічного поневолення» автор розглядає як важливий політико-географічний чинник, передумову внутрішньої єдності і стабільного поступального розвитку суспільства. С. Рудницький вперше висунув ідею, яка нині органічно вписується в поняття «українська політична нація»: «А правду сказавши, всі ці люди, що живуть на Україні, – се українці. Наскільки вони говорять нашою мовою та держать наші звичаї, ми їх їм не відбираємо і відбирати не будемо. На Україні кожен житиме, як захоче, коби лиш держав закони, які настановить собі на своїй землі український народ».

Розглядаючи варіанти майбутнього державно-територіального устрою України, С. Рудницький в праці «Про давні і нові столиці України» (Відень, 1922) зробив цікавий історичний політико-географічний аналіз столиць України протягом всього історичного часу, зупиняючись насамперед на перевагах і недоліках військово-геополітичного розміщення історичних столичних центрів, та обґрунтував потребу будівництва нової столиці України ближче до геометричного центру української етнічної території.

У плані пошуку перспектив майбутнього міжнародно-політичного устрою Центрально-Східної Європи український полі-

тико-географ висуває ідею *Балтійсько-Понтійської федерації*¹, насамперед як противаги російській експансії і рівноваги щодо великих держав Західної Європи. Моделюючи географію майбутніх центрів світової сили, автор застерігає західний світ від *недопустимості включення України до складу Російської імперії, яке б могло багатократно посилити російські експансіоністські амбіції і стало б передумовою анексії Росією країн Центральної Європи*. На жаль, ці передбачення, які швидко збулися, залишилися поза увагою західних політиків.

Безперечно, не всі ідеї С. Рудницького є актуальними в наш час, як з огляду на динамізм суспільного розвитку, так з огляду на відчутний природно-географічний детермінізм сповідуваної ним антропогеографічної парадигми. Це стосується також гіперболізації значення антропологічних елементів в етно- і націогенезі. Але його *концепція етногеографічних засад державності й облаштування держав на основі національного принципу має фундаментальне значення і в сучасних умовах*.

Новим етапом у формуванні української політичної і геополітичної думки стали праці Ю. Липи. В оригінальних дослідженнях «Українська раса» (1937), «Призначення України» (1938) Ю. Липа зробив всебічний історико-генетичний і просторовий аналіз української ідентичності (раса в його розумінні – ментальна, духовна цілісність і самобутність). Розкриваючи стан українства з огляду на його політичну та етнічну історію, антропогеографічний тип, характер, ідеологію, Ю. Липа зосереджується на тих засадах, які могли б посилити його енергію, збільшити «відпорну» силу і безпеку українства щодо чужих політичних, культурних та ідеологічних впливів і загалом – його творчий потенціал. Це насамперед етнокультурна («расова») і релігійна солідарність, національна воля, критичне ставлення до чужих доктрин і цінностей, розумна геополітика, в центрі якої природна вісь Північ – Південь. Ю. Липа, зокрема, зазна-

¹ У розумінні політичного об'єднання суверенних держав

час: «Визначення напрямної на схід чи захід – це передусім нищення власного характеру, духовності, що прийшла з півдня. Духовності, що зросла над південними морями й вододілами і розпросторилаь, як кров по жилах, ідучи вгору Дніпром, Дністром, Дунаєм, Богом і Доном, несучи до найглухіших закутків українських земель подих півдня»¹. Дальшим обґрунтуванням цих ідей стала праця «Чорноморська доктрина» (Варшава, 1940). На думку автора, країни Чорноморського басейну мають спільні інтереси, а сам регіон, урахувавши інтегруючу економіко-комунікаційну роль моря, творить певну цілісність і має величезні потенційні можливості. І саме сильна і незалежна Україна, історія якої нерозривно пов'язана з Чорномор'ям, покликана консолідувати цей регіон, ставши його лідером, і разом з іншими країнами регіону створити сильну політичну одиницю. Такий погляд, з огляду на етнокультурну різноманітність та геополітичну різновекторність країн причорноморського регіону, є значною мірою ілюзорним. Хоча деякі аспекти цієї доктрини, творчо переосмислені, можуть мати прикладне значення і в наш час.

Ю. Липа в дусі свого часу, як і С. Рудницький, також *перебільшував значення антропологічних особливостей* в етногенетичних і соціально-політичних процесах. Не позбавлене *міфологізації* і його трактування давньої історії України. Але важливим є насамперед те, що *геополітичні концепції Ю. Липи – це моделі активного включення України в європейську політику, які орієнтували українство не на пристосування до наявних, а на творення нових територіально-політичних реалій, утвердження України як суб'єкта світових міжнародних відносин.*

Очевидно, що геополітичні ідеї Ю. Липи і С. Рудницького не могли бути свого часу реалізованими з огляду на вкрай несприятливі політико-географічні умови та недостатній потенціал українських державно-політичних сил. Але по-

¹ Липа Ю. Призначення України. Львів, 1938

ява таких геополітичних доктрин, відображаючи зрілість політичної думки українського суспільства, сприяла розширенню горизонтів політичного мислення та усвідомленню України як самостійної геополітичної одиниці.

Українська політико-географічна проблематика знайшла деяке відображення і в працях визначного українського демогеографа та етногеографа **В. Кубійовича** (1900–1985). На відміну від тогочасних європейських дослідників, які розглядали і досліджували як цілісні організми лише незалежні держави, редагування і видання В. Кубійовичем таких фундаментальних комплексних праць з географії недержавної на той час України, як «Географія українських і сумежних земель» (Львів, 1933), «Атлас України і сумежних країв» (Львів, 1937), привертало увагу до українського питання зарубіжних політиків і вчених. Значною мірою саме завдяки цим працям В. Кубійовича широка громадськість розглядала українську етнічну територію як потенційного носія державності.

Для дальшого уточнення меж української етнічної території, започаткованого в працях Г. Величка, О. Русова, С. Томашівського, Д. Багалія, С. Рудницького, М. Кордуби та ін., В. Кубійович зробив важливі оригінальні дослідження, основані на нових статистичних матеріалах та власних спостереженнях («Національні відносини в Галичині в світлі перепису 1931 року» (Львів, 1939), «Людність Західної Волині» (Львів, 1936) та ін.). Особливу увагу вчений приділяв окраїнним регіонам України (Полісся, Лемківщина, Надсяння), приєднуючи їх таким чином до єдиного українського етнополітичного «материка». В. Кубійович також активно включився в роботу з політико-географічного обґрунтування і підтримки незалежності Карпатської України. З цією метою він підготував такі праці: «Із антропогеографічних проблем Закарпаття» (Львів, 1939), «Людність Карпатської України» (Львів, 1939), «Сільське господарство Карпатської України» (Львів, 1939), які разом з іншими аналогічними працями інформаційно сприяли процесу державотворення у цьому регіоні.

Розуміючи політичне значення адміністративно-територіального поділу конфесій, В. Кубійович уперше розробив карту зіставлення політико-адміністративного устрою та адміністративної структури греко-католицької церкви, що і зараз має не лише пізнавальне значення, а й може бути певним орієнтиром у здійсненні регіональної політики у сфері міжцерковних відносин.

Значне місце вчений присвятив конкретним політико-географічним проблемам: порівнянню змін державних кордонів різних українських державних утворень з етнічними межами, оціненню політико-географічного положення України та окремих її регіонів, особливостям адміністративно-територіального устрою на українських землях тощо. У статтях редактованої ним «Енциклопедії Українознавства», присвячених різним регіонам та історико-географічним областям України, використано такі оригінальні політико-географічні методичні прийоми, як порівняння нових адміністративних центрів з попередніми, адміністративних меж з етнічними, зроблено політико-географічний аналіз етнічних змін у різних регіонах України протягом воєнного і післявоєнного періодів.

Завершуючи історичний огляд становлення української політико-географічної думки, відзначимо, що саме в повоєнний період поступальна лінія її розвитку в УРСР перервалася з відомих ідеологічних міркувань, хоча протягом 1920 років деяке зацікавлення політико-географічною проблематикою ще було помітним. Зокрема, історик й економіко-географ **А. Синявський** (1866–1951) уважно стежив за геополітичними процесами в Європі та аналізував економічні інтереси УРСР на Близькому Сході. Геоекономічне і геополітичне значення мали праці **В. Доброгаєва** і **М. Волобуєва**, котрі наголошували на необхідності цілісного розвитку економіки України як окремої складової світового господарства, показували негативні наслідки економічного визиску союзним центром її господарства. Великий геокультурний та певною мірою

геополітичний резонанс мали заклики відомого письменника і публіциста **М. Хвильового** (1893–1933) щодо відходу від «культурного епігонізму» і пошуку власного шляху розвитку через переорієнтацію української літератури на «психологічну Європу» («Дайош Європу»), подолання залежності від російської культури («Геть від Москви»).

Зважаючи на ідеологічну нетерпимість радянського тоталітарного режиму, незалежну українську геополітичну думку другої половини ХХ ст. (аж до кінця 1980 років) передусім репрезентували праці політиків та науковців української діаспори. Характерною особливістю еволюції їхніх поглядів упродовж повоєнного періоду (попри партійні відмінності) став відхід від тоталітарних ірраціоналістичних принципів і поступовий перехід на засади демократичного націоналізму, який намітився ще у сорокові роки у публікаціях **П. Полтави** і **О. Горнового** (Дяківа) і пізніше кристалізувався у працях **А. Камінського**, **М. Прокопа**, **І. Багряного**, залишаючись у багатьох напрямках (щодо стратегії, тактики, погляду на державний устрій, економічні засади та ін.) ідеологічно різновекторним. Важливий перехід від політичної публіцистики до наукового осмислення етнополітичних і геополітичних проблем здійснив відомий політик **Л. Ребет** (1912–1957), що знайшло відображення у його книзі «Теорія нації» (1956). Геополітичні аспекти цієї праці стосуються об'єктивних підстав національної ідентичності, перспектив етнополітичних рухів, розуміння проблем територіально-політичної стабільності. Зокрема, спростовуючи закиди щодо небезпек появи воєнних конфліктів унаслідок національно-державного самовизначення, Л. Ребет констатував: «Мирові у світі загрожували і загрожують не 80 суверенних малих держав, а дві чи три великодержави, які прагнуть саме такого чи іншого світового уряду, очевидно, створеного ними».

Отже, попри те, що становлення українських політико-географічних ідей впродовж ХХ ст. не мало характеру непе-

первного процесу, і в територіальному, і часовому аспектах було роз'єднаним, все ж саме українська думка відзначається низкою переваг у розумінні деяких політико-географічних і геополітичних проблем, насамперед територіально-етнополітичних (геоетнополітичних), які мають усі підстави стати одними з визначальних принципів у методології модерної політичної географії.

На сьогодні в Україні простежується певне піднесення в розвитку політичної географії, зумовлене як об'єктивними суспільними потребами, так і пізнавальними зрушеннями в суспільній географії, зокрема, поглибленням зацікавленості до проблем становлення державних кордонів, зміни адміністративно-територіального устрою, регіональними відмінностями в електоральній активності населення. Значний резонанс мало перевидання праць та обговорення політико-географічних й геополітичних ідей С. Рудницького, В. Кубійовича, Ю. Липи. Помітними є і реальні виклики територіально-політичній цілісності держави, відповіді на які може дати насамперед політична географія. Внаслідок таких якісних змін політична географія починає займати належне місце в структурі суспільної географії, а політико-географічні розділи навіть включено до посібників і підручників з географії України. Уже з'явилися окремі дисертаційні політико-географічні дослідження, зростає кількість політико-географічних публікацій у географічній періодиці, формуються українські школи і центри політичної географії. Але загалом кількість незаангажованих праць, автори яких керувалися б інтересами України, є ще недостатньою для заповнення всіх прогалів у політико-географічних знаннях про державу, і отже, – для формування цілісної картини територіально-політичних співвідношень в Україні, особливо на загальнодержавному рівні, адже більшість проведених досліджень стосується відображення територіально-політичної ситуації в межах якогось одного регіону.

Насамкінець наголосимо, що стан сучасних політико-географічних досліджень засвідчує необхідність розв'язання низки завдань. Зокрема, з метою уникнення понятійно-термінологічної плутанини необхідно розробити цілісні понятійно-термінологічні системи «Політична географія» і «Геополітика». Відчутну потребу в розширенні джерельної основи політичної географії можна забезпечити через удосконалення офіційної державної статистики, наприклад, шляхом упровадження статистики релігійно-конфесійного складу населення, опублікування матеріалів на рівні середнього і нижчого адміністративних ступенів, проведення систематичних соціологічних опитувань. І з пізнавальною, і з освітньою метою необхідним є різнобічне картографування політико-географічної ситуації та політико-географічних співвідношень в Україні, у т. ч. й історичних, та відображення його результатів на тематичних картах та в атласах. З практичного погляду основним завданням політичної географії України є моніторинг територіальної організованості політичних сил у державі та за її межами, прогнозування і попередження можливих зовнішніх і внутрішніх конфліктів, географічне обґрунтування основ безпеки держави та її місця в системі зовнішньополітичних відношень, розроблення зовнішньоекономічної геостратегії.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. З якими вченими пов'язане формування основ політичної географії?
2. Зробіть порівняльний критичний аналіз політико-географічних поглядів Ф. Ратцеля, Р. Челлена, Г. Маккіндера та К. Гаусгофера.
3. Хто є автором ідеї історико-географічних районів як особливих культурно-цивілізаційних спільностей?

4. Кому з українських політичних діячів XVII ст. належить вислів: «... від початку кордон князів руських з польськими королями був по саму Віслу і угорський кордон»?
5. Хто з українських учених XIX ст. стверджував, що «без північних берегів Чорного моря Україна неможлива як культурний край»?
6. Назвіть основні геоетнополітичні ідеї С. Рудницького.
7. Як ви розумієте ідею «Балто-Чорноморської федерації»?
8. У якій публікації С. Рудницький досліджував проблему столиці України?
9. Як бачив геополітичну роль українського народу Ю. Липа?
10. Розкрийте сутність чорноморської геополітичної доктрини Ю. Липи.
11. Назвіть основні ідеї книги Ю. Липи «Розподіл Росії».
12. У чому полягає політико-географічне значення праць В. Кубійовича?
13. Назвіть окремі геополітичні аспекти праць М. Волобуєва і М. Хвильового.
14. Кому з українських науковців належить вислів: «Миріві у світі загрожували і загрожують не 80 суверенних малих держав, а дві чи три великодержави, які прагнуть саме такого чи іншого світового уряду, очевидно, створеного ними»?

3.1. Територія держави як один з провідних чинників її сукупного політико-географічного потенціалу. Поняття і функції державних кордонів

Територія є одним з основних атрибутів державності, а її властивості й географічне положення – це чинники внутрішньо-політичних процесів, основа силового потенціалу держави. Вони суттєво впливають і на місце держави на міжнародній арені. З міжнародно-правового погляду *державна територія* – це частина земної поверхні, включаючи суходіл, акваторію, повітряний басейн і земні надра, на які поширюється суверенітет держави. На всій державній території діє принцип верховенства законів цієї держави, за незначним винятком: наприклад, якщо одна держава орендує ділянки території іншої. Отже, політико-географічні функції державної території визначені і міжнародно-правовими підставами, і низкою суспільно-географічних, а саме: перевагами та недоліками їхнього розміщення щодо інших географічних об'єктів і процесів (географічне положення), розмірами і структурою, морфологією (конфігурація, форма, компактність), природними умовами, освоєністю, а також історією формування.

До державного простору відносять не лише територію суходолу, але й державну акваторію, що включає *внутрішні води і територіальне море*. До внутрішніх вод, окрім рік, озер та інших внутрішніх водойм, належать: 1) води портів; 2) води заток, береги яких знаходяться в одній державі, якщо їхня шири-

на не перевищує 24 морських миль; 3) морські води, розміщені в бік берега від прямих вихідних ліній, які є базовими для відліку ширини територіального моря. До територіального моря відносять смугу прибережних морських вод, ширина якої згідно з Міжнародною конвенцією 1982 року не може перевищувати 12 морських миль. Поділ державної акваторії на внутрішні води і територіальне море зумовлений дещо відмінним режимом плавання іноземних кораблів у кожному з них. До територій зі змішаним режимом відносять *економічну зону і континентальний шельф*, у межах яких ця держава має економічні пріоритети. Згідно з Конвенцією 1982 року вона може простягатися на відстань до 200 морських миль від базової лінії, хоча деякі держави в однібічному порядку значно розширили її межі.

Отже, здатність держави забезпечувати необхідні умови життєдіяльності своїм громадянам залежить насамперед від потенціалу державної території, який визначають за її розмірами, природними та суспільно-географічними властивостями. Великі розміри території держави збільшують її можливості, зокрема, і щодо більшої ймовірності забезпечення мінеральними та іншими ресурсами, і щодо їхнього перерозподілу, а також і геополітичну значущість загалом, що і було в усі часи причиною різних територіальних завоювань та політичних експансій. Однак, попри різні переваги, сучасні тенденції суспільно-географічного розвитку великих за площею держав виявляють і низку проблемних моментів: це і величезні диспропорції між центром і периферією, в результаті чого відсталістю глушиною стають великі, віддалені від центру, простори; це і неефективність (через великі відстані і багатоступінчастість) системи територіального управління. Пріоритетність центральних інтересів територіально великих держав у галузі природокористування часто призводить до бездумної експлуатації, виснаження природних ресурсів віддалених районів усупереч місцевим інтересам. Тому, розгля-

даючи сучасні глобальні тенденції, П. О. Масляк обґрунтовує *закономірність спадаючої територіальної ефективності*, у контексті якої «геоекономічно рентабельнішими стають не великі, а середні, малі і навіть карликові країни»¹. Усунути негативні моменти просторової структуризації дуже великих держав можна лише за умови відсутності антагонізму (етнокультурного, етнополітичного) та принципових суперечностей у взаєминах центр–регіони, даючи змогу проводити зрівноважену політику щодо подолання великих соціально-економічних контрастів.

Зручність реалізації управлінських ухвал, ступінь політичної зв'язаності центру і периферії залежать від *конфігурації державної території*, яка забезпечує геометричні передумови пов'язаності різних частин держави. У цьому контексті найбільші переваги мають компактні території, які мінімалізують геометричні відстані від центру до периферії. Наявність віддалених ареалів і навіть безпосередньо не зв'язаних з основною частиною території анклавів, що порушують компактність території, може компенсувати вдала структура поселенської мережі, оптимальне розміщення політико-адміністративних центрів та шляхів сполучень.

Розміри та конфігурація державної території, її географічне положення, природно-ресурсна забезпеченість, соціально-економічна освоєність формують *потенціал державної території*, який стає особливо важливим ресурсом соціального економічного розвитку і складовою сукупного силового потенціалу держави. Природними властивостями державної території є природні умови, якість природного середовища, природні ресурси; суспільними – місткість і освоєність території, її демогеографічні та соціально-економіко-географічні параметри, насамперед в аспекті відповідності чи невідповідності таким складовим суспільно-географічного простору, як, на-

¹ Масляк П. О. Країнознавство. К., 2007

приклад, етнічні території, економічно розвинуті райони, депресивні райони, депопуляційні райони та ін.

Важливою характеристикою державних територій є їхнє *політико-географічне положення* – сукупність усіх просторових відношень щодо інших держав, міждержавних об'єднань, політичних центрів, процесів і явищ, які знаходяться поза їхніми межами. Політико-географічне положення держав характеризують передусім відношення віддаленості, доступності та сусідства державної території з суміжними географічними об'єктами. Його оцінення включає також ідентифікацію суміжних держав за різними соціально-політичними ознаками, виявлення характеру геополітичних взаємин (залежності, впливу, тяжіння, тиску та ін.), вивчення комунікаційних та бар'єрних властивостей суміжних з державною територією об'єктів.

У політико-географічному положенні держави центральним є відношення сусідства, від якого безпосередньо залежить безпека держави та інші суттєві аспекти її життєдіяльності. Це насамперед стосується визначення відношення до прикордонних держав – сусідів першого порядку, хоча іноді інтереси держави (такий просторовий ефект сусідства) більше збігаються з інтересами сусідів сусідів, тобто сусідів другого порядку. Для морських держав важливе значення має доступ до великих міжнародних морських просторів, що своєю чергою актуалізує проблему морських проток і міжнародних рік, режим яких регулюється міжнародними конвенціями і двосторонніми угодами.

Межами державних територій і важливим елементом структури держави є державні кордони. *Державний кордон* – це (у площинному розрізі) лінія на поверхні землі (суходолу й акваторії), яка фіксує горизонтальні межі території держави. У просторовому розрізі державний кордон – це вертикальна уявна площина, що проходить у повітряному просторі і в земних надрах через горизонтальну лінію кордону перпендикулярно до земної поверхні і відокремлює один державний простір від іншого.

Державні кордони виконували і виконують функції як бар'єрів, так і контактних смуг залежно від характеру стосунків між країнами, їхнього державного ладу та соціально-економічного укладу. Співвідношення різних функцій кордону значною мірою визначається його режимом, який встановлюється сусідніми державами і визначає порядок його перетину, обов'язки сторін з підтримування кордону в належному порядку, а також особливості природокористування безпосередньо в прикордонній смузі. Складним є і сам процес розмежування, який у сучасних міжнародно-правових відносинах включає два етапи – *делімітацію* (визначення лінії державного кордону на крупномасштабних топографічних картах за участю офіційних повноважних делегацій двох сторін) і *демаркацію* (встановлення лінії державного кордону на місцевості за допомогою спеціальних знаків).

Для порівняння використовують різноманітні типізації державних кордонів на основі генетичних, морфологічних і функціональних ознак, їхньої динаміки і відповідності природним лінійним об'єктам, етнічним і соціально-економічним межам. За морфологічними ознаками державні кордони поділяють на *прямолінійні*, зокрема, проведені по меридіанах, паралелях (*астрономічні*), та *звивисті*. Прямолінійні кордони з'явилися на політичній карті або в малозаселених регіонах, або до масового заселення території. Частка таких кордонів на політичній карті світу є незначною. За походженням розрізняють державні кордони, проведені без урахування суспільно-географічних реалій (ця група головно збігається з прямолінійними кордонами), та кордони, які проведені з урахуванням розміщення суспільно-географічних об'єктів (шляхів сполучення, систем розселення і господарства).

Ураховуючи характер історичних обставин формування, виокремлюють групу *колоніальних кордонів* та *кордонів, нав'язаних в односторонньому порядку*. Так, в основі більшої частки сучасних державних кордонів Африки і Латинської Америки лежать межі колоніальних володінь. За послідовністю

формування виділяють кордони, сформовані протягом певного періоду, наприклад, *довоєнні* (до Другої світової війни), *післявоєнні*. Зокрема, саме у *післявоєнний період* склалася і стабілізувалася сучасна мережа державних кордонів у регіоні Центрально-Східної Європи.

Є *державні кордони, що збігаються з етнічними межами (убагатюх національних державах)*, і водночас такі, що різною мірою їм не відповідають. Аналогічно простим є поділ державних кордонів щодо їхньої відповідності природним бар'єрам (гірським хребтам, рікам). За характером земної поверхні, якою проходить кордон, розрізняють *морські* і *наземні* кордони. За динамікою державні кордони можна поділити на *стійкі* і *мінливі*. Стійкий характер, наприклад, мають кордони деяких західноєвропейських і центральноєвропейських держав (Іспанії, Португалії, Швейцарії), мінливий, як уже зазначалося, кордони більшості східноєвропейських держав. У функціональному аспекті кордони розрізняють за тим, яку функцію і наскільки вони виконують (бар'єрну, контактну чи бар'єрну і контактну водночас). Наприклад, кордони колишнього Радянського Союзу були настільки закритими, що дістали назву «залізної завіси».

Якісна соціально-економічна освоєність державної території, її цілісність у поєднанні з непорушністю й оптимальним режимом функціонування державних кордонів є важливими політико-географічними засадами життєдіяльності і поступального розвитку суспільства.

3.2. Становлення державності, державної території та кордонів України впродовж першої половини ХХ ст.

Сучасна державна територія України, як і більшості європейських держав, остаточно сформувалася за результатами Другої світової війни і у повоєнні роки. Але дуже важливі передумови формування української державності, її державної

території і кордонів були закладені у попередні періоди, особливо впродовж XIX–першої половини XX ст. Цей час для Європи знаменний тим, що саме тоді інтенсифікувалися суспільно-географічні зв'язки в усіх сферах суспільного життя, внаслідок чого формувалися національні держави, етнічні і політичні нації, єдині національні ринки. Але Україна, як *самобуття країна з окремою унікальною історією*, не мала змоги повною мірою включитися в ці процеси і реалізувати свій потенціал, адже не лише не володіла територіально-політичною суб'єктністю, але й не мала цілісності у межах однієї держави.

Отже, починаючи з кінця XVIII ст. до початку XX ст., українські землі були поділені між двома імперіями – Австрійською (з 1867 р. Австро-Угорською) і Російською. Після трьох поділів Польщі історичні галицькі землі і частина Волині ввійшли до Австрійської імперії й утворили окремий «коронний край», титулований як королівство Галичини і Володимирії. Австрійський уряд приєднав до Галичини й частину польських етнічних земель з центром у Кракові, поширювати на які назву «Галичина», у т. ч. й «Західна Галичина» не було підстав. Водночас закарпатська частина етнічно українських земель не творила окремого адміністративного краю, а була включена безпосередньо до різних адміністративних одиниць (комітатів), що належали до угорської частини імперії.

Більшість інших українських земель входила до складу Російської імперії. Залишки української автономії у вигляді Гетьманщини були ліквідовані у Росії ще в кінці XVIII ст. Упродовж понад 140 років державний кордон Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій у межах сучасної України проходив приблизно по лінії сучасної адміністративної межі Львівської з Волинською й Рівненською областями, далі на захід до р. Збруч і вздовж її русла на південь до р. Дністер.

Попри несприятливі територіально-політичні передумови для життєдіяльності українського етносу протягом XIX ст. завершився процес формування його ареалу розселення

(етнічної території), причому впродовж двох попередніх століть розширення етнічної території відбувалося природним шляхом освоєння незаселених територій (головно у південному і східному напрямках), звуження – значною мірою під впливом суб'єктивного соціально-державного втручання у демо-географічні взаємини (переважно на західному пограниччі). На початок ХХ ст. українська етнічна територія охоплювала великі простори: від Сяну до Передкавказзя і від Полісся до Гірського Криму, займаючи значну площу Полісся, Лісостепу і Степу обмежуючись з півдня Чорним і Азовським морями (рис. 3.1). Її розміри становили близько 747 тис. км², а з урахуванням зміщаних регіонів – понад 900 тис. км². Об'єктивність переважаючого розселення українців засвідчено всіма основними етнографічними картами того періоду, укладеними вченими різних країн (Л. Берга, Е. Карського, О. Рітхіа, С. Томашівського, Т. Флоринського, К. Черніга, пізніше, І. Зілінського та ін.) на основі переписів населення, проведених в Австро-Угорщині у 1900 і 1910 роках, і в Росії – у 1897 р., а також польових досліджень мовних особливостей (П. Чубинського, Д. Багалія).

На початку ХХ ст. з поступовим утвердженням етнонаціонального принципу у державотворенні українська етнічна територія виконувала функції не лише ареалу життєдіяльності народу, але й уже виступала просторовою ареною українських політичних вимог, географічним потенціалом української державності. Це безпосередньо проявилось в часи Першої світової війни, і особливо – після лютневої російської революції 1917 року, коли вперше був сформований представницький орган українських політичних сил – Центральна Рада, універсалом якого від 23 червня 1917 р. було проголошено створення автономії. Центральний Тимчасовий уряд Росії погодився визнати автономний статус України у межах п'яти губерній: Волинської, Київської, Полтавської, Подільської і Чернігівської (без Мглинського, Стародубського, Суразького і Новозибківського

Рис. 3.1. Українська етнічна територія на початку XX ст. (Ю. Лоза. Україна. Історичний атлас. К., 1998)

повітів). А 19 листопада 1917 р. III універсалом було проголошено утворення Української Народної Республіки як держави у федеративному зв'язку з Росією. У документі зазначено, що «... до території Української Народної Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення кордонів УНР як щодо прилучення частини Курщини, Холмщини, Воронежчини, так і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлена за згодою організованої волі народів».

22 січня 1918 р. IV універсалом Центральної Ради було урочисто проголошено повну самостійність УНР, делегація якої на рівноправних засадах брала участь у переговорах, які проходили у Бресті, з країнами Четвірного союзу і Радянською Росією. У результаті політичного визнання всіма сторонами УНР і підписання мирного договору були визначені західні і південно-західні межі державної території України. Кордони УНР з Австро-Угорщиною проходили вздовж Збруча і старого російсько-австрійського кордону. А далі, на північ і схід, кордон УНР мав проходити по лінії Тарноград – Білгорай – Шебришин – Красностав – Пугачів – Радин – Межиріччя – Сарнаки-Високо – Литовськ – Пружани – Вигоновське озеро, яка майже відповідала українській етнічній межі. Проте під тиском польських політичних кіл австро-угорська делегація заявила про потребу створити додаткову комісію щодо польсько-українського розмежування у Холмщині і Підляшші.

У квітні 1918 року війська УНР увійшли у Крим, встановивши контроль над північною і центральною частинами півострова. Однак під тиском німецького командування Центральна Рада змушена була відмовитися від претензій на Кримський півострів.

У часи гетьманату П. Скоропадського дипломатичними зусиллями до Української Держави було прилучено: Гомельський

повіт Могилівської губернії, Річицький, Пінський і Мозирський повіти Мінської губернії, кілька повітів Курської губернії, Валуйський повіт Воронежської губернії. Холмщину, Підляшшя і Берестейщину було об'єднано в одну губернію. У вересні 1918 р. було укладено домовленості щодо входження Криму до складу Української Держави на правах автономії, проте через загострення внутрішньополітичної ситуації українська влада на півострові не утвердилася (рис. 3.2). Велися українсько-румунські переговори про долю етнічно українських земель Бессарабії (Аккерманщини і Хотинщини), які у кінці 1917–на початку 1918 рр. незаконно окупувала Румунія (разом з усією Бессарабською областю). На користь Української Держави було розв'язано і територіальний спір з Донським урядом: старий кордон між Донською областю та українськими губерніями був зміщений так, що до України відходив Маріуполь з околицями. Підтримуючи українські сили Кубані, гетьманський уряд проектував входження цієї етнічно української області до складу України на федеративних засадах. Безрезультатно завершилися лише переговори про територіальне розмежування з Радянською Росією.

Водночас процеси етнополітичного самовизначення охопили і західноукраїнські землі у складі Австро-Угорщини, де Українська Національна Рада 19 листопада 1918 р. прийняла «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії». В статті II цього закону записано, що «...простір Західно-Української республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої Австро-Угорської монархії, то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини, та з українськими частинами бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Мармарош». В статті III зазначено, що «...отся державна територія творить самостійну Західно-Українську Народну Республіку». Про підтримку

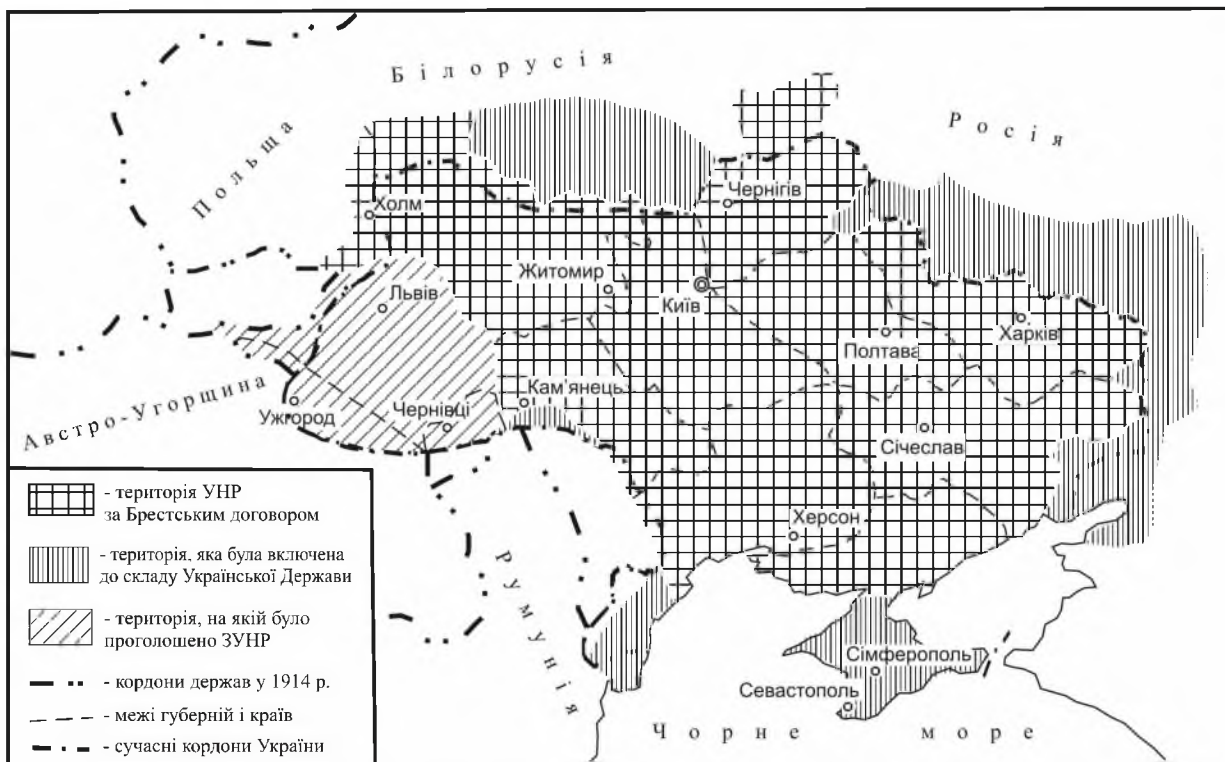

Рис. 3.2. Територія українських державних утворень у 1917–1920 роках

ухвал Національної Ради заявили народні віча в Чернівцях (03.11.1918 р.) і пізніше в Хусті (21.01.1919 р.). Керівництво ЗУНРу підтримало ідею єдиної української держави, що дало початок процесу воз'єднання ЗУНРу й УНР і проголошення 22 січня 1919 р. соборної України. Проте восени 1918 р. Румунія окупувала Буковину, а Польща влітку 1919 р. – всю Галичину. Уряд ЗУНРу емігрував, а наприкінці 1920 р. й керівництво УНР остаточно втратило контроль над своєю територією.

Державотворчі настрої поширились у 1918 р. й на українські етнічні землі Кубані. Однак стихійне формування крайових державних структур було тут не стільки наслідком політизації української етнічності, як виявом станового (козацького) патріотизму і розуміння своєї етносоціальної самобутності. У період найбільших успіхів проукраїнських політичних угруповань у Крайовій Раді було офіційно заявлено про вступ Кубані на федеративних засадах у склад Української Держави, але цей акт не був юридично завершений. У 1920 р. кубанські крайові органи були ліквідовані.

Політичне керівництво т. зв. Української Соціалістичної Радянської Республіки, проголошеної російськими більшовиками, фактично не сприймало ідей українського етнополітичного визволення, розглядаючи окремих статус України лише як вимушений політичний крок з огляду на популярність у народі державницьких настроїв. А тому в окресленні території УСРР більшовики недостатньо враховували етнонаціональний чинник. Це відобразилось у затвердженому в 1919 р. Договорі про кордони між УСРР, Литовсько-Білоруською республікою і РСФРР. Зважаючи на те, що при міждержавному розмежуванні за основу брали границі губерній царської Росії, то і нові кордони не відповідали етнічним. Розмежування було здійснено за примітивним принципом: якщо в більшій частині губернії разом з губерньським центром переважають представники одного народу, то і вся губернія належить до відповідної республіки. Державний кордон з Російською республікою пройшов в основ-

ному по східній і північно-східній межах колишніх Таврійської, Катеринославської, Харківської губерній. Виняток було зроблено на користь Росії, до якої відійшли чотири повіти української Чернігівської губернії: Суразький, Новозибківський, Білгородський і Грайворонський. Також етнічно українські повіти Курської, Воронежської губерній та Облесті Війська Донського і Кубані опинилися поза межами УСРР.

Після фактичної поразки української революції (1917–1921 рр.) у наступні два десятиліття українські етнічні землі знову було поділено між чотирма державами. Галичина і Волинь (132 тис. км²) опинилися в складі Польщі, Закарпатська Україна (15 тис. км²) – приєднана до Чехословаччини, Буковина і Бессарабія (18 тис. км²) – у складі Румунії. Всі інші українські землі відійшли до СРСР. Лише на частині етнічної української території в складі СРСР існувала Українська Соціалістична Радянська Республіка (443 тис. км²), яка формально виступала як суверенне державне утворення, залишаючись фактично складовою трансформованої в псевдофедеративний СРСР Російської імперії (рис. 3.3). Але, *конструюючи псевдодержавність України у формі УРСР, радянські діячі заклали і для себе політико-правову пастку, адже невідповідність формального і фактичного статусу неминуче мала спрацювати в критичний для імперії момент.*

Підписання з Польщею Ризького договору в жовтні 1920 р. стабілізувало західні кордони УСРР по р. Збруч і сучасній межі між Рівненською та Житомирською областями. Створена в 1923 р. при ЦВК УСРР адміністративно-територіальна комісія одержала завдання переглянути кордони УСРР з РСФФР і БСРР. Підготовлений нею проект передбачав включення до складу УСРР тих повітів історичної Слобожанщини в складі РСФФР, де етнічно українське населення становило більшість (табл. 3.1), а також обмін невеликими ділянками території з Білорусією. Однак, згідно з остаточною ухвалою ЦК ВКП(б) Україні було передано 11 волостей Путивльського повіту і тільки окремі

Рис. 3.3. Територіально-політичний поділ українських земель у 1935 р.

Таблиця 3.1

Частка українців¹ серед населення повітів колишньої Російської імперії, що не увійшли до складу УСРР²

Губернії	П о в і т и	Населення, тис. осіб	Українці, %
Курська	Грайворонський	251,6	58
	Путивльський	218,7	52
	Новооскольський	208,1	51
	Суджанський	203,7	48
	Рильський	225,1	36
	Корочанський	225,4	34
	Усього:	1 332,6	-
Воронезька	Острогозький	398,8	90
	Богучарський	445,0	81
	Бірючийський	286,3	70
	Валуйський	273,0	51
	Павловський	233,7	42
	Усього:	1 636,8	-
Обл. Війська Донського	Таганрозький	636	61
	Перший Донський	405,3	79
	Ростовський	559,9	31
	Другий Донський		
	Усього:	1 964,6	-
Бессарабська	Хотинський	409,4	56
	Аккерманський	378,3	26
	Усього:	787,7	-
Гродненська	Кобринський	235,0	80
	Брестський	270,3	63
	Білостокський	259,2	39
	Усього:	764,5	-
Холмська	Грубешівський	170,5	60
	Томашівський	122,1	50
	Холмський	194,3	33
	Влодавський	120,8	56
	Більський	142,1	38
	Константинівський	92,0	30
	Усього:	841,8	-
	Разом:	7 328,0	-

¹ За винятком Мінської губернії та Північного Кавказу

² Матеріали вселюдського перепису населення 1926 р. X., 1927

волості і селища інших етнічноукраїнських повітів. Водночас територіальні претензії РРФСР на Шахтинську і Таганрозьку округи УСРР відповідно до ухвали Президії ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. були задоволені, незважаючи на те, що більшість населення на цій території, відповідно до перепису 1897 р. (71%), становили етнічні українці.

У 1924 р. союзний центр створив у складі УСРР т. зв. Молдовську АСРР. До її території було включено Рибницький, Бірзульський, Олексіївський, Ананьївський, Ставровський, частини Крутянського, Балтського і Валегуцулівського районів Балтської округи, а також Дубосарський, Григоріопольський, Тираспольський і Слободзейський райони Одеської округи. Деяко пізніше до МАСРР було приєднано м. Балта та його околиці. Для проголошення автономії такого високого рівня (а це було хоч і декларативне, але формально територіально-політичне утворення) не було переконливих етнополітичних підстав, адже ареали компактного розселення молдаван і корінне молдовське населення не становили більшості в окресленій вище території. Так, за переписом 1926 року молдаван тут було лише 34,3%, а у міському населенні – лише 0,9%. У столиці автономії, м. Балта, частка молдаван взагалі була мінімальною – 0,1%. Етнічну більшість становили українці: 44,5% від сільського і 42,2% від усього населення. Брак етнополітичних передумов переконливо засвідчує, що нова автономія мала б стати плацдармом дальшої зовнішньополітичної боротьби СРСР за Бессарабію, яка до 1917 р. перебувала в складі Росії, адже, не приховуючи претензій на всю її територію, СРСР формально включив її до складу МАСРР. Негативний характер таких волонтаристських територіально-політичних змін посилюється тим, що нічим не обґрунтоване поширення молдавської, хоча й умовної, державності на частину українських етнічних земель створило певний політико-правовий прецедент, з урахуванням якого вже у роки Другої світової війни Румунія проектувала розширення своєї державної території шляхом окупації земель між Дністром і Західним Бугом.

У міжвоєнний період статус і доля Галичини й Волині ще кілька років після їхньої окупації Польщею залишалися відкритим питанням на європейських конференціях та нарадах країн-переможців. Проте у 1923 р. Рада послів країн Антанти, всупереч попереднім своїм ухвалам, передала Польщі права на остаточну інкорпорацію Галичини, проігнорувавши право українського народу на самовизначення.

Складні та суперечливі етнополітичні зміни за результатами Першої світової війни відбувалися й у закарпатській частині етнічно українських земель. Впливова українська еміграція закарпатського походження, враховуючи геополітичну ситуацію, насамперед настрої і побажання Антанти, посприяла переходу Закарпаття до складу Чехословацької держави. Але самоврядування Підкарпатської Русі (так офіційно до 1938 р. називалось Закарпаття) було обмеженим, окрім того, кордон між Підкарпатською Руссю і Словаччиною було проведено так, що значні ареали розселення українців були включені до Словаччини. Все ж необхідно підкреслити, що окремий статус Підкарпатської Русі став передумовою великої історичної події – проголошення у березні 1939 р. незалежної Карпатської України. Скликаний 15 березня 1939 р. сейм проголосив повну державну самостійність Карпатської України. Але наприкінці березня 1939 р. Карпатська Україна в результаті угорської агресії припинила своє існування.

Інші українські землі (Хотинський, Ізмаїльський і Аккерманський повіти колишньої Бессарабської губернії (11 600 км²), Північну Буковину (5 280 км²), українську Мармарощину (700 км²) в 1918–1919 рр. анексувала Румунія. Румунську окупацію цих територій не визнали ні уряди ЗУНР і УНР, ні уряд гетьмана П. Скоропадського, ні, пізніше, керівництво УСРР, свою незгоду з такою акцією висловили і країни-переможці.

Напередодні Другої світової війни великі територіально-політичні зміни в Європі зумовили підписання таємного протоколу до радянсько-німецького пакту про ненапад (пакт

Молотова-Ріббентропа), що стало ще одним прикладом експансіоністського переділу сфер впливу між великодержавами. Виконуючи умови угоди, Радянський Союз, посилаючись на необхідність забезпечення цілісності українських земель, приєднав Західну Волинь і Галичину, а у 1940 р. – Північну Буковину і Бессарабію. Німеччина захопила польські землі, а також Лемківщину, Надсяння, Холмщину і Підляшшя.

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 27.11.1939 р. затверджено українсько-білоруський кордон, згідно з яким до Білорусії відходила частина української етнічної території (Берестейщина). Несправедливе стосовно українського населення встановлення кордонів було зумовлено прагненням всіляко обмежити територію впливу західноукраїнського націоналістичного підпілля з епіцентром у Галичині та бажанням розширити кордони Білоруської республіки як компенсацію за включення значних етнічно білоруських просторів до складу Російської Федерації. Як зазначає В. Леонюк, «...національній трагедії Полісся не завадили ні демонстрації мешканців Берестя, Кобрина, Пинська за возз'єднання з УРСР, ні поліська делегація до Львова на збори Західної України, куди поліщуків навіть на поріг не пустили».¹ Отже, внаслідок територіально-політичних змін упродовж 1939–1940 років відбулося об'єднання в складі УРСР значної частки західноукраїнських земель, що загалом, незважаючи на несприятливу тодішню радянську дійсність, відкрило деякі перспективи для національно-територіальної консолідації. Причому *основні політико-правові засади такого об'єднання визначені не пактом Молотова-Ріббентропа, а етнополітичними правами українського народу та його самовизначенням ще в часи УНР–ЗУНР*. Водночас зі складу УРСР у 1940 р. вийшла Молдавська РСР, яка, об'єднавшись з молдовськими землями Бессарабії, утворила союзну республіку. В результаті від УРСР було від'єднано Придністров'я і передано до складу МСРР.

¹ Леонюк В. Берестейський словник. Львів, 1996

Під час Другої світової війни українські етнічні землі були окуповані нацистською Німеччиною, Угорщиною і Румунією. У зону окупації Угорщини потрапило Закарпаття, Румунії – Буковина, Бессарабія і район між Дністром і Південним Бугом, на основі якого була створена окрема адміністративно-окупаційна одиниця – т. зв. Трансністрія. Інші українські землі контролювались нацистською Німеччиною, причому Галичина (т. зв. дистрикт Галичина), була приєднана до генерал-губернаторства з центром у Кракові, а всі інші українські землі, що були окуповані, утворили рейхскомісаріат «Україна».

Під час завершальних операцій з розгрому нацистської Німеччини і її союзників знову постало питання про українсько-польське, українсько-чехословацьке й українсько-румунське повоєнне розмежування. І так само проблеми територіально-політичного переустрою Європи вирішувала група лідерів країн антигітлерівської коаліції, а український народ за таких умов не міг постати як повноправний суб'єкт територіально-політичних взаємин.

Починаючи з Тегеранської конференції, при розгляді питання про встановлення польсько-українського кордону, під тиском польських еміграційних сил керівники західних держав часто займали пропольську позицію, оскільки встановлення кордону на користь УРСР сприймалось ними як реальний крок до зміцнення позицій СРСР, що в тодішніх умовах було для Заходу небажаним. І якщо на Тегеранській конференції 1943 р. було попередньо домовлено взяти за основу східного кордону Польщі лінію Керзона (Гродно–Ялівка–Немирів–Брест–Дорогужськ–Устилуг–Грубешів–Крилів – на захід від Рави-Руської – на схід від Перемишля до Карпат), яку ще у 1919 році запропонував міністр закордонних справ Великобританії Дж. Керзон, то на наступних нарадах ставили питання про зміщення цієї лінії на схід, тобто на користь Польщі. Не брали до уваги той факт, що на захід від цієї лінії залишалась суцільна смуга території з переважаючим українським населенням, яке не бажало

перебувати в складі Польської держави. Але все ж вирішальним стало те, що Україна й українські інтереси не були відповідно представлені, тому остаточно було вирішено, що польсько-український кордон має бути проведений по лінії Керзона, але з відхиленням на схід до 30 км.

Між СРСР і Польським комуністичним режимом 9 вересня 1944 р. було підписано угоду про виселення українського населення з території Польщі і польських громадян з території СРСР. Треба зазначити, що домовленості були прийняті ще до остаточного встановлення державних кордонів. Ними передбачалося, що з-понад двадцяти повітів Лемківщини, Підляшшя і Холмщини українське населення буде депортоване в СРСР, а до Польщі виселяли представників польської та єврейської національностей, які вважали себе громадянами довоєнної Польщі. Окрім цих переселень, у 1947 р. польський комуністичний режим провів масову депортацію автохтонного українського населення Холмщини, Надсяння, Лемківщини у західні райони Польщі під назвою «Операція «Вісла»», яка за своїм характером і наслідками має всі ознаки етнотциду.

Процес польсько-українського розмежування завершився в 1951 р. обміном (з економічних мотивів) прикордонними ділянками, приблизно однаковими за площею. До Польщі відходили землі у районі Нижніх Устриків Дрогобицької області (продовження нафтодобувного району), до України – район між ріками Західний Буг, Солокія і Гучба (частина кам'яновугільного басейну).

За результатами Другої світової війни було вирішено і проблему Закарпатської України. У листопаді 1944 р. І з'їзд народних комітетів у Мукачевому заявив про прагнення Закарпаття до возз'єднання з УРСР у складі СРСР. У червні 1945 р. був підписаний радянсько-чехословацький договір з участю представників УРСР про статус Закарпаття, який юридично закріпив рішення з'їзду в Мукачевому. Згідно з цим договором

кордон між УРСР і Чехословаччиною пройшов по довоєнній, внутрішній, адміністративній межі Підкарпатської Русі і Словаччини, успадкувавши невідповідність етнічному розселенню українців, хоча народні комітети були створені і в тих етнічно українських регіонах, що не увійшли до складу УРСР. Отже, в складі ЧССР залишався клин української етнічної території, що тягнувся вздовж Карпат аж до Пряшівщини, де проживало близько 100 тис. українців з поширеною самоназвою «русини».

Післявоєнна Румунія визнала право УРСР на Північну Буковину, Хотинщину і західне Українське Причорномор'я, закріплене радянсько-румунським договором 1947 р.

Формування державної території УРСР завершилось у 1954 р., коли до складу УРСР була приєднана Кримська область. Ініціатива переходу виходила не стільки від тодішнього партійного керівника СРСР М. Хрущова, як прийнято вважати в російській публіцистиці, як знизу – від партійного і господарського апарату Криму через складне економічне становище, зумовлене, поряд з іншими чинниками, також й депортацією кримсько-татарського народу у 1944 р. Всі ухвали щодо переходу області до складу України були прийняті на основі чинного законодавства, ніяких протиправних дій не було вчинено. Так само безпідставними є твердження про непов'язаність Криму з українськими історичними культурно-політичними традиціями, адже як ще у 1930 роки минулого століття зазначав Т. Олесіюк: «Крим є безпосереднім географічним продовженням українського етнічного масиву, сюди безперестанно набігають хвилі осілої хліборобської української колонізації, сюди періодично і стало приливають маси українського робітництва»¹. Вже у нові часи, починаючи з кінця XVIII ст., процес освоєння українцями півострова (не применшуючи при цьому ролі інших спільнот) мав

¹ Олесіюк Т. Соборна Україна. Наукові розвідки і спомини / Упорядкув. і вступ. стат. В. Сергійчука. К., 2004

безперервний характер, хоча наявність тут українства всіляко применшувалася офіційною статистикою. А з огляду на географічне розміщення, спільність різних періодів історії, культурні взаємовпливи і тривалу українську присутність на півострові, а також урахувуючи соціально-економічне тяжіння, входження Криму до складу України можна розглядати як об'єктивний наслідок історичних геополітичних процесів.

3.3. Розбудова державності та державного кордону суверенної України

Визначальною подією новітнього етапу українського державотворення стало прийняття 24 серпня 1991 р. Акту проголошення незалежності України, за яким було також визначено і нову офіційну назву держави – Україна. Цей документ був підтверджений Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р. За незалежність висловилося 90,3% громадян, які взяли участь у голосуванні, причому у всіх регіонах, включаючи і Крим, де більшість населення становили етнічні росіяни, Акт проголошення незалежності підтримало понад 50% громадян, які взяли участь у голосуванні, а у 20 областях – більше 90% (рис. 3.4).

Підтвердження державної самостійності України на референдумі ще раз засвідчило, що псевдофедеративна система СРСР була лише тимчасовою консервацією початків розпаду Російської імперії, а *утворення держави Україна*, яке хоч і було прискорене окремими випадковими подіями (криза комуністичних партійно-політичних еліт, соціально-економічні негаразди та ін.), загалом є *закономірним і логічним наслідком українського історичного процесу останніх століть*.

Результати референдуму від 1991 року стали вагомою і достатньою підставою для міжнародного визнання незалежної України, враховуючи і вже наявні міжнародно-правові підстави, зокрема, членство УРСР в ООН. Першими Україну ви-

знали деякі держави Центрально-Східної Європи (Польща – 2 грудня 1991 року, Угорщина – 3 грудня, Литва і Латвія – 4 грудня; Росія, Хорватія, Болгарія – 5 грудня), а також держави з впливовою українською діаспорою (Канада – 2 грудня й Аргентина – 5 грудня). Як бачимо, хроніка офіційного визнання України частково окреслила коло міжнародно-політичних взаємозацікавлень у відношенні «зарубіжний світ – Україна», показуючи, зокрема, особливу роль сусідського політико-географічного положення та значущість етнічного чинника, адже визнання України активно добивалася українська діаспора. З сусідніх держав найпізніше визнала Україну Румунія (8 січня 1992 року). З країн Північної і Західної Європи першою визнала Україну Швеція, а з країн «великої сімки» (після Канади) – США (25 грудня 1991 року). На 1 січня 2004 року Україну визнали 173 держави, тобто більшість країн – членів ООН.

Попри міжнародно-правові досягнення перших років незалежності України, становлення української державності в наступні десятиріччя відбувалося зі значними труднощами, що проявилось в усіх сферах внутрішньополітичного життя. Уже перші виборчі кампанії і політичні збурення в окремих регіонах засвідчили, що в державі залишився значний прошарок населення (не менше п'ятнадцяти відсотків), який категорично не сприймає ідеї української державності та українського національно-культурного піднесення. Приблизно такою ж була і частка скептично налаштованого населення, яке культурно й політично не готове було ідентифікуватися з українською державою і могло розглядати ідеї незалежного державного розвитку України лише в якомусь вузькому прагматичному контексті. І якщо в перші роки ці середовища залишалися значною мірою пасивними і слабо організованими, то з початком ХХІ ст. відбулася, інспірована політичними колами сусідніх держав, насамперед Росії, їхня потужна мобілізація на різних антиукраїнських і антидержавницьких ідеологічних засадах. Суттєво посприяли цьому й провали в економічному розвитку

України та слабкість й невідготовленість провідних українських політичних середовищ. Водночас прошарок активного патріотичного українського населення, який становив на початок 90-х років ХХ ст. приблизно 30 відсотків, не мав підстав до свого розширення через брак державних ідеологічних принципів й адекватної інформаційної політики, а також погіршення соціального становища української інтелігенції, студентства та селянства, зумовлюючи активізацію процесів еміграції в тих середовищах, які найбільше підтримували українські державницькі ідеї.

Так само складно відбувалося становлення державних інститутів, супроводжуючись як позитивними моментами, так і невіршеними проблемами. Успадковані недоліки систем освіти, науки, медичної сфери ще більше поглибилися на фоні економічних негараздів та поширення прикладів недемократичного захоплення державного апарату представниками колишніх комуністичних органів, що поєднувалося з тотальним привласненням ними державного майна. Поряд з окремими успіхами в становленні силових структур України в перші роки її незалежності в наступний період тут виявилися значні проблеми. Особливо це стосується спецслужб, значна частина апарату яких стала агентами відповідних структур інших держав, здійснюючи різні провокації щодо дестабілізації ситуації в державі та дескридитації владних структур України.

Опускаючи низку негативних моментів, у процесі розбудови держави були й помітні здобутки, серед яких потрібно виокремити прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України. У преамбулі Основного Закону було зазначено, що Українська Держава постала на основі здійсненого «...українською нацією, всім українським народом права на самовизначення». Цим визначено її національний (український) і водночас загальнонародний характер (і в цьому немає ніякої суперечності). Державними символами України стали історичні українські національні символи. У Конституції затверджено, що столи-

цею України, відповідно до історичних традицій та сучасних реалій, є місто Київ.

Держава Україна успадкувала державну територію УРСР, сформовану як з частковим урахуванням етногеографічного чинника, так і внаслідок різних суб'єктивних підходів. Як засвідчує ретроспективний аналіз усіх обставин переговорного процесу між УРСР, з одного боку, та РРФСР і сусідніми державами, з іншого, розмежування хоч і завершилося не на користь України (у прикордонних з Україною районах сусідніх держав залишилось загалом кілька мільйонів українців, що компактно проживали в межах своєї етнічної території) все ж мало *офіційний характер*, спростовуючи погляди окремих політичних середовищ сусідніх держав про його нібито правову безпідставність.

Висвітлення історичних особливостей формування державності України протягом ХХ ст. дає змогу зробити висновок, що її державна територія з погляду генезису має інтеграційний характер, зумовлюючи помітні історико-географічні відмінності. Але, незважаючи на це, *основним чинником, який визначив об'єднання різних історичних регіонів в одному державному утворенні*, абстрагуючись від того, яким шляхом це було здійснено, була *географія етнічних українців, право українського народу на самовизначення на своїй етнічній території, соборницькі орієнтири українських політичних еліт*. Це засвідчує і той факт, що близько 95% державної території України – це українська етнічна територія, що ставить Україну за історико-генетичними засадами в один ряд з іншими національними державами, сформованими на основі політичного самовизначення етносів-націй (насамперед центрально-східноєвропейських).

Історичний політико-географічний аналіз також дає підстави вважати, що *фактично всі регіони України були втягнуті в українські державотворчі процеси останніх століть*, хоча й різною мірою. Враховуючи такі чинники, як а) ступінь територіально-політичної пов'язаності з історичним ядром

країни; б) наявність історичних осередків політичної боротьби за незалежність України; в) формування у минулому центрів українського літературно-культурного життя, найнижчим ступенем інтегрованості з українською державницькою ідеєю виділяється лише Крим, який, найпізніше увійшовши до складу УРСР, недостатньо ідентифікувався з Україною навіть у радянській формі. Окрім того, з огляду на тривалу політику стирання історичних регіонально-політичних зв'язків, яку проводили в радянський період, і недостатність сучасних заходів щодо їхнього зміцнення, *актуалізація всіх моментів історико-культурно-географічної єдності з ядром країни, державницькою ідеєю є необхідною для більшості інших регіонів і мала б стати важливою складовою внутрішньої геополітики держави.*

Відразу після проголошення незалежності Україна розпочала процес законодавчого оформлення всіх питань функціонування державного кордону та офіційного розмежування зі своїми сусідами. У 1991 р. Верховна Рада України прийняла закон «Про державний кордон України», у 1998 р. – «Закон про виключну морську економічну зону України». Від 16.12.1993 р. діє Указ Президента України про «Комплексну програму з розбудови державного кордону».

Паралельно розпочалось і формування договірно-правової бази офіційного розмежування України з сусідніми державами, яке ще не завершилось і досі. Так, у січні 1993 року підписано Договір між Україною та Республікою Польща про правовий режим українсько-польського державного кордону, співробітництво та взаємодію з прикордонних питань, у жовтні 1993 – Договір про спільний кордон між Україною та Словацькою Республікою. У 1997 р. було укладено Договір між Україною і Республікою Білорусь про державний кордон (ще не ратифікований Верховною Радою Білорусі), Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією, а 31 травня 1997 року президенти України та Росії підписали в Києві Договір про дружбу, партнерство та спів-

Рис. 3.4. Регіональні відмінності результатів референдуму

робітництво між Україною та Російською Федерацією, в якому зафіксовано відсутність взаємних територіальних претензій. Цей договір Верховна Рада України ратифікувала в січні 1998 року, а Державна Дума Російської Федерації – у грудні 1998 року. Ухваленню договору передувало підписання у травні 1997 р. низки угод щодо розподілу Чорноморського флоту та базування російського Чорноморського флоту у Севастополі до 1917 року включно. У серпні 1998 року підписано договір про державний кордон між Україною і Молдовою. Прем'єр-міністри двох держав домовилися про будівництво на українській частині берега Дунаю молдавського нафтового терміналу та про передання Україні шосе в районі селища Паланка.

Проте процеси делімітації і демаркації державного кордону України з початку проходили зі значними труднощами і досить повільно, оскільки впливові політичні сили деяких сусідніх країн не хотіли визнавати політичних реалій. Так, Російська Федерація, сподіваючись на відновлення в новій формі колишньої імперії, наполягала на прийнятті т. зв. концепції про зовнішні і внутрішні кордони СНД, згідно з якою реальним кордоном ставали лише межі СНД, а кордони між державами-членами СНД мали б умовний характер і не підлягали б делімітації та демаркації. Принципове несприйняття Україною такої концепції спричинило жорсткий геополітичний тиск з боку Росії, у т. ч. й висунення територіальних претензій. Водночас офіційні політичні кола Румунії, а також окремі державні діячі, плутаючи всі підходи і доволіно витлумачуючи факти, також не зупинялися перед претензіями на окремі регіони України. Особливу стурбованість в Україні та за кордоном спричинила заява Верховної Ради Російської Федерації про російський статус м. Севастополя, яка прозвучала у липні 1993 року і була засуджена Радою Безпеки ООН.

Протягом 1997–1998 років проблему делімітації і демаркації (у випадку із західними державами – редемаркації) державних кордонів України було частково розблоковано, і вже

на кінець 1998 р. редемарковано кордон зі Словаччиною, у наступні роки – кордон з Польщею і Угорщиною. У 1997–1998 роках завершено делімітацію державного кордону з Молдовою і Білоруссю (через економічні претензії до України ця угода не ратифікована парламентом Білорусі). У 2002 було завершено делімітацію наземної ділянки кордону з Росією, а у 2003 році підписано відповідну угоду між президентами двох держав. Лише на 19 раунді українсько-румунських переговорів у червні 2003 року було парафоровано Договір про суходільну частину державного кордону.

Найбільші ускладнення стосуються делімітації та демаркації морських кордонів з Румунією і Росією (в районі Азовського моря та Керченської протоки). У процесі переговорів російська сторона з вересня 2003 року почала категорично заявляти про те, що Азовське море має бути внутрішнім морем Росії та України без демаркації. Офіційні кола України наполягали на необхідності повноцінного розмежування і в Азовському морі, і в Керченській протоці на основі міжнародно-правових принципів. У відповідь впливові політичні сили Росії спровокували у вересні – жовтні 2003 року конфлікт навколо будівництва дамби у Керченській протоці від Таманського півострова до українського острова Тузла, який хоча й було врегульовано у кінці 2003 року, але загалом питання залишилось невирішеним. На наступних етапах переговорів Росія погоджувалась провести кордон по дну Азовського моря, знову наголошуючи на недоцільності поділу і шельфу, і територіальних вод. Така її позиція зумовлена насамперед тим, що з огляду на конфігурацію української та російської частини узбережжя Азовського моря, за всіма можливими принципами розмежування більша частина моря переходить до територіальних вод України. Що ж стосується Керченської протоки, то тут делімітацію здійснювати немає потреби, а лише потрібно визнати, що лінією російсько-українського кордону в Керченській протоці є ко-

лишня адміністративна межа між Краснодарським краєм та Кримською областю часів СРСР, яка і була кордоном колишніх УРСР та РРФСР, і згідно з усіма підписаними раніше Україною та Російською Федерацією угодами, починаючи з Мінських угод про створення СНД, є лінією сучасного українсько-російського кордону.

Понад 20 безуспішних раундів переговорів провела Україна з Румунією щодо розмежування територіального моря. Деструктивна позиція Румунії проявлялась у різних аспектах, зокрема, у спробах обмежити українське природокористування в гирлі Дунаю, у трактуванні українського островця Зміїний лише як скелі, від якої нібито не можна здійснювати відлік територіального моря. Такий підхід не лише суперечив реальним геолого-географічним параметрам островця Зміїний, але й свідчив про брак доброї волі у налагодженні прикордонних взаємин, що стало наслідком захоплення політичними елітами Румунії великодержавницьким проектом «Велика Румунія». Продовженням таких деструктивних дій став у 2008 році позов Румунії на Україну до Міжнародного арбітражного суду щодо розмежування в районі островця Зміїний. Упродовж всього періоду української незалежності Румунія цілеспрямовано заохочувала одержання румунського громадянства для розселених в українському прикордонні етнічних румунів – громадян України, що є грубим порушенням українського законодавства, загрожуючи національній безпеці держави.

Невирішеність питань делімітації і демаркації морського кордону України спричиняє напруження і навіть локальні конфлікти між прикордонниками і різними суб'єктами господарювання та окремими громадянами. Зазнають збитків й економічні інтереси держави, адже в територіальних водах України і в межах її економічної зони продовжується несанкціонований вилов риби, заблоковано надходження інвестицій у геолого-розвідувальні роботи на шельфі тощо.

Сучасні міжнародно-правові документи однозначно гарантують непорушність і цілісність державної території України. Її позиції є невразливі і з етнополітичного й історичного поглядів. Зокрема, зіставлення сучасної державної території України та української етнічної території, яка на основі національного принципу державотворення мала б стати ядром державної території України, свідчить і про українські етнотериторіальні втрати, зумовлені зовнішнім втручанням у складний процес державотворення. Підтвердженням цього є і той факт, що державні утворення українського народу часів української революції 1917–1921 років (Українська Держава гетьмана П. Скоропадського, ЗУНР і УНР періоду Директорії) були проголошені і їх намагались утвердити їх на всій українській етнічній території. Разом з тим, сучасне політичне відокремлення від основного українського етнічного ядра великих етнічно-історичних областей (Холмщини, Підляшшя, Берестейщини, Лемківщини, Кубані) послабило й етнокультурний, і геополітичний потенціал України. Проте держава Україна, її основні політичні сили з ще початку однозначно заявили про *визнання принципу непорушності кордонів і відсутність територіальних претензій до своїх сусідів*. Тому державне утвердження України в нинішніх кордонах на засадах загальноєвропейських міжнародних норм не може нести світовому співтовариству ніякої загрози.

Водночас держава Україна відразу після проголошення незалежності мала б засудити факти окупації впродовж 20-х, 30-х, 40-х років ХХ ст. суміжними державами різних частин її території (території УНР, ЗУНР, Карпатської України, УРСР) і вимагати від своїх політичних сусідів такого ж осуду. А оскільки цього не було зроблено, то різні *політичні сили сусідніх держав часто продовжують розглядати факти окупації українських земель в історичному минулому як аргументи в своїх претензіях на їхнє заволодіння*.

3.4. Характерні риси географічного потенціалу сучасної державної території України

Україна займає центральньо-східне положення на європейському субконтиненті, а тому, враховуючи особливості історичного розвитку на межі кількох культурних світів, синтезує різні культурно-ментальні впливи, залишаючись самотньою європейською країною. Великий регіон між Чорним і Балтійським морями, до якого належить Україна, в минулому відзначався чи не найбільшою у Європі територіально-політичною нестабільністю, характеризуючись динамічною зміною держав і культур, державних кордонів, масовими міграціями та депортаціями населення. Лише після Другої світової війни відбулася певна геополітична стабілізація регіону, що в сучасних умовах загалом посилює позиційні можливості держави Україна.

За розмірами державної території, власне території суходолу, площа якої 603,7 тис. км², Україна належить до групи великих держав і знаходиться на другому місці в Європі (після Росії) і на 45 місці у світі. Окрім того, до складу державної території України як великої морської держави (довжина її морського кордону – понад 1 050 км²) згідно з міжнародно-правовими документами входять *територіальні води* (внутрішні води і територіальне море) площею понад 20 тис. км². Остаточних розмірів територіальних вод України ще офіційно не встановлено через складність переговорного процесу з Росією і Румунією. Крім територіальних вод, Україна, як суверенна морська держава, встановила *економічну зону* в Чорному морі, площу якої також можна окреслити лише приблизно – понад 72 тис. км². Слід підкреслити, що у природно-ресурсному відношенні ця смуга континентального шельфу за своєю геологічною будовою є перспективною щодо запасів нафти і газу, а тому має для держави стратегічно важливе значення.

Складовою географічного потенціалу державної території є її позиційність, переваги й недоліки якої визначає насамперед

сусідське географічне положення. На сьогодні сусідами України є сім держав – Росія, Білорусь, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, Молдова. *Порівнюючи сучасну геополітичну ситуацію з періодом становлення української державності 1917–1920 років, треба виділити вирішальний і найбільш сприятливий момент: усі сусідні з Україною держави, попри негативну налаштованість окремих політичних сил, на сьогодні де-юре і де-факто визнають українську державність.* І саме наявність такої порівняно значної кількості сусідів, абстрагуючись від геополітичної конкретики, створює більші можливості щодо вибору формату взаємин, різних геополітичних маневрів тощо. А вже конкретизація перспектив співпраці залежить і від економічного потенціалу сусідів, і від їхньої геополітики, у т. ч. і щодо України. В цьому контексті сусідні з Україною держави суттєво відрізняються як за розмірами, рівнем соціально-економічного розвитку, так і за політичним ладом та геополітичними орієнтаціями. Тут за всіма параметрами виділяється Росія, єдина у Європі надвелика держава, яка вже на сьогодні є міжрегіональним центром сили, не приховуючи своїх глобальних амбіцій. За площею Росія є аж у 28,3 раза більшою від України, водночас за кількістю населення – лише у три рази, що у поєднанні з величезним паливно-ресурсним потенціалом Росії та недостатньою забезпеченістю відповідними енергетичними ресурсами України закладає певні географічні передумови асиметричності взаємовпливів. Серед інших сусідніх держав достатньо значним демографічним потенціалом виділяються Румунія та Польща, які і за площею, і за кількістю населення належать до середніх держав. Значно нижчими демографічними параметрами характеризуються Угорщина й Білорусь. До малих і за площею, і за кількістю населення держав належать Словаччина та Молдова. За винятком Росії, Україна за розмірами переважає всі сусідні держави, зокрема, за площею: Польщу – в 1,9 раза, Румунію – в 2,5 раза, Білорусь – в 2,9 раза, Угорщину – в 6,5 раза, Словаччину – в 12,3 раза,

Молдову – в 17,9 раза; за кількістю населення: Польщу – в 1,3 раза, Румунію – в 2,2 раза, Білорусь – в 4,6 раза, Угорщину – в 4,8 раза, Словаччину – майже в 9 разів, Молдову – в 11 разів.

Наявність деяких спільних рис соціально-економічного і соціально-політичного розвитку України і всіх сусідніх держав пояснюється тим, що лише порівняно недавно вони звільнилися від комуністичного тоталітаризму. Причому три держави, Росія, Білорусь та Молдова, разом з Україною, належать до пострадянських держав, переживаючи не лише особливо складні процеси соціально-економічної трансформації, але й розбудови державних структур, осмислення історичного розвитку, пошуку місця в територіально-політичній системі світу.

З часу повалення комуністичних режимів поглибилася диференціація в соціально-економічному розвитку сусідніх держав. Зокрема, більшого економічного прогресу досягли Польща і Словаччина. Більше економічних проблем, але різних за характером, є в Румунії, Угорщині та Білорусі. Найбіднішою аграрною державою залишається Молдова. Завдяки великим паливним ресурсам значний сукупний економічний потенціал накопичила Росія, залишаючись водночас державою з величезними галузево-структурними та територіально-структурними диспропорціями.

У геополітичному контексті три сусідні держави (Білорусь, Молдова, Росія), разом з Україною, є членами СНД. Росія і Білорусь проголосили орієнтацію на дальше політичне зближення в процесі розвитку союзної держави, хоча обидві сторони розуміють цей процес по-різному: Росія прагне до цілковитого «поглинання» Білорусі, а Білорусь намагається одержати різні економічні переваги, зберігти основи свого суверенітету. На сьогодні саме в цих двох державах ще залишаються в політичній системі елементи авторитаризму і навіть тоталітаризму. Окрім того, в Росії, з огляду на її багатонаціональність і багатокультурність у поєднанні величезними розмірами, простежуються різні прояви територіально-політичної нестабільності (етно-

культурні та міжреспубліканські конфлікти, політичні рухи за незалежність чи розширення повноважень та ін.). Молдова, як і Україна, в складі СНД входить до неформального об'єднання ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова), яке намагалось проводити в СНД незалежну від Росії політику. Важливою нерозв'язаною проблемою Молдови, а також негативним чинником сусідського політико-географічного положення України, залишається проблема Придністровської республіки, яка проголосила повну державну незалежність, але залишається міжнародно невизнаною.

Західні сусідні держави (Польща, Румунія, Словаччина й Угорщина) є членами НАТО. Ці держави здійснили необхідні структурні економічні перетворення, що дало їм змогу стати членами ЄС, а це своєю чергою актуалізує проблему взаємин України з цією організацією, зокрема, щодо підписання угоди про асоціацію. Розширення НАТО безпосередньо до кордонів України відбулося на фоні зростання великодержавницьких амбіцій Росії, яка всіляко прагне недопустити членства України в цій організації. Паралельно почало зростати і геополітичне протистояння Росії та США, яке особливо загострилося під час російсько-грузинського конфлікту 2008 року. За таких умов Україна опинилася в несприятливому буферному становищі, в епіцентрі подвійного геополітичного тиску. Негативні наслідки цієї ситуації посилюються прагненням Росії мобілізувати населення деяких східних і південних українських регіонів у своїх геополітичних інтересах, що загрожує виникненням міжрегіональних конфліктів та порушенням територіальної цілісності.

У суспільно-географічному положенні держави певне орієнтаційне значення має й окреслення сусідів другого порядку, зокрема, з огляду на певні паралелі в проблематиці взаємин з сусідами першого порядку. Отже, сусідами України другого порядку по суходолу, тобто сусідами її сусідів, є 17 держав (в Європі – Німеччина, Чехія, Австрія, Словенія, Хорватія, Сербія, Болгарія, Латвія, Литва, Фінляндія і Норвегія; в Азії – Грузія,

Азербайджан, Казахстан, Монголія, Китай і Північна Корея). Як бачимо, це ще більш контрастні за всіма ознаками країни, деякі з яких є і географічно, і культурно дуже і дуже віддаленими. Разом з тим, за певних умов у взаєминах з ними може проявитися спільність різнобічних інтересів, пов'язаних з урахуванням чинника географічного положення.

Однією з основних передумов посилення географічного потенціалу державної території України є її приморське положення. Приморська інфраструктура досить добре розвинута: сформувалося і функціонує п'ять портово-промислових вузлів (Одеський, Миколаївсько-Херсонський, Севастопольсько-Євпаторійський, Керченський, Маріупольсько-Бердянський). Вихід українського флоту до Середземного моря забезпечують протоки Босфор і Дарданелли, режим роботи яких регулює Конвенція від 1936 року. Стратегічне значення для України має і придунайське розміщення, адже Дунай – одна з найбільших річкових транспортних артерій, добре сполучена з іншими центрально- і західноєвропейськими річковими транспортними системами і належить до міжнародних рік, режим судноплавства по ньому регулюється Конвенцією від 1949 року. Кордон України по Дунаю проходить на відстані 174 км. У зоні українського впливу знаходиться саме гирло Дунаю, що створює додаткові можливості взаємодії морського і річкового флотів. Українські порти на Дунаї (Рені, Ізмаїл, Килія, Вилкове) мають значні резерви для збільшення обсягів вантажообігу. Політична криза на Балканах у 1990 роках суттєво послабила можливості України в цьому регіоні, завдавши великих збитків українському Дунайському пароплавству, хоча загалом Україна зберігає перспективи відновлення і навіть зміцнення своїх позицій у Придунав'ї. Отже, з огляду на розміщення на перехресті міжнародних шляхів, приморське та придунайське положення, сусідство з різними країнами, тенденції до поглиблення зовнішньоторгівельних зв'язків, *державна територія України має величезний транспортно-транзитний потенціал*, і зокрема,

щодо транспортування російського газу і нафти, можливих напрямків транзиту в Європу нафти з країн Перської затоки та Прикаспію, а також газу з Ірану. Тут проявляється й помітна залежність Росії від українських шляхів сполучень, яка має геополітичне значення, але переваги якої Україна використовує ще недостатньо. Великі сподівання українське суспільство поклало на будівництво Одеського нафтового терміналу та нафтопроводу Одеса–Броди, модернізацію всієї промислово-транспортної інфраструктури, у т. ч. і в контексті поглиблення Чорноморсько-Балтійського економічного співробітництва, однак брак політичної волі і стратегічного мислення українських політичних еліт не дав змоги реалізувати значні можливості.

У конфігураційному аспекті територія України більше витягнута із заходу на схід: найбільша протяжність з півночі на південь – 893 км, а з заходу на схід – 1 316 км. За формою територія України має дещо нижчий середнього ступінь компактності. Серед сусідніх держав більшою компактністю відзначаються Білорусь, Польща і Румунія, меншою – Молдова і Росія. Конфігурація території суходолу України ускладнюється кількома ареалами, що вклинюються в територію інших держав, насамперед особливостями розміщення Південної Бессарабії, а також природною складністю берегової лінії, характерні риси якої визначає Кримський півострів. Хоча ці регіони виділяються й дещо особливими історико-етногеографічними рисами (є найбільш поліетнічними, менше втягнутими в український державотворчий процес), проте у суспільно-географічному аспекті, зокрема комунікаційному, вони досить добре пов'язані з ядром державної території як водними шляхами, так і наземними: Крим – двома залізничними лініями і двома автомагістралями, Південна Бессарабія – однією залізничною лінією і двома автомагістралями. *У політико-географічному вимірі важливішою і до певної міри проблематичнішою є більша витягнутість державної території України з заходу на схід,*

яка потребує тісної комунікаційної і культурно-ментальної зв'язаності, на перешкоді якої є історичні бар'єри та недоліки конфігурації транспортної мережі з її інерційною спрямованістю у субмеридіональному напрямку.

Геометричний центр України – с. Мар'янівка Черкаської області. Його віддаленість від крайніх точок суходолу України становить: у північному напрямку – близько 415 км., південному – близько 570 км, східному – близько 670 км, західному – близько 640 км. У суспільно-географічному відношенні осередок геометричного центру (Кіровоградська і Черкаська області) ще не є економічно впливовими регіонами, однак посилення його потенціалу сприяло б процесам територіальної консолідації держави.

Виділимо й окремі риси природного середовища країни, що опосередковано можуть мати певне значення у формуванні її територіально-політичної системи, зокрема, в аспекті *провідності-бар'єрності та ресурсної забезпеченості*. Загальновідомо, що за рельєфними особливостями приблизно 95% території України – це рівнинні землі, включаючи низовини – 70% і височини – 25%. І лише 5% території – це середньовисотні гори з незначним ступенем бар'єрності. До басейну Чорного моря належить більша частина водозборів рік України, що ще раз засвідчує те, що Україна – насамперед причорноморська держава, а чинник причорноморського положення виконує на сьогодні важливу комунікаційно-об'єднувальну функцію. На водозбір внутрішнього, Азовського, моря припадає лише кілька відсотків території України. Водночас Україна є і прибалтійською державою, адже річкові системи Сяну і Західного Бугу (4% території) єднають її з прибалтійським світом. Особливо велике значення в історичній долі України і в територіальній структурі українського суспільства загалом мають ріки Дніпро, басейн якого становить 44% її сучасної території, і Дністер – 16%. Важливо, що впродовж ХХ ст. бар'єрність цих рік зменшилася, і відповідно збільшилася

провідність. Отже, беззаперечним є той факт, що *ні особливості рельєфу, ні конфігурація річкової мережі принципово не перешкоджають консолідації нації і держави*. Хоча, безумовно, посилення культурно-ментальної і комунікаційної зв'язаності західних і східних регіонів, як з огляду на більшу витягнутість держави з заходу на схід, так і інерційний вплив перебування цих регіонів у складі різних держав, – одна з актуальних проблем внутрішньої геополітики України.

У структурі природно-ресурсного потенціалу України, згідно з дослідженнями В. П. Руденка, 44,4% припадає на земельні ресурси, 13,1 – водні, 9,5 – природні рекреаційні, 4,2 – лісові, 0,5 – фауністичні і 28,3% – на мінеральні¹. Добре забезпечена Україна лише окремими видами мінеральних ресурсів, зокрема, кам'яним вугіллям, залізною і марганцевою рудами, будівельними матеріалами, хімічною сировиною. Але основною, стратегічно важливою проблемою, яка з часу становлення незалежності України має для неї провідне зовнішньополітичне значення, є на сьогодні недостатня забезпеченість такими енергоносіями, як газ і нафта. Зокрема, у 2012 році в Україні було спожито близько 55 млрд куб. м газу, а видобуто лише 20,2 млрд (37% від загальних обсягів споживання). Потужність нафтопереробних підприємств України дає змогу переробляти понад 50 млн тонн нафти. Водночас видобуток нафти і газового конденсату у 2012 році досягнув лише 3,4 млн тонн, що становить менше 7% від потреб у нафтопродуктах та можливостей нафтопереробних підприємств. Такі співвідношення свідчать про велику залежність України від російського імпорту, яка часто стає чинником політичного тиску з боку Росії і внутрішньоукраїнських геополітичних спекуляцій. Цю проблему хоча б частково можна було розв'язати шляхом посилення геолого-розвідувальних робіт та видобутку власного

¹ Руденко В. П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. Львів, 1993

газу, насамперед у шельфі Чорного й Азовського морів (реально вийти уже найближчим часом на показник 25 млрд куб. м газу), а ще більше – шляхом формування ефективної системи енергозбереження (при переході на нові технології в металургії і хімічній промисловості, модернізації житлово-комунального господарства реальним є вихід на споживання 45 млрд куб. м газу).

Державна територія України – це майже рівномірно заселений і економічно достатньо добре освоєний ареал. Але зберігається різниця, по-перше, між давно освоєними районами (Лісостеп, Полісся) і півднем України, активне освоєння якого розпочалося з кінця XVIII ст. Це помітно і в густоті населення, і в густоті поселень. Так, густина сільського населення Закарпатської й Івано-Франківської областей більш ніж утричі переважає густоту населення Луганської, Миколаївської та Херсонської областей. У процесі особливо гострої депопуляції населення до критичної межі зменшилась і густина сільського населення північно-східних Чернігівської та Сумської областей. По-друге, ще більшими є контрасти у густоті міського населення, які зумовлені вже диспропорціями в процесах урбанізації, нерівномірністю промислового розвитку між північними Волинською, Житомирською і Рівненською областями, південною Херсонською областю, з одного боку, і Донецькою, Дніпропетровською та Луганською областями – з іншого. Високий загальний показник густоти населення Донецької, Луганської і Дніпропетровської областей зумовлює їхнє значне демографічне значення. Оскільки в цьому регіоні дещо нижча, ніж у середньому по Україні, частка осіб у дитячому віці, та більша частка дорослого населення, то це, разом з економічними чинниками, посилює його електорально-політичну значущість, порівняно з історичним етнокультурним ядром України.

Важливо також відзначити, що середні показники забезпеченості населення сільськогосподарськими угіддями також свідчать про наявність значних регіональних відмінностей

сільськогосподарської освоєності території України. Так, частка сільськогосподарських угідь, яка припадає на одну працездатну особу, в Херсонській, Миколаївській областях більше, ніж у сім разів перевищує відповідний показник таких областей, як Закарпатська, Чернівецька, Івано-Франківська. Як бачимо, як і на початку ХХ ст. у сучасній Україні залишається перенаселеною сільська місцевість західних областей. Водночас південні і південно-східні регіони ще мають резерви місткості для збільшення кількості сільського населення, а отже, *перспективною не лише з економічної, але і з етнополітичної точки зору могла б бути державна політика цілеспрямованого переселення населення густозаселених сільських районів Західної України в південні і північно-східні області держави, організованого повернення на батьківщину українців з-поза меж України.*

Суттєво відрізняються регіони України й за рівнем промислового розвитку: за офіційними даними обсяги промислового виробництва на одну особу Донецької, Дніпропетровської, Запорізької областей є у вісім–десять разів вищими, ніж відповідний показник Чернівецької, Закарпатської, Тернопільської, Волинської областей (максимально обсяги промислового виробництва на одну особу Запорізької області переважали у 2003 році відповідні значення Чернівецької області у 10,9 раза), що є результатом не лише об'єктивних природно-ресурсних передумов і особливостей історичного розвитку, але й наслідком регіональної економічної політики колишнього Радянського Союзу, зокрема, зорієнтованості на гіперконцентрацію виробництва у великих містах і на великих підприємствах. Причому впродовж 90-х років минулого століття спостерігали тенденцію до поглиблення територіальних диспропорцій промислового та загалом економічного розвитку, зумовленого нерівномірністю спаду виробництва за регіонами. *Дальше поглиблення нерівномірності економічного розвитку, збільшення кількості індустріально відсталих або депресивних районів може спричинити і деякі міжрегіональні соціально-політичні тертя, зумовлюючи й негативні політико-географічні наслідки.*

Територіально-політичній консолідації українського суспільства на сьогодні мало сприяє розвиток транспорту через його занедбаний стан. Особливо це стосується недостатнього рівня розвитку інфраструктури автомобільного транспорту (немає автобанів, мала щільність автошляхів з твердим покриттям), розвиток якого є значно нижчим, ніж у сусідніх, західних, державах. Разом з тим щільність залізничних шляхів в Україні становить 38 км на тис. км² і є на середньому рівні щодо більшості сусідніх держав Центрально-Східної Європи, проте стан залізничного господарства залишається незадовільним. У територіально-політичному й економіко-географічному аспектах відчутною є недостатність транспортних поєднань у напрямку захід–схід.

Отже, сукупний географічний потенціал території України є досить значним, а регіональні природні й соціально-економічні відмінності не є настільки великими, щоб стати потенційним детермінатором регіонального протистояння і відчуження. Навпаки, в деяких аспектах соціально-економічні відмінності регіонів свідчать про їхню взаємодоповнюваність. Освоєність території України також засвідчує її здатність забезпечити поступальний соціально-економічний розвиток суспільства, але лише за умови його територіально-політичної консолідації.

3.5. Тип, розміщення та функції сучасних державних кордонів України

Межею української державної території є державний кордон. У ст. 2 Конституції України зазначено, що «...територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою». Загальна довжина сухопутного державного кордону близько 5 624 км, морського – понад 1 050 км. Як уже було зазначено, Україна межує по суходолу з сімома державами: Росією (довжина кордону 1 955 км), Білоруссю (1 084 км), Польщею (542 км),

Словаччиною (98 км), Угорщиною (135 км), Румунією (608 км), Молдовою (1 202 км). Найбільша частка довжини кордону (34,8%) припадає на кордон з Росією, далі йдуть: Молдова – 21,4%; Білорусь – 19,3%; Румунія – 10,8%; Польща – 9,6%; Угорщина – 2,4%; Словаччина – 1,7%.

З огляду на складність історії формування, кордони України мають характерні типологічні особливості. Насамперед це кордони, успадковані Україною від УРСР, але, з огляду на умови їхнього попереднього встановлення, – кордони, переважно нав'язані в односторонньому порядку протягом того періоду, коли український народ не був повноправним суб'єктом міжнародно-правових відносин, не мав змоги реалізувати право на самовизначення на своїй етнічній території. Деякі ділянки державного кордону України, наприклад, закарпатська, враховуючи всі історичні обставини, мають ознаки колоніальних, адже ці лінії кордону, зокрема, протягом 20–30-х років ХХ ст. роз'єднували держави (Чехословаччину з Угорщиною і Румунією), що в культурно-етнонаціональному і політичному відношеннях не мають нічого спільного з українською державністю.

За часом формування виділяють дві ділянки кордону: східну і північно-східну, утворену протягом міжвоєнного періоду (в 20-х роках ХХ ст.), західну, південно-західну і північно-західну, що склалася протягом Другої світової війни й у післявоєнний період. Але, оскільки східна і північно-східна ділянки кордону реально були лише адміністративною межею, а західна і південно-західна частини кордону в умовах ізоляціоністської політики СРСР виконували роль «залізної завіси», то безпосередньо тісніші контакти населення по обидва боки кордону, включаючи й родинні зв'язки, зберігаються переважно лише на сході і північному сході кордону і мало характерні для кордону з західними сусідами. В інших функціональних аспектах також помітними є інерційні відмінності цих двох ділянок Державного кордону України, адже західна ділянка кордону є ліпше

розбудованою і значно більше, ніж північна і східна, виконує бар'єрні функції, перешкоджаючи незаконному переміщенню транзитних мігрантів, зброї, наркотиків.

Зіставлення політичних меж протягом різних історичних періодів свідчить про те, що їхня стабільність на українських землях, особливо в нові і новітні часи, є незначною. Основна причина цього явища – відсутність сильної української державності протягом тривалого часу, що повинні враховувати всі сторони, зацікавлені в політичній стабілізації Центральної і Східної Європи. Довгий час кордони (до того ж кордони різних держав) проходили вздовж таких природних лінійних об'єктів, як Карпатський вододіл, Збруч, Черемош, Західний Буг, Дністер. Це було зумовлено деякими природними бар'єрними властивостями цих ділянок, а також і принципом правонаступності в проведенні державних кордонів. Саме ці чинники і визначають закономірність *загальної інерційності державних кордонів, порівняно з процесами формування і зміни державності*. На відміну від Західної Європи, де найстабільніші ділянки кордону (наприклад, іспансько-португальська) відповідають етнічним межам, в Україні такі ділянки роз'єднували різні етнічні українські регіони. Так, р. Збруч була державним кордоном Австро-Угорської і Російської імперій (до 1918 р.), Польщі і Радянського Союзу (до 1939 р.), роз'єднуючи єдиний етнічно український масив. А тому *інерційність цих історичних кордонів у сучасних умовах є негативним чинником етнополітичної консолідації українського народу*.

В орографічному відношенні суходільний кордон України проходить переважно по рівнинних територіях, за винятком західної ділянки, яка двічі перетинає Карпати. Загальна протяжність кордону вздовж природних бар'єрів порівняно незначна (близько 15% від довжини всього наземного кордону). Державний кордон України проходить, зокрема, вздовж таких рік, як Дунай, Дністер, Сіверський Донець, його притоки Деркул, притоки Сейму, річки Клевань, річок Снов, Церуха, Сож,

Дніпро, Західний Буг, Сян, Тиса, Сучава, Прут. *Відсутність значних природних бар'єрів на державному кордоні у військово-стратегічному відношенні є негативним чинником, проте в умовах безпеки і стабільності ці особливості кордону набувають позитивного характеру з огляду на країці можливості комунікаційної інтеграції.*

Державний кордон України відповідає межі української етнічної території лише на деяких ділянках: північному сході – з Білоруссю, сході (від р. Десни до околиць м. Білопілля Сумської області) – з Росією. Водночас державно-політичний чинник (переселення і депортації населення, насильна і природна асиміляція) уже значною мірою призвів до того, що крайні межі західного українського розселення збігаються з західним державним кордоном, особливо з його польсько-українською ділянкою. Якщо у післявоєнний період за межами державного кордону України у прилеглих регіонах сусідніх держав проживало близько 3 млн етнічних українців, то зараз їхня кількість через несприятливі культурно-політичні умови значно зменшилася. Разом з тим в Україні прикордонні ареали розселення національних меншин, які досить добре забезпечені соціально-культурною інфраструктурою й одержують допомогу від сусідніх національних держав, зазнали лише незначного звуження. На сьогодні у прикордонній смузі України, тобто у 86 адміністративних районах, що безпосередньо прилягають до кордону, проживає понад мільйон етнічно неукраїнського населення, що становить 10% від усього населення етнонаціональних меншин України. Саме у прикордонній смузі розміщено дев'ять адміністративних районів з усіх 23, де етнічні українці становлять меншість (абсолютну чи відносну). Найбільша концентрація етнічно неукраїнського населення у прикордонні з Угорщиною, Румунією, Молдовою, причому насамперед у сільській місцевості. Так, якщо у Берегівському районі етнічні угорці у 2001 році становили 76,1% населення, то у м. Берегове значно менше – 48,1%. Безпосередньо у західній прикордонній смузі,

зокрема, розселено понад 90% всіх угорців та румунів і понад 80% усіх молдован та болгар України. Водночас порівняно незначна частка представників етнопонаціональних меншин проживає у прикордонні з Білоруссю та Польщею. На східній ділянці кордону найбільш вагомою є частка етнічних росіян у прикордонній смузі в межах Луганської області. Отже, такі особливості етнопонаціональної структури прикордонної смуги свідчать про її важливе місце в територіальній етнополітичній структурі держави, що мусить бути предметом всебічного моніторингу.

Об'єктивними труднощами в делімітації і демаркації державного кордону України є його проходження вздовж або близько транспортних комунікацій. Так, українсько-російський кордон на двох ділянках (у районі ст. Мілове Луганської області, Ворожба–Червоне Сумської області) проходить поблизу залізничних магістралей. Є подібні ситуації і на українсько-румунському кордоні (ділянка залізничної лінії Тячів–Рахів), українсько-молдовському (Рені–Серпнєве).

Щодо функціонального типу різних ділянок кордону, то очевидно, що в аспекті бар'єрності–провідності західна і східна частини кордону все ще помітно відрізняються. Питання розбудови і режиму кордону з Росією завжди було предметом політичних дискусій, адже *повноцінне розмежування завжди ставало підставою незворотності розпаду імперії*, закріплюючи нові територіально-політичні реалії. Відразу після проголошення незалежності України деякі її політичні діячі проросійської орієнтації почали заявляти про недоцільність демаркації і встановлення митниць, що начебто розриває різноманітні органічні зв'язки, що склалися між населенням прикордонних регіонів України і Росії. Але *реальність кордону є важливим чинником ідентифікації держави*. Окрім того, *перед східним кордоном постали нові соціально-політичні виклики*: різко зросла кількість нелегальних транзитних мігрантів, збільшилися обсяги контрабанди наркотиків та зброї. Щорічне зростання кількості за-

триманих нелегальних мігрантів засвідчує те, що Україна опинилася на шляху великого потоку масової нелегальної міграції з Центральної і Південно-Східної Азії в Європу. Що ж до режиму торгівлі, то якраз Росія відразу ж і виступила ініціатором різних митних обмежень, що потребувало і потребує від України адекватних дій. За таких умов очевидно, що необхідність розбудови прикордонної інфраструктури і зрівноваження функцій різних ділянок державного кордону продиктовані не політичними ізоляціоністськими міркуваннями, а об'єктивними вимогами становлення незалежної держави та зовнішніми викликами. Делімітація, демаркація і розбудова східної і північно-східної ділянок державного кордону України, поглиблюючи її державно-політичну та культурну ідентичність, дадуть додатковий економічний ефект (унаслідок призупинення контрабанди) та покращать криміногенну ситуацію в державі.

Об'єктивною основою виконання державним кордоном контактних функцій є кількість, щільність і пропускна спроможність шляхів сполучення загальнодержавного значення, що перетинають різні його ділянки. Порівняно з центральноєвропейськими державами, загальна щільність транскордонних шляхів сполучення на українському кордоні є невисокою, причому за окремими ділянками та видами транспорту спостерігається помітна диференціація. Найбільшою є щільність транскордонних автошляхів загальнодержавного значення на ділянках держкордону з Польщею, Словаччиною, Угорщиною. Дуже низька – на кордоні з Румунією, що пов'язано як з природними особливостями (кордон на значній відстані проходить через Карпати і по Дунаю), так і з меншою інтенсивністю економічних зв'язків Румунії й колишнього Радянського Союзу у недалекому минулому. Відмінності у щільності транскордонних залізничних шляхів є менш помітними. Найвищі значення (на кордоні з Словаччиною, Угорщиною, Польщею, Росією) визначені історично ще конфігурацією залізничної мережі, яка формувалася в період

Австро-Угорської і Російської імперій. Суттєво покращити транскордонне співробітництво України з сусідніми державами могла б реалізація Концепції створення та функціонування національної мережі міжнародних транспортних коридорів, розробленої у 1997 році Кабінетом Міністрів на період до 2015 року, в якій передбачено реконструкцію відповідно до міжнародних стандартів наявної транспортної мережі та будівництво нових шляхів сполучень. Однак істотних зрушень у здійсненні цього проекту на початку ХХІ ст. не спостерігалось.

Встановлення та трансформація функцій державних кордонів зумовлюють й появу нових суспільно-географічних і політико-географічних явищ у прикордонній смузі. Змінюються функції поселень, формується своєрідний прикордонний уклад економічного життя, зорієнтований на переваги прикордонної співпраці. Тут є як негативні, так і позитивні моменти. Зокрема, залишаються неврегульованими питання зовнішніх трудових поїздок населення українського прикордоння, підтримки чи налагодження тісніших зв'язків між громадянами, що проживають по обидва боки кордону, подолання контрабанди. Деякі політичні кола сусідніх держав свідомо заохочували надання громадянам України свого громадянства, незважаючи на незаконність таких дій. Разом з тим для налагодження необхідних зв'язків між населенням по обидва боки кордону позитивне значення мало запровадження Україною за домовленостями з сусідніми державами системи спрощених переходів. У деяких прикордонних районах, особливо у західній частині, спостерігаються й позитивні економічні тенденції. Наприклад, це стосується реалізації спільних проектів з покращення прикордонної транспортної інфраструктури, інвестування в будівництво промислових підприємств (до кризи 2008–2010 років найбільше таких позитивних прикладів на Закарпатті). Прийнято рішення про створення низки єврорегіонів («Буг», Карпатський єврорегіон, «Нижній Дунай»), які хоча і не наповнюються реальним зміс-

том, але все ж деяким чином сприяють налагодженню різносторонніх контактів між науковцями, адміністрацією та іншими групами населення.

До 2000 року на державному кордоні України зберігався безвізовий режим поїздок громадян України у сусідні держави, що загалом відповідало суспільним інтересам та тенденціям міжнародного регіонального співробітництва. Проте ситуація з огляду на вступ усіх сусідніх західних держав в ЄС, а також приєднання до Шенгенських угод, різко ускладнилася (труднощі і перешкоди з одержанням віз, висока оплата за візи, принизливі обшуки українських громадян та ін.). Ці обставини спонукають Україну, яка створила для громадян Європейського Союзу безвізовий режим, втрачаючи при цьому немалі фінансові ресурси, до більшої активності та прагматичності у моделюванні взаємин з об'єднаною Європою, зокрема, щодо захисту і своїх громадян, і своїх економічних інтересів.

3.6. Проблеми зміцнення державного кордону України в контексті оптимізації геополітичних стосунків з сусідніми державами

З часу проголошення незалежності України питання встановлення та функціонування її кордонів стало предметом геополітичної напруженості з сусідніми державами, впливові політичні середовища яких, уважно простежуючи процес становлення української держави, не приховували намірів узяти участь у розподілі її території у випадку політичного краху та дезінтеграції, готуючи для цього різні історико-політичні аргументи. Слабо вираженим було розуміння того, що *лише формування державності найбільшого в регіоні народу, який тривалий час був позбавлений державно-політичних прав, робить політичну конфігурацію Центрально-Східної Європи органічною і логічною*. Водночас держава Україна, її основні політичні

сили з ще початку однозначно заявили про *визнання принципу непорушності кордонів і відсутність територіальних претензій до своїх сусідів*. Тому державне утвердження України в межах своєї території на засадах загальновизнаних міжнародних норм не могло нести світовому співтовариству ніякої загрози. Але все ж взаємини України з сусідніми державами щодо прикордонної проблематики мають на сьогодні не лише партнерський характер, але й зберігають потенціал певної територіально-політичної конфліктності з огляду на невирішеність питань делімітації і демаркації, візового режиму, економічних зв'язків, закордонного заробітчанства, подвійного громадянства, протидії контрабанді й нелегальній міграції та ін.

Найбільші виклики геополітичним інтересам України як щодо встановлення кордону, так й усього комплексу прикордонних взаємин надходять з Росії, несучи й основні загрози державній самостійності та цілісності української держави. Сам факт політичного відокремлення України спричинив неоднозначну реакцію російських політичних сил: від офіційного визнання і деякої розгубленості до агресивних нападів на адресу українського керівництва, окремих партій та організацій. Проявилось тут насамперед нерозуміння глибинних державотворчих процесів в Україні, наявність і дальше поширення примітивних стереотипів щодо генезису української державності, ідея якої порушує міфологію російської історії. Як наслідок – хвиля територіальних претензій, мета яких не стільки відторгнути від України якусь частину території, як прагнення примусити її відмовитись від незалежного політичного курсу, а в перспективі – і від державної незалежності.

У перші роки політичної самостійності України російська сторона, блокуючи процеси офіційного визначення лінії державного кордону, постійно наголошувала на умовності розмежування двох республік у радянські часи. Проте, як показує об'єктивне висвітлення всіх обставин переговорного процесу між УРСР і РРФСР, українсько-російське розмежування хоч і

завершилось у 1925 році не на користь України (у складі Росії залишилось кілька мільйонів українців, що компактно проживали в прикордонній смузі), все ж мало *офіційний характер*, спростовуючи погляди російських політиків про начебто повну політико-правову безпідставність встановлення кордону.

Основним об'єктом територіальних претензій до України з боку різних російських політичних сил був Крим, адже тут сходяться й економічні, і військово-стратегічні інтереси обох держав. Навколо кримської проблеми в Росії сформувалися різні міфи, один з яких стосується самого процесу переходу в 1954 р. Кримської області до складу УРСР, що виключно кваліфікується як волонтаристський і випадковий акт. Водночас фальсифікуються правові та економічні обставини, за яких відбувався цей процес, применшується роль України в освоєнні Кримського півострова та інші об'єктивні історичні, етнополітичні та економічні передумови.

Нарощування різноманітних геополітичних спекуляцій найбільше стосувалося м. Севастополь: спочатку з тим, щоб зберегти тут головну базу російського Чорноморського флоту, а коли це вдалося (за результатами міждержавних угод 1997 року), то метою геополітичних впливів стало продовження вигідних умов перебування Чорноморського флоту та збереження домінуючих геополітичних позицій Росії у стратегічно важливому місті та в усьому регіоні. Кульмінацією кампанії стала постанова російського парламенту про російський статус Севастополя від 1993 року, яка була засуджена політичним керівництвом України та Радою Безпеки ООН.

З початку XXI ст. геополітичний тиск Росії на Україну з метою повного її політичного і культурного поглинання набув всеохоплюючого системного характеру з використанням і прямих провокацій (події навколо острова Тузла восени 2003 року), і різноманітних економічних, ідеологічних та по-

літичних важелів¹, які ще більше посилилися після того, коли з'явилися реальні передумови підписання угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. У таких умовах завершення всіх питань щодо остаточного розмежування між Україною та Росією та визначення режиму кордону залежатиме насамперед від вибору оптимальної моделі міждержавних взаємин. Отже, зважаючи на реальні загрози, всю сукупність умов і обставин та історичний досвід, *Україна може і мусть реалізувати модель поступового, цілеспрямованого виходу з силового поля Росії (політичного, економічного, культурно-інформаційного), але без різкого виклику, не провокуючи відповідні виклики, зі збереженням і зміцненням своїх позицій на російському ринку.* Конструктивне значення може мати і геополітика України, спрямована на формування в Росії широкого середовища проукраїнських настроїв та подолання маргінальних виявів у ставленні до України. Природну основу такого середовища може становити порівняно велика кількість (близько 7 млн) осіб українського походження.

Лише знявши напругу та не допускаючи різких демаршів, Україна та Росія зможуть завершити процеси делімітації і демаркації кордону в Азовському морі й Керченській протоці. І якщо, враховуючи беззаперечну українську підпорядкованість о. Тузла ще з радянських часів, проведення кордону між о. Тузла і Таманським півостровом має поважні міжнародно-правові аргументи, то у визначенні лінії кордону в Азовському морі Україна має менше підстав сподіватися на підтримку міжнародного співтовариства, тому без взаємних поступок це питання вирішити буде неможливо. Прагматизму та уваженості важливо дотримуватись і в підходах до розв'язання низки прикордонних проблем та зміцнення взаємовигідної економічної співпраці.

¹ Дністрянський М. С. Геополітичний тиск Росії та українські перспективи // Універсум, 2010, № 11–12.

Складними є *прикордонні відносини України з Молдовою та Румунією*, які, з огляду на спільність окремих періодів їхньої історії, доцільно розглядати взаємопов'язано. Напередодні й після проголошення незалежності України румунські та молдовські державні діячі, сподіваючись на політичний вакуум в Україні, почали активно втілювати доктрину «Великої Румунії», яку було проєктовано реалізувати за рахунок українських земель. Особливо небезпечною для територіально-політичної цілісності України була здійснювана Румунією впродовж першої половини 90-х років ХХ ст. політика «малих кроків» в етнополітичній та етнокультурній сферах щодо прикордонних українських регіонів (Північної Буковини, Північної і Південної Бессарабії) з тим, щоб забезпечити на перспективу входження цих територій до складу «Великої Румунії». Такі несприятливі геополітичні передумови впродовж того періоду значною мірою визначили і низький рівень українсько-румунських торговельних відносин.

Суперечливі моменти щодо встановлення і функціонування кордону стосуються й українсько-молдавських взаємин. Зокрема, це пов'язано з невідповідними для України домовленостями щодо обміну ділянками території: Україна у 1999 році передала Молдові 400 м берега Дунаю в районі селища Джурджулешти, а Молдова – зобов'язувалась передати ділянку автомобільної дороги Рені–Одеса в районі селища Паланка, однак у 2000 році парламент Молдови відмовився ратифікувати угоду про державний кордон з Україною і відповідно про передання Україні ділянки шосе. Водночас Молдова успішно скористалася з переданої їй ділянки території, побудувавши там нафтовий термінал і розпочавши будівництво річкового порту, який може у перспективі заблокувати роботу українського порту Рені. Провокаційний характер мало і захоплення молдовськими прикордонниками у 2003 році гідровузла Дністровської ГЕС-2. Через незадовільну розбудову інфраструктури українсько-молдовського кордону, на територію України потрапляють нарко-

тики та великі обсяги контрабанди товарів. На початку ХХІ ст. політичні настрої в Румунії дещо змінилися. Через інтеграцію в євроатлантичні структури, Румунія підписала з Україною міждержавний договір, який містить відмову від прямих територіальних претензій. Проте питання делімітації чорноморського шельфу залишалися нерозв'язаними аж до 2009 року, коли було винесено вердикт з цього приводу Міжнародним судом ООН. Рішення суду, як здебільшого буває у таких випадках, мало компромісний характер. Були задоволені всі претензії України щодо територіального моря, адже о. Зміїний було визнано островом, а не скелею, як стверджувала румунська сторона, і згідно з судовою постановою від острова здійснюється відлік дванадцятимильної смуги українських територіальних вод. Водночас у розмежуванні континентального шельфу Міжнародний суд ООН значною мірою врахував претензії Румунії, визначивши, що о. Зміїний не можна вважати частиною прибережної смуги й точкою відліку при проведенні делімітаційної лінії.

Попри помітні позитивні зрушення в офіційних румунських підходах стосовно трактування непорушності сучасного кордону, локальні претензії щодо частин української території (п'яти островів у гирлі Дунаю, окремих ділянок території вздовж русла Тиси) все ще зберігаються.

Більше позитивних моментів є у розвитку сучасної транскордонної українсько-румунсько-молдовської співпраці. Обсяги товарообігу між Україною, Румунією й Молдовою в останні роки мали тенденцію до зростання. У налагодженні контактів, хоча б на рівні наукових зв'язків, певне значення може мати створення в 1998 р. євро регіонів «Нижній Дунай» і «Верхній Прут». Молдова й Україна намагались координувати свої дії в рамках СНД як члени неформального об'єднання ГУАМ.

Конструктивність позиції України у стосунках з Молдовою і Румунією засвідчена конкретними діями з подолання напруженості в Придністров'ї, де Україна виступила гарантом цілісності Молдови і права на широку територіальну автономію

Придністровської республіки. Водночас Україна недостатньо рішуче поставила питання про свої геополітичні інтереси в Придністров'ї (щодо безпеки кордонів, задоволення національно-культурних і політичних прав автохтонного українського населення, транскордонного економічного співробітництва), оскільки цей регіон має для української держави велике транспортно-транзитне значення, а до 1940 року входив до складу УРСР. Попри міжнародно-невизнаний статус Придністровської республіки, все ж недоцільно було розривати офіційні контакти з керівництвом Придністров'я, яке досить конструктивно ставиться до задоволення інформаційно-культурних потреб етнічно українського населення. З огляду на те, що деякі політичні кола Молдови все ж розглядають питання про об'єднання з Румунією, українським політикам необхідно з розумінням поставитись до гарантування права Придністров'я на невходження до об'єднаної держави. Неприйнятними є і варіанти запровадження Україною на вимогу Молдови економічних санкцій щодо Придністров'я.

Оскільки українсько-румунська етнічна межа на території Буковини має складну конфігурацію (українські поселення далеко заходять у район, де переважає румунське населення, і, навпаки) й не відповідає державному кордону, то в складі обох держав опинилися приблизно однакові ареали компактного розселення румунів в Україні й українців у Румунії, тому українсько-румунські міждержавні стосунки мають ще один аспект – задоволення прав і потреб етнічнонаціональних меншин. Якщо для румунського населення в УРСР була створена відповідна національно-культурна інфраструктура (школи, газети, бібліотеки тощо), то українське населення Румунії було приречене на насильницьку асиміляцію, в результаті якої його кількість скоротилася за деякими оцінками від понад 150 тис. осіб до близько 70 тис. у 1992 році. З підписанням у 1997 році українсько-румунського договору, ставлення в Румунії до задоволення національно-культурних потреб

українців дещо покращилось. Хоча очевидно, що до паритетних стосунків ще далеко. Водночас *недружнім кроком Румунії щодо держави Україна стало надання етнічним румунам, громадянам України, румунського громадянства, що є водночас грубим порушенням українського законодавства*. Політично некоректною є й офіційна мотивація таких дій – відновлення довоєнного румунського громадянства, що певним чином свідчить про невизнання сучасних територіально-політичних реалій. Отже, з урахуванням усіх сприятливих і несприятливих передумов, Україна мусить активізувати свою геополітику в цьому напрямку, добиваючись паритетності у всіх аспектах двосторонніх взаємин. Забезпечуючи культурно-освітні права румунської і молдовської етнонаціональних меншин, потрібно вимагати *лояльності у ставленні до української держави*.

Загалом сприятливі добросусідські стосунки склалися в *Україні з Угорщиною*. Офіційні кола цієї держави не заявляли про свої територіальні претензії до України і зустріли доброзичливо факт утворення України, яка відповідально поставилася до національно-культурних проблем угорської меншини. Угорщина стала важливим торговим партнером України та одним з порівняно значних інвесторів у її економіку. Оскільки повоєнний кордон УРСР з Угорщиною був проведений по довоєнній межі Угорщини і Чехословаччини, що не зовсім відповідала етнічному розселенню, у складі УРСР залишився ареал компактного розселення угорців (прикордонні частини сучасних Берегівського, Ужгородського, Виноградівського і Мукачівського районів з населенням майже 90 тис. осіб) і окремі острови українських поселень в Угорщині (майже 10 тис. українців). Реалізація до кінця етнічного підходу у проведенні державного кордону в межах Закарпаття, взагалі була проблемною, враховуючи складну мозаїку міжетнічного взаємопроникнення. До того ж, лінія сучасного українсько-угорського розселення порівняно з кінцем XIX ст. дещо зміщена

на схід, з огляду на тенденції до асиміляції українців у несприятливих політичних умовах минулого. Наявність на Закарпатті корінного угорського населення і його історична приналежність до Угорської держави є важливим геополітичним чинником у стосунках двох держав, який необхідно використати для конструктивного співробітництва (як у разі подолання наслідків повеней 1998 року, коли Угорщина надала місцевому населенню значну допомогу).

Значний потенціал для налагодження економічних і культурних контактів має *українсько-словацьке сусідство*, яке з моменту проголошення незалежності Словаччини ввійшло в нову фазу. В геополітичному відношенні насамперед важливою є транспортно-комунікаційна взаємозацікавленість сторін, відносно високий ступінь економічних зв'язків. *Негативні моменти співробітництва переважно стосуються етнополітики Словаччини щодо українського автохтонного населення*. Незважаючи на катастрофічну асиміляцію (кількість українців протягом останнього десятиліття зменшилась майже втричі), владні структури Словаччини проводять політику форсованої денационалізації.

Найбільших успіхів у налагодженні добросусідського співробітництва Україна досягла у взаєминах з *Польщею*. Але деякий час після проголошення незалежності України на неофіційному рівні все ж зберігалось певне напруження щодо прикордонних проблем, що, з огляду на складну історію українсько-польських взаємин, є закономірним явищем. Дальший розвиток процесів пішов у напрямку зменшення недовір'я, усунення деяких негативних стереотипів. Для цього є непогані передумови і вже певні здобутки останніх років. Сучасна польська політична еліта здебільшого розуміє значення української незалежності для зміцнення безпеки Польщі і всього регіону. Протягом 1990 років зусиллями двох сторін сформовано солідну договірно-правову базу українсько-польських взаємин. Помітними стали координація дій на міжнародній арені та часті зустрічі на

найвищому рівні. Є позитивні зрушення і в економічних стосунках (створення спільних підприємств, спільні транспортні та екологічні проекти, загальна тенденція до зростання товарообігу та інвестицій Польщі в економіку України). Однак для загалу польського суспільства визнання політичних реалій проходить складно: територіальні претензії до України ще досить відчутні на різних рівнях свідомості польських громадян. Антиукраїнську пропаганду продовжують вести земляцтва поляків, виселених з території сучасної України, Білорусі, Литви. Тотальний характер має нерозуміння того, що діяльність польських військових підрозділів на українських етнічних землях в роки Другої світової війни, насамперед на території Волині, була проявом польського імперіалізму, великодержавництва. Колоніальне означення українських земель «південно-східні креси» поряд з протиставленням понять «русини» й «українці» фігурує навіть у багатьох наукових публікаціях. Розглядаючи питання кордонів в історичному розрізі, в польській науковій і науково-популярній літературі часто затушовують об'єктивні дані про географію українсько-польського етнічного прикордоння.

Велике морально-політичне значення для конструктивного розвитку українсько-польських відносин мало засудження польськими офіційними колами операції «Вісла», хоча такого ж осуду потребує факт ліквідації польськими збройними формуваннями ЗУНР та окупації її території у 1919 році, а також польська пацифікація Західної України у 20–30-х роках ХХ ст., коли українське населення було піддано тотальному терору, активно проводилася політика переселення польського населення на українські землі з відвертим наміром змінити етногеографічну ситуацію, ліквідувати суцільну смугу західно-українського розселення.

Все ж, попри окремі негативні моменти, є підстави вважати, що українсько-польські взаємини ввійшли в фазу конструктивної співпраці. Взаємовизнання урядами України і Польщі пріоритетності своїх взаємин у зовнішній політиці, рівень між-

державних контактів на загальному фоні свідчать, що українсько-польські відносини мають перспективу стати каркасом безпеки регіону Центрально-Східної Європи. Попри сучасні несприятливі передумови геополітичного положення між двома полюсами (Захід – Росія) поглиблення порозуміння між Польщею та Україною створює і певні можливості (хоча й невеликі) консолідації держав Балто-Чорноморського регіону, яка могла б частково зняти поляризаційну напруженість у Європі.

Низку суперечливих геополітичних моментів можна виділити в міждержавних стосунках *України і Білорусі*, яка у 1991 році, значною мірою завдяки національно-державному самовизначенню України, одержала унікальний шанс незалежного державотворення і національного відродження. Але реалізувати цю програму маловпливовим і розпорошеним державницьким силам було надто складно, що призвело до встановлення у Білорусі в середині 90-х років ХХ ст. авторитарного режиму з проросійсько-союзницькими геополітичними орієнтаціями. Помітна політична залежність білоруського режиму від Москви стала чинником тиску на незалежницьку політику України, гальмуючи зближення держав Балто-Чорноморського регіону, однак побоювання міжнародного співтовариства та білоруських патріотичних сил щодо відмови Білорусі від незалежного курсу і її швидке поглинання Росією виявились перебільшеними. На сьогодні стає все більш очевидним, що більшість сучасних міжнародно-правових та внутрішніх білоруських обставин перешкоджатимуть дальшій інкорпорації Росією Білорусі. Стати на заваді цьому може і поглиблення співпраці з Білоруссю держав ЄС, а також і України. В цьому контексті саме порівняно високий рівень взаємовигідного економічного співробітництва якраз і є основним позитивним чинником українсько-білоруських взаємин.

У стратегії міждержавних взаємин Україна не може не враховувати наявності в Білорусі етнічно українських земель

історичної Берестейщини, щодо яких протягом усього «радянського» часу проводилась політика деукраїнізації. Сучасна Білорусь також не толерує трактування автохтонного населення Берестейського регіону українцями, так само як і його спроби організувати своє громадсько-культурне життя. Іншим негативним моментом у розширенні двосторонніх українсько-білоруських відносин стало тривале зволікання з ратифікацією білоруським парламентом Договору про державний кордон між Україною і Білоруссю, який був підписаний ще в 1997 році, а ратифікований лише в червні 2013 року. Однак, незважаючи на це, зміцнення українсько-білоруських стосунків є реальним, хоча має здійснюватися не як реалізація пострадянських чи євразійських моделей, а як поглиблення взаєморозуміння двох суверенних держав. Такий розвиток подій продиктований також і потребою виходу обох держав з небезпечного силового поля Росії та зміцнення зв'язків у Балто-Чорноморському регіоні.

Отже, більшість геополітичних проблем зміцнення кордонів України та політичних взаємин з сусідніми державами залежить від вирішення внутрішньо-українських проблем. *Політична консолідація української нації, зміцнення держави їх усуне автоматично. І, навпаки, внутрішня дестабілізація може активізувати агресивно налаштовані до України політичні сили сусідніх держав.* У концептуально-ідеологічному аспекті не сприяють формуванню ефективної геополітики ілюзорні ідеї про майбутню «умовність» і «прозорість» кордонів у сучасному світі. Виникнення таких кордонів має конкретно-історичний, локальний і непостійний характер. Це наочно засвідчує досвід багатьох розвинутих держав, які знову, залежно від ситуації, зміцнюють бар'єри на своїх кордонах. У будь-якому випадку функція кордонів полягає у диференційному виконанні контактної і бар'єрної функцій.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Опишіть державну територію з політико-географічного погляду. Які частини простору включає державна територія?
2. Що таке державний кордон? Які типи державних кордонів ви можете назвати?
3. У чому полягало геополітичне значення етногеографічного чинника на початку ХХ ст.? Яку площу займала на той час українська етнічна територія? Які історичні регіони вона охоплювала?
4. Зробіть порівняльний аналіз підходів до формування території і кордонів України в часи УНР, ЗУНР, Української Держави.
5. Які принципи було покладено в основу формування кордону української та російської радянських республік?
6. Охарактеризуйте територіально-політичний поділ українських земель у міжвоєнний період.
7. Як вирішувалося питання кордону між УРСР та Польщею у повоєнний період?
8. Назвіть основні етапи формування території УРСР у повоєнний період.
9. Виділіть основні риси географічного потенціалу сучасної державної території України.
10. Назвіть основні параметри сучасного Державного кордону України.
11. Визначте типологічні особливості різних ділянок Державного кордону України.
12. Розкрийте сутність проблематики делімітації та демаркації українсько-російського морського кордону в Азовському морі та Керченській протоці.
13. Назвіть основні проблеми делімітації та демаркації кордону України з Молдовою і Румунією.
14. Виділіть основні суперечності транскордонної співпраці України з сусідніми державами.

4.1. Поняття державно-територіального устрою. Конституційні основи та типологічні риси державно-територіального устрою України

Функціональним ядром сучасних держав є законодавчі, виконавчі, судові та наглядові органи, система місцевого самоврядування, збройні формування держави, органи безпеки, які в сукупності формують *державний апарат*. Робота всіх складових державного апарату здійснюється на основі усталених, юридично закріплених у мережі розселення територіальних підрозділів, система відносин між якими формує *державно-територіальний устрій* (ДТУ). Залежно від структурних параметрів та функціональних співвідношень розрізняють дві основні форми ДТУ – унітарну й федеративну. Система ДТУ охоплює і територіально-політичний устрій (поділ федеративних держав на автономні державні утворення з відповідною системою органів), адміністративно-територіальний устрій (поділ унітарної держави чи федеральних земель у федеративних державах на адміністративні одиниці разом з системою відповідних органів). У минулому були наявні й конфедеративні державні утворення, суб'єкти яких мали широкі повноваження. Але з часом конфедеративні держави або розпались, або трансформувались у федерації (як, наприклад, Швейцарська Конфедерація). Окреме місце в структурі ДТУ займають столиця, а також територіальна організованість збройних сил й інших офіційних військових формувань.

Федерація як складна форма державно-територіального устрою характеризується двоступеневою структурою, верхню ланку якої становлять автономні державно-політичні утворен-

ня, що через конституційний договір творять союзу (федеративну) державу, а нижню – адміністративно-територіальні одиниці різної ієрархії. Поряд з такими чинниками, як розміри і конфігурація країни, історія формування держави і державної території, однією з основних передумов формування федеративних держав є поліетнічний склад населення, насамперед наявність значних за розмірами ареалів компактного розселення автохтонних етнічних спільнот, які згідно з правом на політичне самовизначення прагнуть стати суб'єктом державно-політичних відносин. На початок 2013 року у світі налічували 23 федеративні держави, трохи більше 10% від усіх незалежних країн світу, а дев'ять з них – це федеративні держави, організовані за етнонаціональним принципом (чи з частковим його врахуванням), і є поєднанням кількох етнополітичних центрів і відповідних регіонів.

Основою державно-територіального устрою унітарних держав, у т. ч. й України, є *адміністративно-територіальний устрій (АТУ) – законодавчо закріплена система поділу держави на територіальні підрозділи, відповідно до якої твориться система органів державної влади і місцевого самоврядування*. Територіально-ієрархічна структура АТУ характеризується кількістю ієрархічних ступенів, чисельністю, розмірами і конфігурацією адміністративних одиниць, особливостями розміщення адміністративного центру і визначається такими чинниками, як розміри і рівень освоєння державної території, розміщення населення, історія формування, політико-правові засади державності. Зокрема, від розмірів і рівня освоєння державної території безпосередньо залежить кількість адміністративних ієрархічних ступенів, від особливостей розселення – конфігурація адміністративних одиниць і вибір адміністративних центрів. За походженням і географічними особливостями можна виділити такі два типи адміністративно-територіальних одиниць: 1) адміністративні одиниці, утворені на основі населених пунктів (найстабільніші,

генетично первинні одиниці, які можна розглядати як природні територіальні колективи); 2) адміністративні одиниці окружного характеру (області, райони, округи, що мають різні національні назви).

Структурна організованість АТУ є стратегічною проблемою кожної суверенної держави, адже від того, яка географія адміністративних центрів і меж, які взаємовідносини центру й обслуговуючої території, залежить рівень консолідації суспільства, особливості розміщення соціально-культурних і економічних об'єктів, інформаційних центрів, інфраструктурне забезпечення центральних і віддалених районів. *Адміністративно-територіальний поділ, як просторова основа побудови місцевого самоврядування, є інструментом збалансування інтересів центру та регіонів.* А, визначаючи адміністративний статус поселень, також формує демографічну ієрархію і співвідношення між міськими і сільськими населеними пунктами, а також напрямки руху населення, його культурні та політичні орієнтації, що загалом засвідчує велику взаємозалежність систем АТУ і систем розселення. Саме через систему АТУ регулюють такі питання, як поділ поселень за різними категоріями, присвоєння й уточнення найменувань населених пунктів, взяття на облік населених пунктів, об'єднання і зміна меж населених пунктів та ін. Від загальної кількості адміністративних центрів на вищому рівні адміністративної ієрархії, їхніх стосунків зі столицею, залежить і кількість основних центрів (полосів) соціально-економічного і культурного розвитку держави. Тому адміністративно-територіальний устрій – це не лише поділ держави задля функціонування органів територіального управління, але й модель основних просторових співвідношень і зв'язків у життєдіяльності суспільства.

Територіальна структура різних форм державної влади (представницької, виконавчої, судової) може збігатися повністю або лише частково. У першому випадку це можна

визначити як *монізм територіальних форм адміністративного устрою*, а в другому – як *їхній плюралізм*, який простежується і на українських землях у різні періоди історії. Так, наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст. у межах Австро-Угорщини не збігалася мережа судових і політичних повітів. Сьогодні плюралізм територіальних форм політико-адміністративного устрою характерний для багатьох розвинутих країн світу (США, Великобританія, Франція). Водночас структура сучасної системи АТУ України переважно моністична, але про доцільність впровадження особливих територіальних форм для окремих гілок влади, насамперед судової, питання уже ставлять. Адміністративно-територіальна реформа в Польщі, що була проведена у другій половині 90-х років ХХ ст., запровадила і таку структурну новизну, як *дуалізм виконання двома поселеннями функцій центру адміністративної одиниці*, адже у двох воєводствах з шістнадцяти по два міста виконують центральні функції: в одному розміщені органи воєводського самоврядування, в іншому – органи виконавчої влади.

Юридично-правові засади державно-територіального устрою України, як і більшості сучасних держав світу, визначає Конституція, основний закон, прийнятий 28 червня 1996 року. У грудні 2004 року Верховна Рада України схвалила низку принципів змін до Конституції головно щодо повноважень Президента, Верховної Ради, Кабінету Міністрів, за якими визначено перехід до моделі парламентсько-президентської республіки. Однак ці зміни аж ніяк не забезпечили оптимізацію владних співвідношень у системі вищих і центральних органів державної влади, безконфліктне їхнє функціонування. У вересні 2010 року Конституційний Суд України визнав реформу 2004 року недійсною, знову ввівши в дію Конституцію 1996 року. І хоча такі зміни відбулися у сумнівний з правового погляду спосіб, все ж перехід української держави до парламентської республіки так чи інакше не відповідає ні потребам великої і недостатньо регіонально консолідованої держави, якою

є Україна, ні сучасним внутрішнім і зовнішнім соціально-політичним викликам, що постали перед нею. Очевидним є і те, що модель парламентської республіки нав'язують Україні ті зовнішні політичні сили, які не зацікавлені у зміцненні України, посиленні її позицій на міжнародній арені.

Окрім встановлення основ політико-правових відносин у державі, повноважень органів влади, Конституція України містить і низку найбільш суттєвих *принципів територіальної організованості* державного апарату, окреслюючи таким чином різні параметри державно-територіального устрою. Це стосується визначення столиці держави, форми державного устрою, загальних рис адміністративно-територіального поділу. Конституційні визначення територіальної структури різних державних підрозділів мають засадничий, але у багатьох аспектах лише загальний характер, а тому потребують розгорнутого юридичного розкриття в окремих законах. Окрім політико-правових принципів, Конституція України містить й інші важливі положення політико-географічного та етнополітичного змісту, зокрема, щодо державної території, кордонів, громадянства, державної мови, прав національних меншин та ін.

Отже, стосовно політико-правових засад держави в Основному Законі проголошено, що «Україна є суверенна і незалежна демократична, соціальна і правова держава» (ст. 1). За державним ладом Україна є республікою, її демократичний устрій забезпечується розподілом державної влади на законодавчу, виконавчу і судову. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України (ст. 75). Главою держави, гарантом її суверенітету і територіальної цілісності, згідно з Конституцією, є Президент України. Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів, який «...відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених цією Конституцією» (ст. 113).

Правосуддя в Україні, як зазначено у ст. 124, здійснюється виключно судами. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України, а єдиним органом конституційної юрисдикції є Конституційний Суд. Лише Конституційний Суд в Україні має право офіційного тлумачення Конституції України і вирішення питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України.

У політико-географічному аспекті провідне значення мають конституційні положення щодо недоторканості і цілісності державної території (ст. 2), захист якої є однією з найважливіших функцій держави (ст. 17). Винятково Всеукраїнським референдумом вирішують питання про зміну території України (ст. 73). В інтересах безпеки «на території України не допускається розміщення іноземних військових баз» (ст. 17). Хоча Конституція України була прийнята під час досить гострого політичного протистояння, ввівши як компромісний документ фрагменти різних концептуальних підходів, все ж вона окреслює основні параметри України як *національної держави* українського народу. Це простежується у підкресленні в словах преамбули тривалості українського державотворення та у посиленні на реалізацію права на самовизначення української нації (що слід розуміти, як української етнічної нації), а також усього українського народу, який у цьому випадку потрібно розглядати як єдність громадян усіх національностей, тобто як українську політичну націю. Основний Закон України містить й інші принципові моменти, що стосуються різних аспектів взаємин у етнополітичній сфері. Так, у ст. 11 зазначено, що «державою сприяє консолідації та розвитку української нації ..., а також розвитку ... самобутності всіх корінних народів і національних меншин України». Як бачимо, у Конституції України визначено основними суб'єктами етнополітичних взаємин українську етнічну націю, корінні народи та національні меншини. Однак, з огляду на недостатню конкретизацію та концептуальне обґрунтування поняття «корінні народи», це

положення Конституції зазнає критики як з боку громадських діячів, так і з боку науковців, оскільки в науковій літературі та міжнародному праві його застосовують переважно лише до малих етнічних спільнот, значна частина яких перебуває лише на племінному рівні. З огляду на етнодемографічну ситуацію в Україні цю суперечність можна зняти, якщо б замість поняття «корінні народи» зазначити «невеликі корінні народи, що сформувалися на території України», відносячи до цієї групи кримських татар, караїмів, кримчаків і гагаузів. Також доцільно замінити поняття національні меншини дещо ширшим – етнонаціональні меншини, адже не всі неукраїнські етнічні групи потрапляють під поняття національні меншини (наприклад, роми-цигани). З огляду на визначальну роль у формуванні самобутності країни та в інших історичних процесах, а також зважаючи на інерцію становища українців як дискримінованого впродовж тривалого часу народу, цю статтю Конституції доцільно було б доповнити положенням про *державоформуюче значення української етнічної нації*.

Етнонаціональним засадам української державності загалом відповідають положення Конституції (ст. 10) щодо статусу та використання мов: «Державною мовою в Україні є українська мова. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин». Виділення у переліку мов національних меншин російської мови, яке досить гостро дискутувалося під час прийняття Конституції, є логічним, через те, що саме етнічні росіяни є єдиною великою національною меншиною України, а також через її поширеність у середовищах інших спільнот та етнічних груп. Разом з тим *державний статус української мови є одним з важливих атрибутів української національної державності і чинником її культурної ідентичності та комунікаційної зв'язаності*.

Незважаючи на конституційне визначення, проблема державного статусу мов в останні роки стала епіцентром гострої

політичної боротьби і предметом геополітичного тиску з боку Росії, який здійснюється в напрямку надання статусу державної чи офіційної й російській мові. Це питання час від часу ініціюють деякі партії та політичні діячі, зважаючи на геополітичну кон'юнктуру. Оскільки такі вимоги, з одного боку, можуть порушити цілісність та стабільність України, а з другого – і Конституція України, і відповідний закон створюють достатньо широкі умови для нормального функціонування російської мови, то вони переважно мають деструктивний характер. Окрім того, слід пам'ятати, що російська мова має статус державної і перебуває під державним захистом у сусідній Російській Федерації, тоді як українська мова лише в Україні реально може розраховувати на державну підтримку. Тому, зважаючи на означені чинники й історичні основи державності, недоцільно змінювати конституційні положення щодо статусу мов. *Утвердження української мови як державної в усіх сферах життя і в усіх регіонах, здійснене насамперед на основі суспільного самоусвідомлення, сприятиме поглибленню геополітичної і культурної ідентифікації України.*

Конституція України гарантує всім громадянам рівні конституційні права та рівність перед законом, проголошуючи, що «не може бути привілеїв та обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» (ст. 24). Для захисту своїх інтересів представники етнонаціональних меншин мають конституційне право об'єднуватися в громадські організації. Окремо виділено і право на одержання освіти рідною мовою (ст. 53).

Згідно з прийнятим у жовтні 1991 року Законом України про громадянство, і згідно з Конституцією (ст. 4), в Україні існує єдине громадянство. Таке положення мало б відігравати стабілізуючу роль, особливо у прикордонних регіонах зі знач-

ною часткою національних меншин, однак на сьогодні його часто порушують, несучи небезпеки виникнення різних політико-правових колізій та загальної регіонально-політичної дестабілізації.

Конституція України однозначно визначає унітарну форму державно-територіального устрою (ст. 2), але в програмах деяких політичних партій все ще зберігається вимога щодо федералізації України. Це стосується як деяких ліберальних середовищ, так і політичні сил, відверто зорієнтованих на ослаблення не лише центральної влади, але й української державності загалом.

Пропаганда ідей федералізації України часто ґрунтується на твердженнях про пріоритетність у сучасних умовах регіонального розвитку. Але унітарна форма державно-територіального устрою не обов'язково означає жорстку централізацію, навпаки, як свідчить історичний досвід багатьох країн, забезпечує всі необхідні передумови у реалізації права місцевого самоврядування. Причому і сучасна Конституція України окреслює принцип «поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади» (ст. 132).

У системі місцевого самоврядування України особливе місце займає Кримська автономія, що відповідно до Конституції є «невід'ємною складовою частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання» (ст. 134). Автономний статус Кримського регіону загалом відповідає етногеографічній структурі України, і має бути основою її територіально-етнополітичної стабільності, але за умови тіснішої регіонально-культурної консолідації півострова з ядром держави. Отже, враховуючи й основні конституційні засади, й історичні передумови, Україна має всі підстави розвиватись як *унітарна національна держава з однією регіональною автономією*.

4.2. Політико-географічні аспекти функціонування столиці та вищих органів державної влади України

Основним фокусом політико-територіальних відношень у більшості держав світу є її центральне поселення – столиця, статус якої зазвичай підтверджують у конституціях чи регулюють окремими законами. Саме в столицях, за незначним винятком, розміщені вищі і центральні органи державного апарату та іноземні дипломатичні представництва. Столичні міста є здебільшого і основними осередками економічного та соціально-культурного життя держав. З огляду на важливу роль у процесах державотворення столиці часто стають символами державності й національної єдності. З цього приводу відомий італійський політичний діяч і публіцист Д. Мадзіні ще у XIX ст. зазначав: «Країна і столиця, подібно до людського організму і розуму, утворюють одне ціле, неподільну єдність»¹.

Поряд з загальнополітичними та соціально-економічними функціями столиця виконує і важливу політико-географічну роль, адже: 1) головне місто держави є значною мірою середовищем підготування провідних національно-політичних еліт; 2) подає імпульси загальнополітичного і етнокультурного розвитку; 3) має найбільше можливостей для забезпечення національно-політичної консолідації всього населення. За словами Б. П. Яценка, столиця разом з системою адміністративних центрів вищого рівня, пов'язаних транспортними коридорами, утворює *геопросторовий каркас* держави, який може мати різну конфігурацію (лінійну, деревоподібну, зіркоподібну, ортогональну). Регулюючи місцезнаходження столиці, держава може зміщувати вагу соціально-політичного життя з одного регіону в інший, вносячи таким чином і корективи в

¹ Мадзіні Д. Обов'язки перед країною // Націоналізм. Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К., 2000

територіально-політичні процеси. Так, з метою недопущення гіперконцентрації соціально-економічного життя в одному центрі чи необхідністю його зміщення в напрямку до геометричного центру держави, в Бразилії збудували нову столицю – Бразиліа, а столицю Казахстану перенесли з периферійно розміщеної Алмати до Акмоли (тепер Астана). Задля оптимізації територіально-політичних співвідношень у державі можна використати і такий механізм, як пліоралізм (розсосередження) столичних функцій, коли вищі органи державної влади можуть бути розміщені в кількох містах. Наприклад, офіційною столицею сучасної Німеччини є місто Берлін, хоча окремі центральні державні структури є в Франкфурті та Карлсруе.

У Конституції України (ст. 20) зазначено, що «Столицею України є місто Київ». У різні історичні епохи столичні функції виконували також інші міста України (Чигирин, Батурин, Глухів – української гетьманської держави XVII–XVIII ст., Львів, Тернопіль, Станіслав (Івано-Франківськ) – ЗУНРу, Хуст – Карпатської України). До 1934 року столицю УРСР було місто Харків. Але попри перервність виконання столичних функцій, Київ можна віднести до історичних традиційних столиць. Вирішальним був вклад Києва у становлення новітньої української державності, коли наприкінці 80-х–початку 90-х років XX ст. це місто стало епіцентром політичних рухів за демократизацію суспільства і вихід України зі складу СРСР, що мало значний резонанс у інших регіонах.

Політико-географічна ефективність функціонування кожної столиці залежить від різних чинників, але насамперед від географічного положення та сукупного потенціалу (кадрового, інфраструктурного, економічного). Важливою є і культурно-ментальна відповідність середовища столиці меті і завданням держави та національно-державній ідеї загалом. У цьому контексті м. Київ має низку переваг географічного положення (порівняна близькість до геометричного центру України (близько 160 км), надзвичайно вигідне транспортне розміщення (Київ

зв'язує основні магістралі (автомобільні, залізничні) з заходу на схід та з півночі на південь, є важливим річковим портом, маючи по Дніпру вихід до Чорного моря), близькість до центру корінного українського національного ареалу розселення). Столиця є майже рівновіддаленою від крайніх у західному, східному і південному напрямках регіональних центрів (Ужгород, Луганськ, Сімферополь). До недоліків географічного положення м. Київ потрібно віднести сусідство з Чорнобильською зоною – районом широкомасштабної екологічної катастрофи, та, що важливо у військово-геополітичному аспекті, – наближеність до північного і північно-східного кордону (близько 100 км до кордону з Білоруссю і 200 км – з Росією).

Київ є найбільшим містом України (2,7 млн осіб), має потужний працересурсний та інтелектуальний потенціал, про що, зокрема, свідчить і той факт, що саме у Києві найвища серед усіх регіонів України частка осіб з вищою освітою. У столиці зосереджено понад 5% населення України. Порівняно з іншими державами, це досить помірний рівень концентрації населення в головному місті держави. Кількість населення Києва в 1,7 раза більша, ніж кількість населення другого за розмірами міста України – Харкова (1,6 млн мешканців). В Україні ще три міста (Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса) мають чисельність понад мільйон осіб, що також обмежує тенденції до концентрації населення в столиці.

У Києві розміщені вищі і центральні органи державної влади (Верховна Рада, Кабінет Міністрів і міністерства, Верховний Суд), а також Адміністрація Президента, Конституційний Суд та інші центральні державні структури. Крім вищих і центральних державних інституцій, у Києві знаходяться штаб-квартири більшості політичних партій і громадських організацій України, що посилює його організаційну роль. Місто Київ є також і основним релігійним центром держави, адже тут розміщені управління більшості релігійних організацій і конфесій України.

Виділяється столиця і в економіко-географічному аспекті, виступаючи ядром однієї з найпотужніших в Україні промис-

лових агломерацій, яка одержує й найбільшу частку з усього обсягу іноземних інвестицій. Відповідно швидкими темпами розширюється соціально-культурна та транспортна інфраструктура міста.

Етнонаціональна структура населення Києва, згідно з даними перепису 2001 року, за кількісними співвідношеннями між основними суб'єктами (українська державоформуюча нація – велика російська національна група – малі національні групи) від загальнодержавної істотно не відрізняється. Лише дещо більшою, ніж у середньому по Україні, є у Києві частка етнічних українців – 82,2%, причому саме у Києві, порівняно з 1989 роком, приріст питомої ваги українців був найвищим – 9,7%. Серед етнічно неукраїнського населення, як і по Україні загалом, найбільшою є частка росіян – 13,1%, що дещо менше від середніх по Україні значень (17,3%). Близько третини етнічних росіян, котрі проживають у Києві, саме тут і народилися. І лише трохи меншою від середньодержавного рівня (4,9%) є у Києві частка представників усіх малих етнонаціональних груп (4,7%). Такі співвідношення дають змогу Києву відображати українську національну сутність держави і збалансовувати одночасно міжетнічні стосунки, адже тут зосереджена і значна частка еліт національних меншин України. А помітна тенденція до зростання питомої ваги українського населення у столиці впродовж останніх періодів є результатом об'єктивного і прогресивного процесу в нормування взаємовідносин великого центру і прилеглої округи.

Разом з тим у багатьох сферах культурного життя Києва помітною, і навіть визначальною, є інерція попередніх кількісних співвідношень в етнонаціональній структурі населення міста, зокрема, ще дається взнаки той факт, що в першій чверті ХХ ст. етнічні українці становили в Києві меншість. І в сучасних умовах інерція тривалого дискримінованого становища українства, насамперед у мовно-культурній сфері, не дає змоги призупинити процеси його мовної асиміляції. Так, за пере-

писом 2001 року, 14,2% етнічних українців вважали рідною російську мову, що значно більше, ніж в інших великих містах центрального регіону. Водночас сфера реального вживання української мови є навіть вужчою від питомої ваги населення з рідною українською мовою з огляду на стійкі, сформовані довготривалими механізмами, стереотипи використання української мови в домашній обстановці і вживання російської мови на роботі, у транспорті, у спілкуванні з друзями тощо. Тобто у сучасному Києві суперечливо поєднується високий ступінь зосередження української культурної і політичної еліти зі значною акультурацією широкого загалу етнічно українського населення. Причому акультуроване середовище виявляє тенденцію до свого розширеного відтворення. Це значною мірою пов'язано з тим, що у Києві відбувається процес концентрації економічно дуже впливових груп населення, які відчужені від української культурної традиції та негативно ставляться до розширення українського культурного середовища.

У функціонуванні столиці є і деякі політико-правові проблеми, адже Київ має фактично потрійне політико-адміністративне значення: є столицею держави, містом зі спеціальним статусом (адміністративною одиницею вищого рівня) і обласним центром. Така поліфункціональність без закону про адміністративно-територіальний устрій може спричинити деякі політико-правові колізії.

У підсумку зазначимо, що місто Київ загалом ще недостатньо використовує свій потенціал столиці у процесах політико-географічної, насамперед геоетнокультурної, консолідації українського суспільства. Але саме від тенденцій політико-географічного розвитку столиці і надалі залежатиме вибір моделі культурно-політичного розвитку всієї України, адже як зазначає Л. Нагорна: «Відповідно до синергетичних уявлень нація є спільністю, яка потребує постійної самопідтримки. Вона сильна тоді, коли має впливовий, економічний, політичний, духовний

центр, здатний об'єднати людей і водночас залишити їм відчуття свободи»¹.

Політико-географічна роль столиці безпосередньо поєднується з різними територіальними проблемами функціонування вищих і центральних органів державної влади. У сучасних українських реаліях співвідношення доцентрових та відцентрових територіально-політичних процесів, міжрегіональні взаємини найбільше залежать від інституту Президента. Територіально-політичне значення має не лише його безпосередня діяльність та позиція щодо актуальних проблем, але й низка інших моментів, включаючи етнонаціональне і регіональне походження, географію електоральної підтримки та ін.

Перший Президент нової України Л. Кравчук, котрий упевнено переміг на виборах 1 грудня 1991 року, намагався не акцентувати увагу на своєму походженні з історичної Волині (Рівненська область), ідентифікуючи себе політично з тією частиною колишнього радянського апарату, яка з розумінням сприйняла нові політичні зміни, розраховуючи при цьому на підтримку виборців східної і південної України. І ця обставина, поряд з багатьма іншими чинниками, дала йому змогу одержати абсолютну більшість голосів у Кримській автономії, 21 області, містах Києві і Севастополі (рис. 4.1).

Другий Президент нової України, Л. Кучма, зробивши ставку на ідеях економічного піднесення, боротьби зі злочинністю, на виборах 1994 року одержав перемогу в другому турі над Л. Кравчуком у АР Крим, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Миколаївській, Одеській, Сумській, Харківській, Херсонській і Чернігівській областях та у м. Севастополь (рис. 4.2). Як бачимо, ареал його електоральної підтримки також має компактний характер, а його ядром знову стали східні і південні регіони.

¹ Нагорна Л. Криза національної самоідентифікації як чинник конфліктогенності // Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі. К., 1999

Рис. 4.1. Результати голосування за Л. Кравчука на виборах Президента України в грудні 1991 року

Президентські вибори 1991 і 1994 років, а також вибори до Верховної Ради 1994 і 1998 років, відразу засвідчили наявність помітного територіального «вододілу» у політичних настроях українського населення між західними, з одного боку, та південними й східними регіонами – з іншого. Такий «вододіл» був спричинений багатьма чинниками, головно особливостями історичного розвитку та інерцією історичних ідеологій. Проте цей регіонально-ментальний поділ у своїй основі не був би настільки жорстким, щоб перешкодити формуванню загальнодержавної ідентичності й ідеології, якби ще з початку цілеспрямовано докладалися великі сукупні зусилля з боку і державного керівництва, і політичних партій та громадських організацій для усунення історичних регіонально-ментальних бар'єрів. Деяко в цьому напрямку було зроблено лише наприкінці 90-х років минулого століття, про що засвідчили результати президентських виборів 1999 року, які відобразили вже іншу конфігурацію регіонального розподілу політичних сил. Уперше ареал електоральної підтримки Президента (ним знову став Л. Кучма) виявився не компактним, а розірваним, причому ядрами вирішального впливу стали водночас західні, а також промислово розвинуті східні області (Дніпропетровська, Донецька) та південна Одеська область (рис. 4.3). І хоча в основі такої конфігурації електоральної підтримки Л. Кучми була помітна роль т. зв. адмінресурсу, все ж проголошені ним ідеї (зміцнення державності, поглиблення економічних реформ та ін.) виявились прийнятними для різних регіонів. У другому турі виборів Л. Кучма одержав 56,25% голосів громадян, котрі взяли участь у голосуванні, здобувши перемогу (абсолютну і відносну) у 17 регіонах західної, центральної, східної і південної України.

На президентських виборах 2004 року представник українських національно-демократичних сил В. Ющенко, виступаючи як лідер опозиції, опонував провладному кандидату В. Януковичу. Конфігурація вирішального туру виборів

Рис. 4.2. Результати голосування за Л. Кучму у другому турі виборів Президента України у 1994 р.

(рис. 4.4) виявила деякі нові суттєві етнополітичні особливості. Зокрема, тодішня політична позиція В. Ющенко об'єднала фактично всі регіони історичного ядра України, пов'язуючи захід з правобережними та лівобережними територіями. Разом з тим через кризові прояви української етнічності, ідеологічні диверсії російських політтехнологів, які, залякуючи російськомовних українців радикальним націоналізмом, зуміли мобілізувати етнічно російське населення та частину російськомовних українців проти утвердження України як культурно самобутньої держави, позначився новий електоральний розкол на межі центральних та східних й південних регіонів.

Наступний розвиток політичних подій також не сприяв об'єднанню країни. Розбрат у президентському оточенні, провали у внутрішній політиці В. Ющенко впродовж 2005–2006 років, криза національно-демократичного табору, поєднана з активним підштовхуванням російськими великодержавницькими політичними колами залежних від них українських політичних партій до висунення лозунгів російського шовінізму, ще більше поглибили регіонально-політичну диференціацію України. І якщо до того часу помітними були переважно лише регіонально-ментальні відмінності, то в результаті цілеспрямованих дій уже з'явилися регіонально-політичні суперечності, які набули особливо небезпечних форм геополітичного (НАТО чи Росія) і геокультурного (українська чи російська культура) протистояння, закладаючи глибокі проблеми національної безпеки.

Очевидні провали внутрішньої політики президента В. Ющенко, криза вищих органів української влади загалом, особливо помітні на фоні гострої економічної кризи, яка розпочалася в 2008 році, завершилися перемогою на президентських виборах 2010 року В. Януковича, якому знову вдалося мобілізувати електорат семи південних і східних регіонів, здобувши тут переконливу перемогу (рис. 4.5). Оponent В. Януковича, Ю. Тимошенко, одержала відносну перемогу на більшій частині території України, аж у сімнадцяти регіонах, але цього

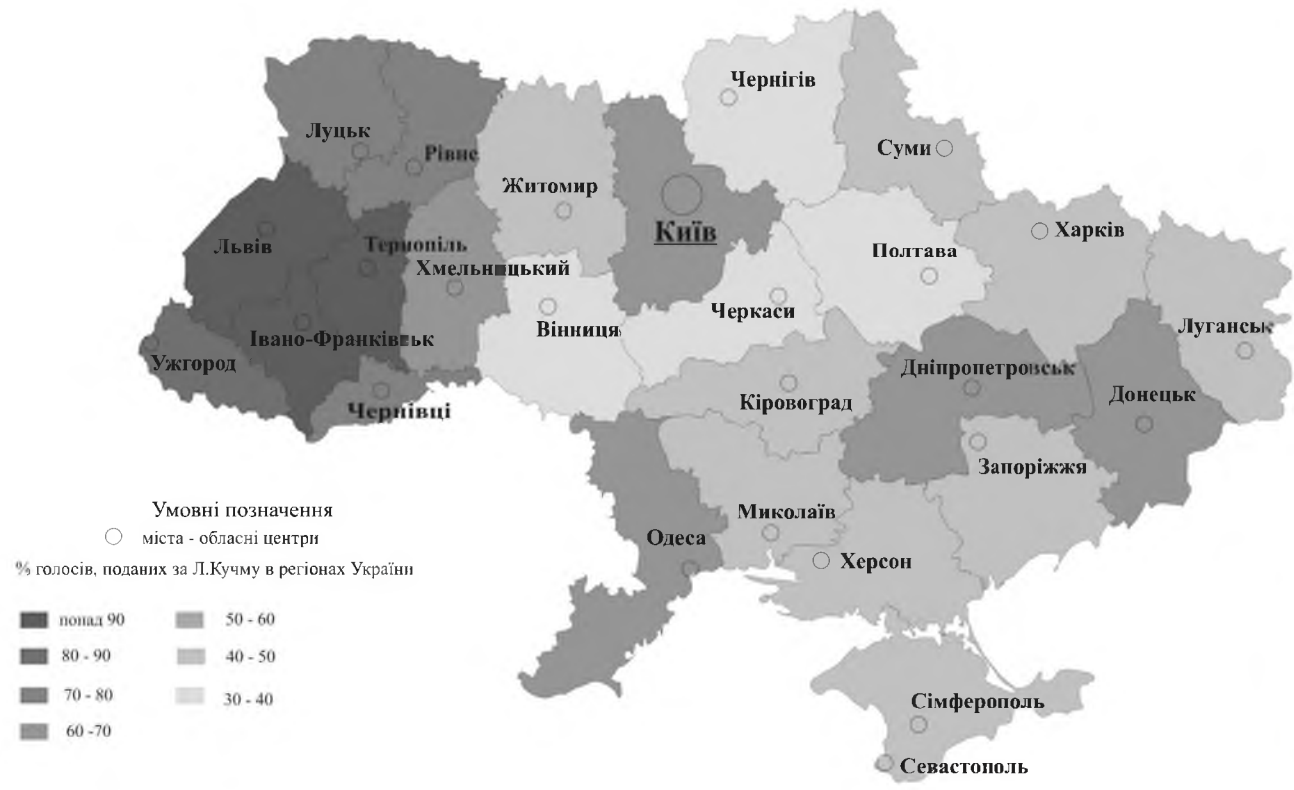

Рис. 4.3. Результати голосування за Л. Кучму в другому турі виборів Президента України у 1999 р.

Рис. 4.4. Результати голосування за В. Ющенка у вирішальному турі виборів Президента України у 2004 р.

виявилось недостатньо для загального успіху. Ідентифікація В. Януковича з проросійським вектором політики, активізація Росією зусиль щодо анексії України з метою відновлення імперії на території колишнього СРСР – усе це спричинило тривогу щодо дальших державницьких перспектив України, створило додаткові внутрішні бар'єри на шляху консолідації українського суспільства. Але, попри перші відверто проросійські кроки всупереч інтересам України надалі команда В. Януковича у взаєминах з Росією зайняла більш прагматичні позиції. У зовнішньополітичній стратегії українське керівництво задекларувало курс на європейську інтеграцію, що спричинило новий масштабний геоекономічний тиск Росії. Піддавшись на російські геополітичні провокації, В. Янукович наприкінці 2013 року відмовився від підписання угоди про асоціацію з ЄС, що викликало протести громадян України. Застосування зброї проти протестувальників, призвівши до численних жертв, спричинило масові революційні виступи, які завершилися достроковим усуненням В. Януковича з посади президента.

Незважаючи на перманентне загострення міжрегіональних суперечностей в ході президентських кампаній, консолідація різних частин України навколо постаті Президента є вкрай необхідною. Значення інституту Президента в Україні не може бути мінімізоване з посиланнями на ситуацію в деяких розвинутих, переважно малих, державах Європи. Слід тут враховувати і чинник геополітичного положення, зокрема, зміцнення президентської влади в Росії та її великодержавницькі установки. З огляду на такі передумови, модель цілісної української демократичної держави, яку ніколи не лихоманитиме загроза розпаду, втілити у життя без участі авторитетного президента з достатніми повноваженнями нереально.

Інша політико-географічна проблема функціонування вищих і центральних органів державної влади визначена необхідністю забезпечення пропорційного і збалансованого представництва у них етнокультурних та регіональних еліт,

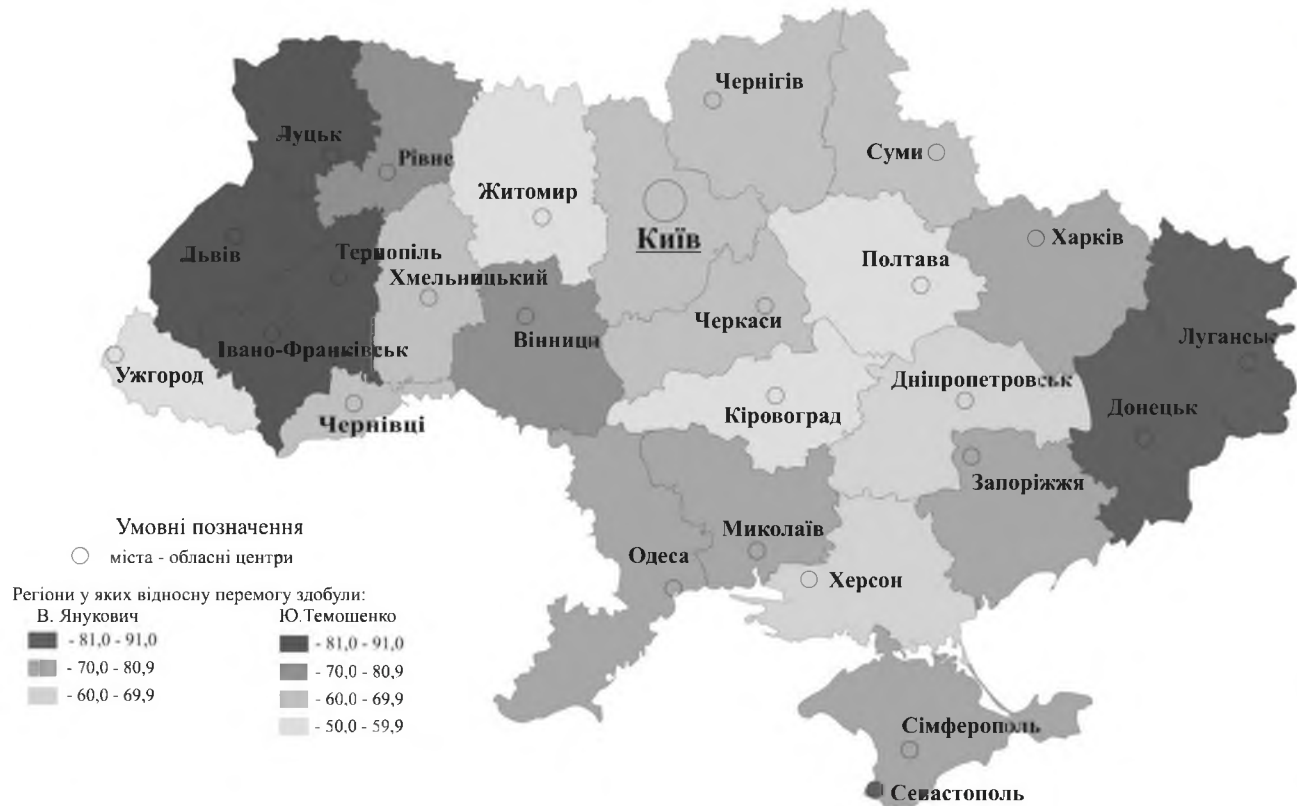

Рис. 4.5. Географія виборів Президента України в 2010 р.

що є передумовою стабільності багатьох держав. Передусім це стосується єдиного законодавчого органу України – Верховної Ради. І якщо згідно з даними інформаційного довідника Верховної Ради України¹ етнологічна структура парламенту перших трьох скликань досить повно відповідала основним пропорціям етнологічного складу населення України, то вже основні параметри етнологічної структури депутатського корпусу Верховної Ради четвертого скликання, обраного у 2002 році, засвідчили зростання представництва етнологічних меншин та зменшення частки депутатів-етнічних українців. Так, з 450 обраних народних депутатів етнічними українцями визнали себе лише 208 осіб (46%), представниками етнологічних меншин – 56 депутатів (13%). Водночас не ідентифікували себе у етнологічному відношенні аж 186 депутатів (41%)², більшість з них – це представники етнологічних меншин, які з різних міркувань в офіційних даних вважають за недоцільне подавати свою етнологічну приналежність. Подібні тенденції проявилися в етнологічній структурі Верховної Ради наступних скликань, а також і в структурі Кабінету Міністрів. Отже, суттєве зростання представництва етнологічних меншин у Верховній Раді та уряді України засвідчило відсутність будь-яких дискримінаційних обмежень щодо них та наявність сприятливих передумов для реалізації своїх прав і потенціалу. Водночас така ситуація свідчить про зниження соціально-економічного становища і загалом політичних можливостей української етнічної нації, що в багатьох аспектах є суттєвим негативним моментом етнополітичного розвитку.

Політико-географічне значення має і проблема представництва у вищих органах влади регіональних еліт. Через брак

¹ Верховна Рада України. Інформаційний довідник. Вип. 2. К., 2002

² Пораховано за довідниками: Офіційна Україна сьогодні. К., 2003; Хто є хто в державному управлінні. К., 2003

прозорих механізмів відтворення людського потенціалу центральних органів управління в столиці спостерігається номенклатурне перегрупування кадрів відповідно до силового впливу окремих особистостей та регіональних груп, перешкоджаючи оптимальному використанню великого творчого потенціалу віддалених міст і сільської місцевості та зумовлюючи даліше поглиблення диспропорцій у представництві регіональних еліт у центральних органах влади, яке має підстави стимулювати відцентрові тенденції політико-географічного розвитку.

4.3. Адміністративно-територіальний устрій як чинник формування політико-географічного простору України в історичній ретроспективі

Розуміння механізмів і проблем функціонування сучасної системи територіального управління в Україні потребує розгляду історико-географічних передумов, які розкривають не лише динаміку та вектор адміністративно-територіальних змін, але й генезис різних сучасних політико-географічних явищ. Ретроспективний огляд є особливо актуальним для України, яка в період недержавного життя була включена до складу суміжних держав з різними адміністративними системами, що в різних напрямках орієнтували соціально-економічні відносини і зв'язки, зумовлюючи сучасні суттєві регіональні відмінності.

Оскільки впродовж історичного часу держава і сама державність пережили складну еволюцію, то величезних якісних змін зазнали й способи та характер територіального управління. Тому сучасне поняття адміністративно-територіального устрою, яке передбачає цілеспрямоване формування адміністративно-територіальних одиниць і юридичне закріплення територіального поділу, є сенс застосовувати переважно лише до держав нового часу, оскільки в давніші часи територіальна структура влади ґрунтувалася на дещо інших принципах і була

ще недостатньо впорядкованою. Зокрема, як засвідчують різні джерела, в основі територіально-політичного устрою найдавніших державних утворень на землях України (племінних, античних) був розподіл земель між племенами і родами, військово-десятинна система, самоврядування населених пунктів як природних територіальних колективів. Адміністративне управління і громадське самоврядування Київської Русі і Галицько-Волинської держави також генетично походило з родоплемінної власності на певну територію, проте вже було ускладнене дальшим розвитком міського розселення, зміцненням центральних і місцевих династій, утворенням загальнодержавних інституцій (зокрема, християнської церкви), дальшим розвитком політичної структури та правосвідомості. Внаслідок цього створювалася система династичних територіальних одиниць, територіальних володінь церков, монастирів та ін. Формування таких територіальних утворень того часу, як землі-княжіння, волості, відбувалося в контексті суспільних взаємин під дією низки географічних чинників (розміщення племен, поширення міст) і мало переважно органічний характер, що визначило їхню стійкість упродовж тривалого часу, а інерція їхнього впливу збереглася навіть в інших політичних умовах наступних епох. Український етнос формувався і розвивався в п'яти землях: Київській, Чернігівській, Переяславській, Волинській, Галицькій. Деякі менші землі входили до складу більших земель. Так, до складу Київської землі входила Полянська (Руська) земля, Древлянська і Турово-Пінська землі. Схема територіально-політичного поділу того часу і досі має певне історико-культурне інформаційне значення.

У результаті втрати політичної самостійності українськими державними утвореннями князівського періоду на їхній території було запроваджено нові адміністративні одиниці (воєводства і повіти у складі Польщі і Литви, комітати у складі Угорщини) на основі політичного ладу відповідних держав. Після Люблінської унії 1569 р. українські землі входили до таких

воеводств Речі Посполитої, як Руське, Подільське, Белзьке, Берестейське, Підляське, Волинське, Київське, Брацлавське. Після приєднання Сіверщини у 1635 р. було утворене Чернігівське воеводство. Руське воеводство поділялося на Львівську, Галицьку, Перемиську, Сяноцьку і Холмську землі, до яких входило по кілька повітів. Інші воеводства безпосередньо поділялися на повіти. Українські землі у складі Угорщини входили до складу семи комітатів (Списького, Шариського, Земплинського, Ужанського, Березького, Угочанського, Мармароського). Проте новосформовані адміністративні одиниці значною мірою успадкували попередні адміністративні центри і межі князівського періоду. Наприклад, на територіальній основі Київського князівства було утворене Київське воеводство, Волинського князівства – Волинське воеводство, Белзького князівства – Белзьке воеводство, Галицького князівства – Руське воеводство, на територіальній основі однієї або кількох волостей формувалися повіти (спадкоємність тут проявилась менше).

Важливим явищем того часу стало поширення магдебурзького права самоврядування міст. Спочатку таке право надавалось окремим етнічним громадам, а пізніше – всьому місту. Надання містам магдебурзького права мало неоднозначні наслідки: при певній активізації економічного розвитку і зростанні правової самоорганізації здійснювалася дискримінація і витіснення українського населення з міст, які все більше і більше набували космополітичного характеру, що поступово вело до відчуження міста від прилеглої української сільської округи. Села, як природні територіальні колективи, здійснювали самоврядування залежно від статусу, приналежності, розміщення на основі норм або давньоукраїнського (руського), або волоського, або німецького права.

Важливе значення в українській історії держави і права мало формування полково-сотенного устрою українських військово-державних утворень XV–XVIII ст., який у політичному аспекті визначався демократизмом, чітким розподілом повно-

важень, а у суспільно-географічному – більшою територіальною збалансованістю, відповідністю мережі розселення того часу. Замість трьох воєводств на території, що мала близько 300 тис. км², у середині XVII ст. існувало 20 полків: Чигиринський, Корсунський, Канівський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Кальницький (пізніше Вінницький), Київський, Переяславський, Кропивенський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський, а також Подільський, Пінсько-Турівський, Білоруський, Волинський. Останні чотири проіснували недовго. Полки поділялися на сотні. Найбільше сотень (23) входило до Білоцерківського полку і найменше (10) – Чернігівського. Полкові центри були важливим осередком соціально-економічного і культурного життя. А полково-сотенний устрій загалом став важливим елементом українських козацьких традицій і навіть одним з критеріїв національної ідентифікації, адже українські переселенці вже у дещо відмінних умовах Слобожанщини відтворили адміністративний устрій Гетьманщини. Певною хобою такої системи стало збереження рис військової організації, що виправдовувалось складним воєнно-політичним становищем.

Новим етапом розвитку системи територіального управління стало поширення з кінця XVIII ст. на українських землях російського та австро-угорського адміністративно-територіального устрою. Ліквідувавши ознаки української автономії, Росія, після хвилі реорганізації, запровадила на досить тривалий час адміністративний поділ на губернії і повіти (уїзди). Українська етнічна територія входила до складу семи губерній: Київської, Харківської, Подільської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської, Чорноморської (цілком українські), і частково ще до семи губерній і прирівняних до них областей – Люблінської, Сідлецької, Гродненської, Кубанської, Мінської (Бессарабської і Війська Донського). У 1912 р. III Дума затвердила утворення в Російській імперії окремої Холмської губернії, яка об'єднала більшість етнічно українських земель Царства

Польського (Люблінської, Сідлецької і Гродненської губерній). На українських землях у складі Австрії, пізніше Австро-Угорщини, було створено провінції Галичина (з 1772 р.), Буковина (з 1849 р.), які з 1867 р. поділено на повіти (Галичина мала у своєму складі – 74, Буковина – 9).

Незважаючи на суттєві відмінності у розмірах адміністративних одиниць і в особливостях адміністративних відносин на українських землях, що були у складі Росії й Австро-Угорщини, все ж очевидним є те, що цей устрій формувався відповідно до розмірів та політичних основ обох імперій, унаслідок чого на найвищому рівні були створені надвеликі адміністративні одиниці, а адміністративні межі не відповідали етнічним. Включення в провінцію Галичина, разом з українськими, етнічно польських земель посилювало процес асиміляції українського населення. Тому, починаючи з революції 1848 року, різними українськими культурно-політичними силами порушувалося питання про виділення всіх етнічно українських земель Австрійської (пізніше Австро-Угорської) монархії в окремий автономний край. Зокрема, в 1895 р. за національно-територіальну автономію українських земель у складі Австро-Угорщини висловився III з'їзд Русько-Української радикальної партії. Ще раз керівництво Австро-Угорщини взяло зобов'язання створити адміністративну одиницю на українських землях під час підписання Брестського мирного договору. Необхідно підкреслити, що *невідповідність меж російських губерній етнічним межам пізніше зіграла фатально-негативну роль у визначенні державних кордонів України*, адже, як уже зазначалося, саме межами губерній і було проведено кордон між УСРР і РРФСР, який, зазнавши лише деяких змін, після 1991 р. став східним державним кордоном України.

З географічного погляду адміністративні одиниці і в Австро-Угорській, і в Російській імперіях відзначалися помітною непропорційністю за розмірами, нераціонально було розміщено і багато їхніх центрів. Так, центр Волинської губернії,

м. Житомир, знаходився на її периферії, що за тодішніх умов унеможливило нормальне адміністративне обслуговування центром навколишньої території.

Принципово новим був підхід до формування адміністративно-територіального устрою УНР періоду Центральної Ради. Згідно з новим законом, прийнятим 2 березня 1918 р., встановлено новий поділ державної території на землі, які приблизно охоплювали три-чотири повіти і поділялись на волості, що включали декілька сільських громад. Передбачалося створення таких 32 земель, для найменування яких використано їхні історичні та географічні особливості: Київ з околицями, Древлянська земля (центр Коростень), Волинь (Луцьк), Погорина (Рівне), Болохівська земля (Житомир), Поросся (Біла Церква), Черкаси (Черкаси), Побожжя (Умань), Поділля (Кам'янець), Брацлавщина (Вінниця), Подністров'я (Могилів), Помор'я (Миколаїв), Одеса, Низ (Єлесаветград), Січ (Катеринослав), Запоріжжя (Бердянськ), Нове Запоріжжя (Херсон), Азовська земля (Маріуполь), Половецька земля (Бахмут), Донеччина (Слов'янськ), Подоння (Острогозьк), Сіверщина (Стародуб), Чернігівщина (Чернігів), Переяславщина (Прилуки), Посейм'я (Конотоп), Посулля (Ромни), Полтавщина (Полтава), Самара (Кременчук), Слобожанщина (Суми), Харків, Підляшшя (Брест), Дреговицька земля (Мозир). Розміри земель не відзначалися помітними контрастами. Середня їхня площа становила 14 тис. км², а середня кількість населення – мільйон осіб. У процесі розмежування було оптимально використано соціальну спроможність великих і середніх міст того часу і враховано пропорції міського розселення. Найбільші міста України (Київ, Одеса, Харків) були виділені, разом із прилеглою округою, в окремі адміністративні одиниці. *У новітні часи це був перший підхід до формування адміністративно-територіального устрою України, який оснований на загальноукраїнських інтересах, розмірах української етнічної території та особливостях розселення.*

За законом УНР про національно-персональну автономію національні меншини на всій території України могли об'єднуватись у національний союз і по вертикалі вибирати свій найвищий орган – Національну Раду, яка отримувала широкі повноваження у національно-культурній та інших сферах. Національно-персональну автономію було надано росіянам, євреям, полякам. Інші національні меншини могли отримати аналогічні права, якщо мали список своїх членів загальною кількістю не менше 10 000 осіб.

Оскільки після поразки української революції ареал розселення українців у міжвоєнний період (1920–1939 рр.) було поділено між чотирма державами (СРСР, Польщею, Чехословаччиною та Румунією), адміністративний устрій знову творили відповідно до інтересів метрополій. Організована система територіального управління на українській території часто ставала інструментом насильницької асиміляції. Це, зокрема, виявилось в створенні польською владою нових адміністративних одиниць – воєводств. Українська етнічна територія в складі Польщі входила до складу шести воєводств: Львівського (26 повітів), Станіславського (12 повітів), Тернопільського (17 повітів), Поліського (9 повітів), Люблінського (з переважанням українського населення – 8 повітів). Прикордонні українські землі цілеспрямовано адміністративно об'єднували з етнічно польськими, нехтуючи й очевидною невідповідністю адміністративних меж і зон соціально-економічного обслуговування різних центрів. Особливо дивну конфігурацію мало Львівське воєводство, більшу частину якого становили етнічно польські землі, що тягнулись аж до центральної Польщі, а Львів опинився на східній окраїні воєводства (рис. 3.3). Такий поділ давав підстави владі Польщі однозначно заявляти, у т. ч. й на міжнародному рівні, про польський етнічний характер Львівського воєводства.

Подібні підходи з метою посилення асиміляції українського населення застосовувала Румунія у виділенні повітів (жудеців)

на Буковині. Ліквідувавши фактично всі форми місцевого самоврядування в українських містах і селах, румунська влада міжвоєнного періоду мала всі ознаки окупаційного режиму.

Незважаючи на більші демократичні свободи, повноцінна автономія не була створена і на українських землях у складі Чехословаччини. Самоврядування Підкарпатської Русі (так офіційно до 1938 р. називали Закарпаття) було обмеженим, окрім того, новоутворена провінція не включала всі етнічно українські поселення, частина яких була приєднана до Словаччини. Але все ж окремий статус Підкарпатської Русі став передумовою великої історичної події – проголошення у березні 1939 р. незалежної Карпатської України.

Унаслідок адміністративно-територіальних змін у Польщі та Чехословаччині міжвоєнного періоду відбулося суттєве підвищення адміністративного статусу Луцька, Станіслава, Тернополя (стали воєводськими центрами) й Ужгорода (центр провінції з окремим статусом), а це зумовило їхній прискорений, порівняно з іншими середніми містами, соціальний розвиток, а згодом вплинуло на вибір обласних центрів тодішньої УРСР.

Створення органів територіального управління УРСР протягом 20–30-х років минулого століття мало суперечливий характер: нова сутність держави потребувала ліквідації попередніх структур і узгодження адміністративних органів з економічними потребами, у той час не було розроблено чіткої концепції нового устрою. Звідси – хвиля необґрунтованих адміністративних змін як результат методу проб і помилок та відверто волонтаристських ухвал, що офіційно проголошувались як єдина багатоетапна реформа: ліквідація губернського і повітового поділів, створення окружного та районного (1923), дальша ліквідація окружного поділу і перехід на двоступеневу систему центр–район (1930), формування нової, з 1932 р., обласної ланки, реформація районного поділу (1950 роки), внесення коректив в обласний поділ (приєднання у 1954 р. Ізмаїльської області до Одеської, Дрогобицької у 1959 р. до Львівської) (табл. 4.1).

Таблиця 4.1.

Зміни в адміністративно-територіальному поділі
УРСР (довоєнний і післявоєнний періоди)

Адміністративні одиниці/роки	Кількість адміністративних одиниць							
	1922	1935	1941	1951	1954	1956	1960	1964
Області	-	7	23	25	25	26	25	25
Губернії	12	-	-	-	-	-	-	-
Округи	-	7	-	-	-	-	-	-
Повіти	101	-	-	-	-	-	-	-
Волості	1 847	-	-	-	-	-	-	-
Міські Ради	-	97	255	261	268	284		
Райони сільські	-	481	746	749	762	786	611	253
Селищні Ради, після 1936 р. – селища	-	324	459	478	480	497	769	826
Сільські Ради	-	11 050	16 357	16 357	16 280	11 686	9 083	8 565
Райони в містах	-	-	-	-	-	-	74	94

Концептуальна необґрунтованість особливо проявилася в формуванні середньої ланки – адміністративних районів, кількість і розміри яких різко змінювалися. Так, якщо у 1956 р. налічувалось 786 адміністративних районів, то у 1964 їх стало лише 253, а у 1972 р. вже знову їхня кількість зросла до 478. І хоча в аргументації щодо необхідності перманентного реформування переважали посилення на економічну доцільність, географія адміністративно-територіальних одиниць мало відповідала зонам соціально-економічного обслуговування населених пунктів. Часто у виборі центрів суспільно-географічні реалії (географічне положення адміністративних центрів, їхня транспортна доступність та ін.) взагалі не були враховані.

З середини 1920 років на території УСРР організували і т. зв. національні райони, селищні й сільські ради, кількість та конфігурація яких змінювалися залежно від геополітичної ситуації. Зокрема, у 1926 році було 12 національних районів, а у 1928–1929 роках – уже 25. Такі адміністративно-територіальні зміни мали на меті засвідчити нібито повну об'єктивність у розв'язанні етнонаціональних проблем, ураховуючи інтереси

всіх суб'єктів взаємин. Однак створення національних адміністративних одиниць у більшості випадків мало декларативний і спекулятивний характер, а самі райони розглядали як полігони для «експорту революції» та зовнішньо-етнополітичної пропаганди. На цьому ще за свого часу наголошував Т. Олексіук: «Район цей (Мархлевський, національний польський, – прим. М. Д.), згідно з намірами радянської влади, має служити зав'язком окремої польської АСРР в межах СРСР та має значіння подібне до Молдавської АСРР»¹. Для створення таких одиниць іноді не було достатніх етногеографічних підстав, тому вони переважно мали етнічно змішаний характер, включаючи, зокрема, відносно значну кількість поселень з переважанням етнічно українського населення, що створювало для нього додаткові проблеми у реалізації своїх культурно-освітніх прав. Так, у Мархлевському районі за переписом 1926 року було 69,2% поляків та 19% українців.

Через зміну в СРСР у середині 1930 років політичної кон'юнктури адміністративно-територіальні одиниці національних меншин остаточно були ліквідовані.

Протягом післявоєнного періоду відбувалося неухильне зростання частки населення, зосередженого в обласних центрах, порівняно з іншими містами. Паралельно гіперконцентрувалися основні фонди в обласних центрах, контрастуючи з прилеглими населеними пунктами. Нерівномірність розподілу основних засобів спричинила і такі негативні явища, як величезні щоденні міграції населення, приховане і пряме безробіття (через брак засобів) у віддалених районах. Велика залежність перспектив розвитку міста від адміністративного статусу в УРСР особливо рельєфно виявилась на прикладі таких міст, як Ізмаїл, Кам'янець-Подільський і Дрогобич, які, втративши обласний статус, фактично опустилися до центрів міжрайонного значення. Обласні центри стали також осеред-

¹ Олексіук Т. Соборна Україна. Наукові розвідки і спомини / Упорядкув. та вступна стаття В. Сергійчука. К., 2004

ками поліетнічної імміграції населення (обов'язкова складова партійно-державного апарату, промислової та соціально-культурної еліти). Внаслідок цього поглиблювалися відмінності етнокультурного обличчя великих адміністративних центрів та прилеглої місцевості.

Підсумовуючи ретроспективний огляд адміністративно-територіальних змін на українських землях, можна обґрунтувати деякі загальні висновки. Насамперед зазначимо, що *у розвитку адміністративно-територіальних відносин минулого можна чітко виділити періоди, коли система територіального управління формувалася відносинами самоврядування та власності різних суб'єктів (міст, окремих володарів, династій тощо) на певну територію (в племінних державах, Київській Русі), та, починаючи з XV ст., періоди свідомого формування мережі адміністративних округів на основі певних державних чи національних інтересів. У сучасних умовах населені пункти (переважно міста) – єдині природні територіальні самоврядні колективи. Якщо розглядати історичні адміністративні схеми у контексті сучасних шляхів удосконалення, то треба зазначити, що лише проєкт нового адміністративного поділу УНР може мати певне методологічне значення, проте не в аспекті механічного перенесення (такі варіанти взагалі неприйнятні), а в плані визначення загального підходу і концептуальних принципів.*

Зіставлення елементів територіальної структури різних періодів і типів, статистичне узагальнення моментів наступності й мінливості свідчить, що *адміністративні межі, центри, територіальні ядра адміністративних одиниць змінюються повільніше, ніж сама політико-правова сутність адміністративних систем. Тобто з динамічною зміною змісту, структури і типів державного управління її територіальна форма (адміністративні центри, межі) мінялися повільніше, що є проявом загальної і закономірної інерційності в еволюції територіальних структур.*

Роль різних адміністративних систем у територіальному устрої суспільства на різних історичних етапах залежить від

тривалості їхнього існування та від загальної динаміки суспільних процесів: чим швидше проходять такі суспільні процеси, як урбанізація, індустріалізація, тим більший вплив систем адміністративно-територіального устрою на формування структури суспільного простору. *Оскільки всі соціально-економічні процеси мають взаємозв'язаний характер, а адміністративно-територіальний устрій – системоформуючі властивості, то наслідком його функціонування є формування цілісних соціально-економічних районів на всіх історичних етапах та їхня інерційна наявність у сучасній територіальній структурі українського суспільства у вигляді історико-географічних областей.*

4.4. Основні риси сучасної системи адміністративно-територіального устрою України

Сучасну ієрархічну і територіальну структуру адміністративного устрою Україна в своїй основі успадкувала від УРСР. У Конституції України (ст. 133) зазначено, що «...систему адміністративно-територіального устрою України становлять: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони у містах, селища і села». Основний закон містить перелік усіх адміністративних одиниць вищої ланки (автономна республіка, 24 області, міста Київ і Севастополь). Середню ланку адміністративно-територіального устрою України формують 490 адміністративні райони та 178 міст обласного і республіканського підпорядкування, нижчу – 280 міст районного підпорядкування, 111 районів у містах, 885 селищ міського типу і 27 213 сіл, об'єднаних у 10 279 сільрад. Ураховуючи ієрархічні пропорції в адміністративно-територіальних системах інших держав світу та враховуючи географію поселень України, зокрема, великих міст, можна зробити висновок, що *триступеневий поділ, а також кількість адміністративних одиниць вищого рівня загалом відповідають розмірам України та її системі розселення.*

У Конституції України передбачено наявність двох типів адміністративних одиниць: населені пункти як адміністративні одиниці (місто, селище, село) й адміністративні одиниці окружного типу (область, район). У наявності таких різнотипних адміністративно-територіальних підрозділів об'єктивно закладена суперечність, яка характерна і для багатьох інших держав, закладаючи й певні правові колізії, адже, з одного боку, кожне місто, селище і навіть невелике село органічно прагне забезпечити внутрішнє самоврядування, з іншого, – населені пункти не можна відривати від оточуючої обслуговуючої території, їхнього хінтерланду, оскільки виникнення і розвиток поселень є результатом усієї сукупності суспільно-територіальних відносин, що сфокусувалися в одному місці. Окрім того, помітним є і такий географічно-структурний парадокс: багато міст обласного підпорядкування є центрами адміністративних районів і водночас не належать до цих адміністративних одиниць. Так само місто Київ є центром Київської області, але до цього регіону не віднесене.

Відповідно до територіального поділу твориться система органів виконавчої і судової влади, місцевого самоврядування, а також будується система наглядово-контрольних органів, зокрема, прокуратури. Зміна адміністративно-територіального устрою України є прерогативою Верховної Ради. Але через відсутність закону «Про адміністративно-територіальний устрій України», багато адміністративно-територіальних питань і досі регулюється положенням «Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР», прийнятим ще 1981 року згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР.

Деякі кількісні параметри та регіональні відмінності системи адміністративно-територіального устрою України відображено в таблиці 4.2. Якщо на вищому адміністративному рівні України на 25 регіонів окружного типу припадає у середньому 20 районів, а на кожен район – 21 сільрада, то за окремими регіонами ситуація суттєво диференційована, що зумовлено об'єктивними відмінностями у розмірах регіонів та в географії

розселення. Так, кількість адміністративних районів у Вінницькій і Харківській областях у 2,1 рази є більшою, ніж кількість районів Закарпатської області; на один адміністративний район Івано-Франківської області припадає 32 сільради (найбільше), а на один район Луганської області – лише 11 сільрад.

Таблиця 4.2.

Кількість адміністративно-територіальних одиниць за регіонами (на 1 жовтня 2013 року)

Україна, автономія та адміністративні області	Райони	Міста		Райони у містах	Селища міського типу	Сільські ради	Села
		всього	у т. ч. державного статусу, республіканського та обласного значення				
Україна	490	460	181	111	885	10 279	27 213
Автономна Республіка Крим	14	16	11	3	56	243	912
Вінницька	27	18	6	-	29	661	1 327
Волинська	16	11	4	-	22	379	1 054
Дніпропетровська	22	20	13	18	46	288	1 372
Донецька	18	52	28	21	131	253	1 121
Житомирська	23	12	5	2	43	579	1 593
Закарпатська	13	11	5	-	19	307	579
Запорізька	20	14	5	7	22	263	870
Івано-Франківська	14	15	5	-	24	477	745
Київська	25	26	13	-	30	605	1 121
Кіровоградська	21	12	4	2	27	376	976
Луганська	18	37	14	4	109	206	678
Львівська	20	44	9	6	34	633	1 849
Миколаївська	19	9	5	4	17	287	818
Одеська	26	19	7	4	33	439	1 101
Полтавська	25	15	5	5	21	467	1 791
Рівненська	16	11	4	-	16	338	997
Сумська	18	15	7	2	20	384	1 404
Тернопільська	17	18	1	-	17	580	1 022
Харківська	27	17	7	9	61	381	1 538
Херсонська	18	9	4	3	31	259	578
Хмельницька	20	13	6	-	24	568	1 409
Черкаська	20	16	6	2	15	525	723
Чернівецька	11	11	2	3	8	252	398
Чернігівська	22	16	3	2	29	525	1 408

Оскільки саме вищий адміністративний рівень визначає основні територіальні співвідношення соціально-політичного життя держави, то доцільно крізь призму суспільно-географічних критеріїв детальніше розглянути особливості формування, конфігурації, розмірів та географічного положення областей (автономії), демографічний потенціал обласних центрів, виділяючи при цьому як позитивні, так і негативні моменти.

Отже, обласний поділ України почав формуватися з 1932 року і визначений у більшості випадків суб'єктивними чинниками. Якщо вибір перших обласних центрів частково залежав від структури попереднього губерньського поділу, то пізніше утворення нових областей часто залежало від хронології включення до складу УРСР нових територій (приєднано у 1940 р. Буковину – утворено Чернівецьку область, приєднано у 1945 р. частину Карпатської України – утворено Закарпатську область) і незначною мірою ґрунтувалося на суспільно-географічних реаліях. Найпізніше, у 1954 р., була утворена Черкаська область і включена до складу України Кримська область, яка у 1991 році була проголошена автономною республікою (рис. 4.6).

З погляду географічного положення більшість регіонів (18) має зовнішні кордони: чотири області (Волинська, Одеська, Чернівецька і Чернігівська) межують одночасно з двома державами, Закарпатська – з трьома, не межують з сусідніми державами по суходолу Хмельницька, Черкаська, Тернопільська, Полтавська, Кіровоградська, Запорізька, Дніпропетровська області. АР Крим має лише морський кордон через Керченську протоку. До територіального моря мають також вихід Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Донецька області. Прикордонний характер більшості адміністративних одиниць вищого рівня може створювати для них як переваги, так і деякі проблеми функціонування залежно від характеру взаємин з сусідніми державами, що мусить бути враховано в державній геополітиці. Найбільш яскраво виражене центральне розміщення має Кіровоградська область, яка межує

Рис. 4.6. Регіони України: хронологія утворення, межі, центри

з шістьма областями, не має зовнішніх кордонів і приблизно рівновіддалена від крайніх точок України.

Порівняння розмірів адміністративних одиниць вищого рівня (кількості населення та площі) дає змогу виділити дві групи областей (табл. 4.3), які за цими показниками мають: 1) помітні (навіть кількаразові) перевищення середнього рівня; 2) помітне недотягування до середнього рівня. Першу групу становлять Харківська, Дніпропетровська області, другу – Чернівецька, Тернопільська, Рівненська. Найбільша за площею область, Одеська, переважає найменшу за площею, Чернівецьку, більш, ніж у чотири рази. Найбільша за кількістю населення область, Донецька, переважає найменшу, Чернівецьку, у 5,1 раза. Загалом, регіони вищого адміністративного рівня більш зрівноважені за площею, ніж за кількістю населення. Отже, враховуючи і те, що таксономічних кількісних відмінностей уникнути практично неможливо, то все ж потрібно зауважити, що значна контрастність за такими показниками, як кількість населення та розміри території, визначаючи неоднакову вагу різних регіонів у загальнонаціональному масштабі, не може бути позитивним чинником як у соціально-економічному, так і в політико-географічному аспектах. Зокрема, така незрівноваженість може створювати проблеми у випадку формування двопалатного парламенту, в якому верхня палата формується шляхом рівномірного представництва від регіонів.

Важливими є і морфометричні параметри адміністративно-територіальних одиниць, адже геометрична форма та особливості розміщення адміністративного центру характеризують їх з боку зручності одержання і надання адміністративних послуг, поширення інформації. В цьому контексті особливо помітним є периферійне положення центрів Закарпатської, Волинської, Черкаської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької областей. До того ж, Ужгород, Миколаїв, Херсон не мають прямого залізничного сполучення з віддаленими у протилежному напрямку адміністративними районами. Центральне розміщення характерне для дев'яти центрів – Донецька, Дніпропетровська,

Івано-Франківська, Тернополя, Києва, Хмельницького, Львова, Кіровограда і Чернівців. З погляду геометричної форми адміністративно-територіальних одиниць, у цьому контексті найбільшою компактністю виділяються Волинська, Харківська і Запорізька області. Велика витягнутість в одному напрямку таких областей, як Черкаська, Кіровоградська, Одеська, особливо за сучасних транспортних проблем, також веде до формування периферійних районів.

Таблиця 4.3.

Пропорційність параметрів обласного поділу України¹

Області, автономія, Україна	Територія (тис. км ²)	Кількість населення (тис. осіб)	Індекспараметрів	
			територія	кількість населення
Україна	603,5	45 469,8	-	-
Автономна Республіка Крим	26,1	1 977,1	3,2	2,2
Вінницька	26,5	1 686,5	3,3	1,9
Волинська	20,1	1 038,0	2,5	1,1
Дніпропетровська	31,9	3 422,9	3,9	3,8
Донецька	26,5	4 580,6	3,3	5,1
Житомирська	29,9	1 317,1	3,7	1,5
Закарпатська	12,8	1 243,8	1,6	1,4
Запорізька	27,2	1 846,9	3,4	2,0
Івано-Франківська	13,9	1 385,4	1,7	1,5
Київська	28,9	1 751,1	3,6	1,9
Кіровоградська	24,6	1 053,1	3,0	1,2
Луганська	26,7	2 381,9	3,3	2,6
Львівська	21,8	2 568,4	2,7	2,8
Миколаївська	24,6	1 211,9	3,0	1,3
Одеська	33,3	2 395,5	4,1	2,6
Полтавська	28,8	1 540,5	3,6	1,7
Рівненська	20,1	1 154,4	2,5	1,3
Сумська	23,8	1 211,4	2,9	1,3
Тернопільська	13,8	1 105,4	1,7	1,2
Харківська	31,4	2 812,1	3,9	3,1
Херсонська	28,5	1 117,1	3,5	1,2
Хмельницька	20,6	1 361,4	2,5	1,5
Черкаська	20,9	1 328,0	2,6	1,5
Чернівецька	8,1	906,3	1,0	1,0
Чернігівська	31,9	1 151,9	3,9	1,3

¹ Таблиця розрахована за: Україна у цифрах у 2012 році. К., 2013

Про проблеми функціонування вищої ланки адміністративно-територіального устрою свідчить і виділення найбільш віддалених від обласних центрів ареалів. Якщо навколо кожного обласного центру виділити ізолнії віддаленості, то помітною стає наявність в Україні великих за площею територій, що не входять до зони стокілометрової доступності жодного центру (Волинське Полісся, Південно-Східне Поділля, Приазов'я), а також багатьох поселень, котрі перебувають у зоні впливу лише сусіднього центру. В соціально-географічному аспекті очевидним є те, що населення таких окраїнних районів для одержання адміністративних чи інших послуг в обласному центрі вимушене затрачати лише на доїзд майже половину доби, а це збільшує суспільні витрати на одержання та надання послуг, зменшує ефективність державного управління. Такі недоліки розміщення обласних центрів засвідчують і деякі значення віддаленості між суміжними обласними центрами. Так, якщо середня відстань між суміжними регіональними центрами – близько 224 км (по автошляхах), то максимальна віддаленість становить 434 км (Вінниця–Одеса, Чернігів–Полтава), а трьохсоткілометрова віддаленість між суміжними обласними центрами спостерігається ще у десяти випадках. Водночас, неспівмірно близько (менше 100 км) взаєморозміщені такі центри, як Луцьк і Рівне, Запоріжжя і Дніпропетровськ, Херсон і Миколаїв (мінімальна віддаленість – 66 км).

Обласні центри для виконання своїх функцій мають достатній демографічний потенціал, адже всі вони входять до групи великих міст людністю понад 100 тис. осіб. Разом з тим п'ять з них (Київ, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса) – міста-мільйонери, чотири (Запоріжжя, Львів, Миколаїв, Луганськ) належать до групи дуже великих міст, людністю від 500 тис. до одного мільйона мешканців, і найбільша кількість (16) регіональних центрів мають чисельність населення від 100 до 500 тис. осіб. Найменший обласний центр, м. Ужгород, налічує 125 тис. мешканців.

Функціонування адміністративних одиниць суттєво залежить і від їхньої природоресурсної основи. За розрахунками В. Руденка¹, найбільші значення забезпеченості природоресурсним потенціалом характерні для Донецької, Луганської, Дніпропетровської, Закарпатської областей, АР Крим, найменші – для Волинської, Рівненської, Житомирської, Херсонської, Чернігівської, Одеської областей. Загалом співвідношення у природоресурсному забезпеченні регіонів України є суттєвим, але не критичним, а розміри природоресурсного потенціалу (так само, як і людського) є достатніми для комплексного розвитку місцевого самоврядування.

Аналогічні структурні проблеми характерні і для середньої адміністративної ланки – рівня районів і міст обласного підпорядкування. Тут помітні відхилення у пропорційності як на внутрішньорегіональному рівні, так і на загальнодержавному, що зумовлено насамперед особливостями розселення. Порівняння середніх у регіоні площ адміністративних районів свідчить, що їхнє значення має тенденцію до зростання у східному, північно-східному і південному напрямках: найвище значення у АР Крим, Херсонській і Чернігівській областях, найменше у західних – Чернівецькій, Тернопільській та Івано-Франківській. Значення середніх площ адміністративних районів у межах України менше контрастують, порівняно з відповідними значеннями в межах областей. Так, якщо максимальна середня площа (в АР Крим) переважає мінімальну (у Чернівецькій області) лише у 2,3 раза, то співвідношення між максимальним і мінімальним значенням площ районів Київської області у шість разів, Херсонської – 5,1 раза. Середня у регіоні кількість населення адміністративних районів, навпаки, дещо більша в західних областях, а також в автономії, що головню зумовлено відмінностями густоти сільського населення. Максимальне значення (в АР Крим) переважає мінімальне

¹ Руденко В. П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. Львів, 1993

(у Миколаївській області) в 2,12 раза. Проте в межах регіонів диспропорції в кількості населення адміністративних районів значно більші, порівняно з незрівноваженістю їхніх площ, адже в деяких областях найбільші райони переважають найменші у 5–10 разів.

Функціонування і розвиток адміністративних районів залежать від статусу адміністративного центру і його розміщення. Майже половина районних центрів – селища міського типу. А у Вінницькій, Волинській, Житомирській, Херсонській та Миколаївській областях більшістю районних центрів є саме селища міського типу. Лише в Львівській області всі районні центри – міста. Очевидним є те, що міста в інфраструктурному аспекті краще пристосовані до виконання адміністративних функцій, що не може не позначитися на соціальному розвитку районів. Значна кількість центрів адміністративних районів має вкрай невідгідне окраїнне розміщення. Це характерно майже для всіх регіонів, проте найбільша кількість таких райцентрів знаходиться у південних (Херсонській і Одеській) областях.

Виділяючи недоліки географічного положення адміністративних районів, зазначимо, що в Україні сьогодні є 122 райони (25% від усієї кількості), більша частина яких віддалена понад 100 км від обласного центру. Найбільше таких районів – в Одеській (17), Херсонській (9), Полтавській (8), Чернігівській (8) областях, зовсім немає – у Чернівецькій, Тернопільській областях і лише один – у Хмельницькій.

Контрасти в природоресурсній забезпеченості адміністративних районів, як засвідчують дослідження В. П. Руденка, значно більші, порівняно з областями.¹ Практика функціонування адміністративних районів упродовж 90-х років ХХ ст.–початку ХХІ ст. свідчить про недостатність природоресурсного потенціалу більшості адміністративних районів за сучасних економічних умов, що є серйозною перешкодою для впро-

¹ Руденко В. П. Український природно-ресурсний потенціал. К., 1997

вадження на рівні адміністративних районів повноцінного місцевого самоврядування.

Крім адміністративних районів, середню ланку адміністративно-територіального устрою України, як уже зазначалося, творять міста республіканського (Автономної Республіки Крим) і обласного підпорядкування. На початок 2013 року з таким статусом в Україні було 179 міст. Розміщені міста обласного і республіканського підпорядкування нерівномірно, третина з них – у Донецькій (28), Луганській (14), Дніпропетровській (13) областях. Лише одне поселення цієї категорії (це власне обласний центр) є у Тернопільській області і два – у Чернівецькій. Відрізняються суттєво ці міста і за людністю. Так, Кривий Ріг є восьмим за кількістю населення містом України, перевищуючи за цим показником 18 обласних (і автономний) центри. Водночас деякі міста обласного підпорядкування мають людність від 6 тис. до 40 тис. мешканців (Моршин, Саки, Судак, Хмільник, Могилів-Подільський, Вугледар, Докучаєвськ, Красний Лиман та ін.). Тому, очевидно, є потреба у впорядкуванні цієї категорії поселень, а також середнього адміністративного рівня загалом.

У сільській місцевості особливо відчутні диспропорції у соціальному розвитку сіл – центрів сільрад і прилеглих населених пунктів. Цьому сприяло фактичне ототожнення мережі сільрад і мережі колгоспів з їхньою орієнтацією на розміщення основних виробничих підрозділів поряд з центральною садибою господарства. Відчутними є регіональні відмінності в територіальній структурі сільського самоврядування. Так, у дев'яти областях України на одну сільраду припадає понад три поселення, а у чотирьох (Дніпропетровська, Донецька, Полтавська, Харківська) – більше чотирьох. Найменше співвідношення (менше, ніж 2) між кількістю сіл і кількістю сільрад у Закарпатській, Івано-Франківській, Тернопільській і Чернівецькій областях. Простежуються й певні просторові тренди в структурі сільського самоврядування: відносна

кількість сіл, що не мають самоврядних органів, зростає за незначними винятками, у східному і південному напрямках. Це також, в основному, пояснюється історією заселення та особливостями сучасної територіальної структури розселення (відмінності в густоті і людності сільських поселень), що проте, не знімає питання соціально-політичної справедливості у функціонуванні сільського самоврядування. В районах депопуляції сільського населення темпи зменшення кількості населення сіл – центрів-сільрад є здебільшого меншими, ніж в інших сільських поселеннях. Дуже помітною є нерівномірність у соціальному розвитку та інфраструктурному забезпеченні (заклади освіти, культури, охорони здоров'я) сільських поселень з різним адміністративним значенням.

Стихійною реакцією на наявні суспільно-географічні хиби сучасної системи адміністративно-територіального устрою став вихід малих сіл зі складу сільрад, розукрупнення деяких районів, місцеві тенденції до підвищення статусу міст тощо. За період з 1990 по 2006 роки в Україні створено 11 нових адміністративних районів, 33 населені пункти було віднесено до категорії міст обласного (республіканського) підпорядкування, утворено 1 285 сільрад. Певна політико-правова нечіткість спричиняла окремі автономістські і навіть сепаратистські тенденції, які ініціювались і підтримуються суміжними державами.

Крім суспільно-географічних, можна виділити і деякі правові та економічні проблеми функціонування системи адміністративно-територіального устрою України. Це стосується, наприклад, правового статусу Севастополя, що є, як і Київ, містом зі спеціальним статусом, а ще – складовою Кримського регіону. На території міст, адміністративних одиниць розміщені інші поселення, зумовлюючи таким чином проблему їхнього територіального розмежування і розподілу повноважень. Низка міст, як уже зазначалося, є центрами адміністративних одиниць, до яких вони не належать. Помітною є й економічна проблема оптимізації кількості

адміністративного персоналу, формування фінансової бази функціонування органів місцевої влади. В останні роки, незважаючи на намагання впорядкувати й обмежити кількість адміністративних працівників, тенденції до її збільшення в різних формах зберігаються.

Характеризуючи сучасний адміністративно-територіальний устрій України, зазначимо, що він відзначається помітними недоліками, які однак не мають паралізуючого впливу на суспільство, потребуючи негайної зміни системи, яка надто вкорінилася в територіальну структуру усіх суспільних підрозділів, особливо систем розселення і комунікацій. Варто пам'ятати, що тривале функціонування навіть не зовсім вдало виділених адміністративних одиниць веде до формування стійких зв'язків і отже, має районоформуюче значення, а тому їхня ліквідація може суттєво порушити усталені територіальні співвідношення і механізми в життєдіяльності суспільства. Більшість областей і більшість адміністративних районів дійсно стали вузловими суспільно-географічними районами, і різка зміна існуючої системи, особливо її ієрархічної структури, могла б привнести в суспільство додаткові елементи дезорганізації.

4.5. Перспективи та напрямки вдосконалення державно-територіального устрою України

З огляду на відсутність відповідних законів, неврегульованість інших територіально-політичних проблем, питання вдосконалення державно-територіального устрою України було й залишається предметом і загальносуспільного обговорення, і політичної конкуренції. Незважаючи на вже наявні конституційні норми, як окремі впливові політики, так і політичні партії вважають за доцільне ще раз повернутися до того, якою, унітарною чи федеративною, має бути *форма*

державного устрою. З огляду на все ще помітну популярність ідей федералізації України, з'ясуємо насамперед за яких умов і обставин формуються федеративні держави і наскільки українські реалії відповідають таким передумовам. Зробивши порівняльно-історичний аналіз, можна впевнитися, що устрій більшості федеративних держав визначений: 1) особливостями їхнього генезису (Швейцарія, США тощо), тобто об'єднанням кількох державно-політичних суб'єктів; 2) створенням на основі цілісних етнополітичних утворень територіально-політичних одиниць з дальшою їхньою інтеграцією в складну державу (Індія, Пакистан, колишня Чехословаччина, колишня Югославія та ін.); 3) зовнішнім втручанням у становлення політичних систем (наприклад, Австрії й ФРН федеративний устрій було нав'язано коаліцією країн-переможців за результатами Другої світової війни). З функціонального погляду очевидно, що федеративні держави, як особливий компроміс в історичному процесі, не можуть відзначитися стабільністю, що ще раз засвідчує потенційна загроза розпаду Канади, Бельгії, Боснії і Герцеговини та деяких інших країн. Завжди реальними є небезпеки переростання федералістських ідей у сепаратистські. Більшість федеративних держав, особливо етнічно однорідні, еволюціонують до унітаризму, наприклад, федеративні держави Латинської Америки, залишаючись федеративними лише умовно. Зворотні процеси, тобто перетворення унітарних держав у федеративні, фактично не спостерігаються в сучасному світі. Не вироблено і чітких правових механізмів перетворення унітарної держави у федеративну. Певний виняток – Бельгія, де протягом 80-х років ХХ ст. в доволі складних суперечностях відбувся перехід до федеративного устрою, проте, як свідчить розвиток політичних процесів у цій державі, загроза її розпаду зберігається. Отже, з огляду на те, що в Україні нема історичного досвіду та етнополітичних передумов федеративного устрою (Україна не є сукупністю ареалів автохтонних народів, майже 95% її державної території – українська етнічна

територія), фактичну відсутність у світі прецеденту і правового механізму перетворення унітарної держави у федеративну, в Україні доцільно зберегти конституційно закладений принцип унітаризму, який, проте, жодним чином не перешкоджає реалізації права на самоврядування.

Тривалий час в Україні дискутується питання реалізації в її державно-територіальному устрої права етнонаціональних меншин на самоврядування як способу збереження їхньої самобутності, яке гарантовано Конституцією України (ст. 11). Об'єктивні тенденції динаміки сучасної етнонаціональної структури України, зокрема, зменшення в центральній частині держави площі ареалів, де етнонаціональні меншини становлять більшість, спонукають до висновків про доцільність функціонування в Україні саме екстратериторіальної форми самоврядування, що полягає у створенні умов для національно-культурної автономії по вертикалі, за допомогою представницьких повноважних організацій, а не через створення національних територіально-адміністративних одиниць. Вже сьогодні можливо, використовуючи досвід українського державотворення, зокрема, правову практику УНР, щодо кримських татар реалізувати принцип національно-персональної автономії. До того ж, необхідні національно-політичні структури кримського народу вже створені (курултай, меджліс), залишається надати їм певні юридичні повноваження.

Наявність деяких хиб в адміністративно-територіальному устрої України зумовила появу низки пропозицій щодо його вдосконалення або створення нової системи. І якраз тут й закладаються великі загрози для стабільності й безпеки держави, адже *в сучасних кризових умовах функціонування територіальних органів державної влади і місцевого самоврядування – це основний чинник підтримування цілісності держави*. А тому різкі і непередбачені адміністративно-територіальні зміни можуть спричинити розрив великої кількості вже сформованих життєво важливих зв'язків, невпорядкованість та неузгодженість роботи

різних структур та низку інших суспільних втрат. Так само і деякі пропозиції щодо пониження адміністративного статусу населених пунктів, ліквідації адміністративних одиниць несуть загрозу спричинення масових невдоволень населення, тому дестабілізація роботи територіальних органів державної влади і місцевого самоврядування внаслідок реалізації непродуманих проектів може мати катастрофічні для держави наслідки як у функціональному аспекті, так і в політичному. Особливо практично небезпечним і концептуально хибним є створення нових адміністративних ступенів на надобласному рівні чи укрупнення великих регіонів (як на основі простого групування суміжних областей, так і на основі т. зв. історичних регіонів). Об'єднання кількох областей призведе до створення надвеликих адміністративних одиниць, які за розміром сягають середніх європейських країн, що зовсім не характерно для унітарних держав. А великі розміри (така логіка геополітичних процесів) підштовхуватимуть до постійного підвищення статусу, повноважень, концентрації і консолідації не завжди продержавницьки налаштованих політичних сил. Тому, замість того, щоб сприяти зміцненню територіальної єдності держави, такі пропозиції лише стимулюватимуть відцентрові рухи і сепаратистські настрої. А якщо ж урахувати, що кількість і розміщення адміністративних одиниць вищого рівня певною мірою визначають кількість та географію центрів соціально-культурного життя, то реалізація пропонованого варіанта стане причиною поступового сповзання більшості великих і середніх міст та прилеглих до них районів на периферію соціально-економічного розвитку. Тобто замість того, щоб перенести вагу вирішення соціальних питань «углиб» держави, всі вузли життєдіяльності суспільства знову будуть зосереджені лише в кількох центрах. Відповідно зросте периферійність і депресивність великих за розмірами віддалених територій.

Сама ідея укрупнення не узгоджується з іншими реаліями. Так, створення надобласного центру з великими повноважен-

нями закономірно зумовить для великої кількості населення потребу одержувати в ньому різноманітні адміністративні послуги. Проте величезні відстані від периферійних районів до пропонованих центрів (іноді понад 300 км) при недостатньому транспортному забезпеченні ускладнюють процес адміністративних відносин центру і периферії, оскільки для одержання елементарних адміністративних послуг довелось би затратити декілька діб. До того ж в Україні лише п'ять міст (Київ, Львів, Донецьк, Дніпропетровськ, Харків) є справді центрами міжобласного значення (Одеса має приморське положення), а сфера їхнього територіального впливу далеко не покриває всієї території України. Водночас зіставлення параметрів вищої ланки адміністративно-територіального устрою України та найбільших унітарних європейських держав, свідчить про те, що розміри областей України, за незначним винятком, не менші, а, переважно, більші, ніж відповідні параметри адміністративних одиниць цих країн.

Не можна вважати конструктивним і т. зв. історико-ментальний підхід, за яким слід було б механічно відтворити в сучасному територіальному устрої адміністративні одиниці минулих епох на основі таких історичних областей, як Галичина, Волинь, Буковина, Слобожанщина, Підкарпатська Русь, Таврія тощо. У цьому підході не враховано те, що історичні політичні границі в межах сучасної України здебільшого є бар'єрами, перешкоджаючими консолідації нації, тому повернення в епоху територіально-політичної роз'єднаності стало б генератором негативних процесів. Оскільки формування історико-географічних областей як інерції попереднього поділу припадає на різні періоди історії, то фактично неможливим є і їхнє розмежування. А в методологічному аспекті ще раз слід наголосити, що *не різні регіональні відмінності (природні, соціальні, економічні), не однорідність певної території за якимось ознаками треба брати в основу виділення різних адміністративних одиниць, а внутрішню цілісність території,*

яка досягається наявністю районоформуючого центру і його соціальною та економічною спроможністю обслуговувати навколишню територію. Велика кількість поселень, географічно дуже віддалених і навіть відірваних від адміністративного центру та й ще без задовільних шляхів сполучення, засвідчує функціональну неспроможність адміністративної системи задовольнити і певні соціально-культурні потреби населення.

Ще більш деструктивний характер мають пропозиції механічного укрупнення адміністративних районів та сільрад, адже в результаті цього площа периферійних територій, яким загрожує стати соціальною глушиною, зростає в декілька разів. Окрім того, збільшення у сільській місцевості відстаней до адміністративних центрів різко погіршує якість життя населення. Так само слід пам'ятати, що і зниження статусу населених пунктів може спричинити їхній занепад. З огляду на послаблення сучасної поселенської мережі, спричинену кризовими демографічними явищами, цього слід усіяко уникати. Особливо недопустимим є зниження статусу малих міст – історичних центрів.

Отже, зважаючи на конкретні реальні проблеми адміністративно-територіального устрою України, особливості її системи розселення та комунікацій, ураховуючи зарубіжний досвід, можна зробити висновок, що *не докорінна зміна сучасної адміністративної системи є оптимальним напрямом її вдосконалення, а окремі структурні зміни в межах наявної ієрархії, які покращили б її суспільно-географічну якість і функціональні можливості* (утворення і зміна окремих одиниць, уточнення їхніх меж, зміна центрів, упорядкування категорійності поселень та ін.). У геополітичному аспекті необхідно забезпечити такі співвідношення в територіальному устрої державної влади, які об'єктивно сприяли б зміцненню єдності держави, зростанню ефективності державного управління та місцевого самоврядування, а з економічного й економіко-географічного погляду вкрай важливим є зменшення затрат населення і держави на одержання і надання адміністративних послуг, зро-

стання ролі середніх і малих міст. Виділяти, за необхідності, нові адміністративні одиниці потрібно таким чином, щоб вони відповідали зонам соціально-економічного обслуговування населених пунктів.

З огляду на оптимальність триступеневої ієрархії адміністративного поділу для розмірів території України вузловою практичною проблемою є оптимізація обласного поділу України через усунення диспропорцій у розмірах регіонів, поліпшення конфігурації областей і подолання периферійності окремих територій, зменшення відстаней до деяких обласних центрів. Вирішенню цієї проблеми сприяло б створення таких трьох областей – Уманської, Криворізької і Маріупольської (рис. 4.7). Збільшення затрат на утримання адміністративного персоналу нових областей може бути компенсоване оптимізацією адміністративних штатів у процесі адміністративної реформи.

З метою економії державних коштів, покращення взаємин центру та обслуговуючої території доцільно об'єднати в одну адміністративну одиницю міста обласного підпорядкування та адміністративні райони, центрами яких вони є, але до яких не належать. На сьогодні це окремі адміністративні одиниці одного рівня (наприклад, місто Самбір і Самбірський район, місто Стрий і Стрийський район та ін.), функціонування яких може породжувати різні колізії. Такі зміни сприятимуть формуванню цілісних адміністративних одиниць на основі вузлових районів, які вдало поєднують метрополітенські центри та прилеглу округу. Статус міст обласного підпорядкування доцільно зберегти за містами, які виконують особливі промислові, рекреаційні чи транспортні функції і не є районними центрами (наприклад, Трускавець, Моршин, Чоп, Червоноград та ін.). Аналогічно, є економічні та суспільно-географічні підстави для об'єднання в одну адміністративну одиницю міста Києва та Київської області.

На місцевому рівні слід вносити такі зміни у територіальний поділ, які сприяли б не віддаленню, а наближенню органів

Рис. 4.7. Пропозиція вдосконалення обласного поділу України

державної влади і місцевого самоврядування до населення, поступово звужуючи явище периферійності. В цьому контексті доцільно відновити таку окрему категорію поселень з постійним населенням, як хутори, що може стати запорукою їхнього збереження, а також зміцнення мережі сільського розселення.

У процесі вдосконалення адміністративно-територіальної системи можна використати *принцип територіального плюралізму різних видів управління*, тобто закласти можливість створення спеціальних округів для розв'язання певних проблем, які можуть і не збігатися з основною схемою адміністративно-територіального поділу. Це можуть бути, наприклад, судові чи шкільні округи, чи спеціальні округи в районах екологічної небезпеки. Щоб не допустити гіперконцентрації людності і соціально-культурних закладів у *столиці*, а також столичного егоїзму, що іноді спостерігається внаслідок поглиблення нерівномірності регіонального соціально-політичного розвитку, можна розглядати варіанти перенесення деяких столичних структур в інші міста – регіональні центри, серед яких, ураховуючи географічне положення та сукупний потенціал, найбільше підстав для виконання окремих столичних функцій має Дніпропетровськ та Львів. Водночас у вдосконаленні моделі місцевого самоврядування пріоритет потрібно надавати самоврядуванню населених пунктів (міст, селищ і сіл), а не великих регіонів.

Отже, *система територіальної організованості державної влади і місцевого самоврядування має значний конструктивний потенціал, який необхідно використовувати в геостратегії зміцнення України як цілісної української національної держави, не допускаючи його зниження внаслідок непродуманих реформ.*

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність поняття «державно-територіальний устрій». Які дві форми державно-територіального устрою виділяють у сучасному світі?
2. Які особливості державно-територіального устрою відображено в Конституції України?
3. Які територіально-політичні функції виконує столиця держави?
4. Назвіть основні переваги та окремі суперечливі моменти виконання Києвом столичних функцій.
5. Зробіть порівняльний територіально-політичний аналіз виборів президента України.
6. Виділіть основні етапи адміністративно-територіальних змін на українських землях упродовж історичного часу.
7. Назвіть суспільно-географічні переваги нового адміністративно-територіального поділу України, запропонованого УНР у 1918 році.
8. Сформулюйте основні тенденції еволюції структур адміністративно-територіального устрою та вкажіть на їхні суспільно-географічні наслідки.
9. Дайте характеристику ієрархічної структури сучасної адміністративно-територіальної системи України.
10. Які два типи сучасних адміністративно-територіальних одиниць передбачає Конституція України?
11. Назвіть основні суспільно-географічні проблеми вищої ланки адміністративно-територіального устрою України.
12. Виділіть основні суспільно-географічні проблеми середньої ланки адміністративно-територіального устрою України.
13. Окресліть основні суспільно-географічні проблеми нижньої ланки адміністративно-територіального устрою України.
14. Які негативні суспільно-географічні наслідки може мати реалізація пропозицій щодо укрупнення сучасних адміністративно-територіальних одиниць?
15. Які варіанти оптимізації адміністративно-територіального устрою України ви можете запропонувати?
16. Як найліпше організувати в Україні самоврядування етнонаціональних меншин.
17. Які політико-географічні варіанти оптимізації функцій столиці України ви можете запропонувати?

5.1. Закономірна взаємопов'язаність модерних геокультурних та територіально- політичних процесів

Геокультурна різноманітність світу, що залежить насамперед від етнічної та релігійної самобутності населення, має об'єктивний характер і є важливим джерелом його духовного поступу та взаємозбагачення. Але в сучасних умовах культурне середовище щораз більше втягується в сферу територіально-політичних взаємин. І це не випадково, адже культура, як сукупність духовних та матеріальних надбань суспільства з характерною системою цінностей, стереотипів поведінки, не лише формує морально-етичні засади життєдіяльності громадян, а й впливає на геополітичну свідомість населення, виконуючи також безпосередньо й інші геополітичні функції (ідентифікації держав, утвердження їхнього місця у світі, територіально-політичної консолідації населення). Саме культурна єдність чи рівновага найбільшою мірою забезпечують територіально-політичну цілісність більшості держав. А тому етнічні та релігійні особливості певної території як основа її культурної ідентичності завжди тією чи іншою мірою знаходили своє відображення в державно-політичних системах і міжнародних відносинах, тобто культурна сфера відігравала і відіграє важливу роль і на етапі формування держав, і в різних аспектах їхнього функціонування. Відповідно перебіг геокультурних та територіально-політичних процесів також був і є

взаємопов'язаним. З огляду на географічне положення на стику різних релігійних традицій, вплив міжконфесійних відносин на формування політико-географічного мислення та державно-політичні орієнтації різних груп населення мав і має особливо важливе значення і для України.

Упродовж XIX–XX ст. саме політизація етнонаціональних взаємин, як об'єктивний процес розширення сфери життєдіяльності етнонаціональних спільнот і груп, стала одним з основних рушіїв політичної активності населення. Отже, прагнення етнокультурних суб'єктів закріпити передумови свого самозбереження в територіально-політичній системі держави набуло всезагального характеру. Основним наслідком і відображенням природного розвитку етнополітичних процесів стало формування *національних держав*, найбільш характерними рисами яких є: 1) особливі історико-генетичні засади (сформувалися або безпосередньо внаслідок етнополітичного самовизначення, або внаслідок об'єднання різних державних утворень на єдиній етнонаціональній основі); 2) територіальний устрій (в основі державної території – ареал розселення державоформуєчого етносу) та 3) чітко виражене культурне обличчя, характерні риси якого також визначає культура державоформуєчого етносу. Як уже було зазначено, ще в роки Першої світової війни С. Рудницький передбачив, що «саме національна держава є метою, до якої прагне історичний розвиток XX століття»¹. Про державоформуєчий потенціал етнонаціонального чинника свідчить не лише формування значної кількості національних держав упродовж XIX–XX ст., але й утворення, особливо після Другої світової війни, *етнонаціональних федерацій* та *етнонаціональних автономій* в унітарних державах. Отже, характер територіально-політичних змін, зіставлення політичної та етнічної карт засвідчують, що становлення більшості держав

¹ Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін, 1923

Європи й Азії, їхня внутрішня державно-територіальна структура тією чи іншою мірою є результатом складних процесів етнополітичної активізації і консолідації населення. З іншого боку, функціонування модерних національних держав, у розпорядженні яких є великі засоби та важелі впливу, безперечно, стало потужним чинником етногенезису і націогенезису, адже саме під впливом державності в першій половині ХХ ст. у державах Європи й Азії відбулося прискорене формування націй унаслідок стирання племінних чи регіонально-етнографічних відмінностей. А сам *перебіг етнополітичних процесів переконливо засвідчив, що етнонаціональні спільноти є одночасно і суб'єктом, і об'єктом державотворення, тобто вплив у відношенні держава–етнос (нація) є взаємним.*

Наростання хвилі формування національних держав, етнонаціональних федерацій, етнонаціональних автономій переконливо засвідчує, що *тенденція до відповідності територіально-політичного й етногеографічного устрою сучасного світу – одна з глобальних закономірностей*, яка однак порізному проявляється в розрізі окремих частин світу з огляду на відмінності етнонаціональної свідомості, співвідношення автохтонного та переселенського населення, значення релігійної та територіальної ідентичностей тощо.

Відсутність територіально-політичних передумов для життєдіяльності і розвитку етнічних спільнот і груп, неузгодженість їхніх інтересів зумовлює появу *геоетнополітичних проблем*, соціально-політичною відповіддю на які є виникнення *етнонаціонально-політичних рухів*, у структурі яких можна виділити такі складові: 1) боротьба етнонаціональних спільнот за а) створення національних держав (в окремих випадках об'єднання в одну державу); б) створення територіально-політичних автономій в унітарних національних державах; в) федералізація унітарних поліетнічних держав за етнонаціональним принципом; 2) боротьба етнонаціональних меншин за а) створення адміністративно-територіальних

та територіально-політичних автономій; б) культурну екстериторіальну автономію; в) пропорційне представництво в органах державної влади; г) приєднання до сусідніх національних держав (ірредента); ґ) за громадянську рівноправність, проти дискримінації. Водночас розмах та перспективи етнополітичних рухів суттєво залежали й залежать не лише від їхнього становища, але й від рівнів самосвідомості та модернізації етнонаціональних спільнот, які, своєю чергою, визначаються їхнім соціальним складом, ступенем урбанізації та компактністю розселення.

Особливим виявом загострення етнополітичних проблем, протистояння між різними суб'єктами етнополітичних взаємин (етнічними спільнотами і групами, етнонаціональною автономією і державою загалом, суб'єктами федерації та ін.), яке може супроводжуватися насильницькими діями, масовими безпорядками тощо, є *етнополітичний конфлікт*. З огляду на те, що більшість етнополітичних конфліктів є наслідком сукупності багатьох геополітичних чинників, а їхнім предметом – проблеми приналежності, статусу і політичного устрою територій, їх можна розглядати саме як *територіально-етнополітичні конфлікти*, які з політико-географічного погляду є гострою структурно-функціональною суперечністю, зумовленою неадекватним відображенням етнogeографічних особливостей у територіально-політичній системі.

Поряд з етнополітичним піднесенням вагомим чинником територіально-політичних змін в історичному минулому, й особливо в сучасних умовах, є *політизація релігійно-конфесійних взаємин*, унаслідок чого територіальна релігійно-конфесійна ідентичність також іноді стає передумовою створення нових держав та автономій. Зокрема, під час деколонізації Індії у 1947 році Велика Британія віддала перевагу не етнogeографічному підходу, а релігійно-географічному поділу єдиної колонії на дві держави: Пакистан з мусульманською більшістю, та Індію, де більшість населення сповідувало індуїзм. Релігійна (христи-

янська) ідентичність зіграла вирішальну роль і в проголошенні у 2002 році незалежності Східного Тімору. Можна припустити, що в сучасних умовах державоформує значення *релігійно-територіального* чинника, насамперед з огляду на політизацію ісламу, лише зростатиме.

Але все ж роль релігії у формуванні політичного простору світу найчастіше буває не прямою, а опосередкованою, і здійснюється через зовнішню політику, різнобічний вплив на культурно-цивілізаційні, міжетнічні та соціальні процеси. У практичній політиці на наддержавному рівні гіперболізація значення географії релігій особливо характерна для ісламських держав, російської геополітики, яка, зокрема, розглядає ареал поширення православ'я як зону особливих державних інтересів. На внутрішньодержавному рівні етнополітичне значення має вивищення релігійної свідомості над етнічною або злиття релігійної (конфесійної) свідомості з етнічною і загальносуспільною, активно впливаючи на асиміляційні процеси, формування етнонаціональної свідомості, стаючи навіть ознакою національної ідентичності. Зокрема, наявність у первинно етнооднорідному субстраті різних за конфесійною приналежністю груп населення могла бути причиною формування нових субетносів і навіть нових етносів. В іншому випадку, міжконфесійне відокремлення у межах етносу, тобто формування окремих етноконфесійних груп, може призвести до культурного і політичного відчуження відповідних верств населення, а якщо ж конфесійний поділ має чітко виражені територіальні особливості, то тоді помітним стають і регіональні розходження. Оскільки за конфесіями стоять і відмінні мовно-обрядові традиції та пов'язана з ними ментальність, то в районах чіткого ототожнення певних етносів з конфесійними групами консервативність релігійних канонів, з одного боку, може сповільнити процеси асиміляції, з іншого – перехід етнічних груп у лоно конфесії, яка однозначно ідентифікується з іншим

етносом, може призвести до зміни їхньої етнічної ідентифікації. З огляду на це у державній політиці цілеспрямованої асиміляції застосовувались і застосовуються такі прийоми, як ліквідація одних релігійних громад і їхнє насильницьке прилучення до інших або заміна мовно-обрядової суті конфесій, яка автоматично змінює і мовно-культурні орієнтації.

Різні політико-географічні наслідки має *адміністративно-територіальний устрій конфесій*, який відображає не лише територіальний розподіл та ієрархію їхніх керівних структур, але й визначає фактично центри та периферію релігійного життя, а в певному сенсі – й геокультурні орієнтації. Розглядаючи з цього погляду українську ситуацію С. І. Здіорук справедливо зазначає, що «...негативною специфікою України є те, що протягом тисячоліття релігійні центри, яким підпорядковувалися українські церкви, знаходилися поза її межами».¹

Отже, і на міжнародному, і на внутрішньодержавному рівнях етнонаціональна та релігійна сфери є не лише важливими чинниками політичного організування людського суспільства, але його політико-географічної структуризації, безпосередньо впливаючи на формування кордонів держав, утворення автономій та федеральних країв, становлення культурно-політичних центрів. Разом з тим етнополітичні і релігійно-політичні вимоги часто мають конфліктогенний характер, адже ставиться питання про суттєві територіально-політичні зміни. Однак звинувачення етнополітичних і релігійно-політичних рухів в ескалації воєнних конфліктів, політичній дестабілізації та поширенні насильства є перебільшеними. Більшість воєнних конфліктів упродовж ХХ століття, зокрема, світові війни, були спричинені не етнополітичними рухами, а імперськими прагненнями до глобальної гегемонії. Разом з тим, поширення негативного сприйняття етнополітичних і релігійно-політичних

¹ Здіорук С. І. Релігійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти // Нац. безпека України (1994–1996). К., 1997

рухів має і об'єктивні підстави, враховуючи насамперед той факт, що деякі з них вдалися до неадекватних насильницьких дій, зокрема, до тероризму. Водночас етнополітична мобілізація має і багато прикладів позитивного впливу щодо перебігу регіональних та глобальних процесів, долаючи, наприклад, інерцію історико-політичної роз'єднаності народів (французького, німецького та багатьох інших), субетнічної відчуженості. *Недооцінення і навіть побоювання політизації етнонаціональних і релігійно-конфесійних взаємин є суттєвим недоліком політичного мислення. Боятися потрібно не їхньої політизації, а невпорядкування, невизначеності в цій сфері, яка зумовлює або посилює радикалізацію та маргіналізацію етнополітичних і релігійно-політичних рухів.*

5.2. Геоетнокультурна ситуація на українських землях на початку ХХ ст.

Початок ХХ ст. в усій Європі позначився помітним зростанням геополітичного значення етнополітичних рухів, що пов'язано з актуалізацією національного принципу і в державній політиці, де на чільне місце вийшли проблеми етнополітичного самовизначення, і в міждержавних взаєминах, коли етнічну приналежність окремих регіонів використовували як аргумент щодо територіальних претензій. Особливо значний вплив етногеографічного чинника на зовнішньо- та внутрішньополітичному рівнях був характерний для регіону Центрально-Східної Європи, де активно відбувалися процеси національно-культурного самоусвідомлення, а структурно-територіальна організованість держав регіону зовсім не відповідала національно-політичним вимогам.

Одним з найбільших державоформуючих потенціалів у цьому міжнародному регіоні був український народ: як за кількістю населення (понад 25 млн осіб на початку ХХ ст.), так і

за розмірами етнічної території (площа компактного ареалу становила близько 747 тис. км²). За часом освоєння українська етнічна територія включала як давньоосвоєний ареал, прабатьківщину етносу (Полісся, західний Лісостеп, центральне Подніпров'я), так і новоосвоєні землі Причорномор'я і Приазов'я (див. рис. 3.1). Сам процес масового заселення українцями південних степів другої половини XVIII ст. спричинений природним прагненням переважно хліборобського народу до освоєння родючих степів і здійснювався навіть усупереч урядовій політиці заохочувальної інонаціональної колонізації Півдня. Водночас слід відзначити, що *значно розширюючи свій ареал на південь і схід, український етнос через наявні соціально-політичні обставини не зміг етнокультурно освоїти міста як основні осередки соціально-політичного і культурного життя, чим істотно послабловив свій демогеографічний, а, значить, і державоформуючий потенціал.*

Загальна кількість етнічних українців у межах української етнічної території на початку XX ст. становила понад 25 млн осіб, а у тій частині, що обмежена сучасними кордонами України, – 20 млн 750 тис. осіб (72,0% усього населення)¹. Основними етнічними меншинами були євреї (9,0%), росіяни (8,8%), поляки (4,4%), німці (2,1%), молдовани і румуни (1%), татари (0,8%). Як бачимо, жодна з етнічних меншин не досягала 10% і не мала істотної кількісної переваги, що свідчить про порівняно невисокий ступінь концентрованого розподілу у середовищі етнічно неукраїнського населення за окремими групами.

Українська етнічна територія у складі Австро-Угорської монархії охоплювала близько 75,5 тис. км². Тут на початку XX ст. проживало понад 5 млн осіб, у т. ч. 3,3 млн українців, що становило лише близько 64% усього населення. Таке кількісне співвідношення між автохтонним українським населенням та іншими етнічними групами стало наслідком потужного

¹ Чорний С. Національний склад населення України в XX ст. К., 2001

колонізаційного іноетнічного натиску впродовж середніх віків та нових часів в умовах бездержавності й несприятливого соціально-економічного становища українського народу.

Низка чинників (історичні традиції, більш сприятливі політичні умови, демогеографічні переваги, перехід на національно-патріотичні позиції греко-католицької інтелігенції та ін.) зумовила перенесення в Галичину основного осередку українського культурно-політичного руху. Досить широка мережа просвітницьких, громадсько-політичних, культурних та наукових інституцій, охоплюючи своїм впливом майже все українське населення, створювала цілісне національне середовище його життєдіяльності, сприяла зростанню етнонаціональної самосвідомості, здійснюючи помітний вплив й на інші регіони.

Провінція Буковина мала переважно двоетнічний українсько-румунський характер, але зі значною часткою євреїв та німців. Українська етнічна територія поширювалася насамперед на північну частину, т. зв. Північну Буковину, хоча, з огляду на дифузний характер українсько-румунської етнічної межі, окремі українські поселення заходили у південну частину, а румунські – у північну. З огляду на особливості етнорелігійних взаємин (більшість румунів і українців були православними), в межах Буковини, на відміну від Галичини, етнонаціональну структуру населення могли розкрити лише дані австрійських переписів за ознакою рідної мови. Так, матеріали перепису 1900 року засвідчують, що українці становили більшість у Вашківському, Вижницькому, Заставнівському, Кіцманському та Чернівецькому повітах. Ареали української етнічної території включали й менші частини Сторожинецького, Серетського, Радовецького і Кімполунзького повітів.

Українська етнічна межа в Закарпатті проходила трохи на південний захід від лінії Сигіт – Севлюш – Мукачеве – Ужгород, а далі – на північний захід – попри Снину до Бардієва, а звідти на захід – до витоків Попраду. В межах ареалу переважаючого розселення українців на початку ХХ ст. проживало близько 600 тис.

усього населення, з них – понад 360 тис. українці (60%). Значними були частки інших етнічних груп: угорців (близько 20%), євреїв (майже 15%). Після культурно-політичного піднесення під час революційних подій 1848–1849 років цей історичний регіон переживав глибокий соціально-економічний занепад і культурний застій.

Більшість інших українських земель (670 тис. км²) входила до складу Російської імперії. Загальна кількість українців за переписом 1897 року, що проживали у межах Російської імперії, за підрахунками А. Ярошевича, становила 22 млн 175 тис. (17,6% від усього населення імперії), і це було лише у 2,5 раза менше, ніж т. зв. великоросів (55,5 млн осіб), які навіть за офіційними перебільшеними даними не були абсолютною більшістю у державі (лише 44%). Очевидно, що з огляду на низьку самосвідомість українського населення віддалених територій, а також методологічні недоліки перепису (українців під назвою «малороси» розглядали лише як одну з трьох гілок (великороси, малороси, білоруси) єдиного «русского» народу), перепис зафіксував дещо меншу кількість українців.

Компактно в межах української етнічної території в Російській імперії проживало понад 20 млн українців, а на території, обмеженій кордонами сучасної України, – 17 373 525 українців (73,0% від усього населення). Разом з тим навіть у межах суцільного ареалу розселення, географія українців мала істотні відмінності як щодо інших етнічних груп, так і щодо густоти населення.

Найбільшою була частка етнічно українського населення у лівобережних Полтавській (93,0%) та Чернігівській (91,7%) губерніях (без історичної Стародубщини, яка внаслідок напливу російського і білоруського населення, а також еміграції українців поступово почала втрачати етнічно український характер). Досить високою у лівобережній частині України була концентрація українців у Харківській губернії (80,62% від усього населення). З огляду на особливості заселення та гео-

графічного положення частка росіян становила тут 17,7%. У правобережних давньоосвоєних регіонах з високою густотою населення (на Поліссі від 50 до 75 осіб на 1 км², а у Лісостепу – і до 100 осіб на 1 км²) кількісне превалювання етнічних українців було дещо менше вираженим. Кількісно етнічно українське населення переважало й у південних та південно-східних губерніях (Катеринославській (68,9%), Херсонській (53,5%), Таврійській (60,6%, не включаючи Криму)), масове заселення яких розпочалося з кінця XVIII ст., але тут уже траплялися і значні ареали компактного розселення етнічних меншин. У межах Криму (адміністративно належав до Таврійської губернії) частка етнічних українців у середньому становила близько 12%, але у північно-західній частині півострова наявність українців, особливо у сільській місцевості, досягала 25%. Абсолютної більшості у Криму на початку XX ст. не мала жодна етнонаціональна спільнота. Відносно найвищими були частки кримських татар (35,6%) та росіян (33,1%). У межах Бессарабської області етнічні українці становили абсолютну більшість у Хотинському повіті, та відносно – у Аккерманському. Суттєво послабили демографічний потенціал етнічно українського населення ініційовані російським урядом масові переселення селян (найбільше з Лівобережної України) за Урал¹. Упродовж 1897–1914 років туди переселилося понад 1,5 млн осіб, тобто майже десята частина українського населення.

У міському населенні більшості губерній українці становили меншість. Лише якісно іншою була етносоціальна структура населення на Лівобережжі, на території історичної Гетьманщини: у межах Чернігівської (без північних повітів) і Полтавської губерній серед міського населення українці переважали інші етнічні групи (62,3% і 57,0% відповідно) і так само вищим був і їхній загальний рівень урбанізації – понад 6%. Але все

¹ *Макарчук С. А.* Етнодемографічний розвиток України // Етнографія України. Львів, 1994

ж на більшій частині української етнічної території етнічні українці не визначали культурного обличчя міст, а тому *в ході урбанізації процес етнонаціональної модернізації українського населення відбувався дуже повільно або й зовсім не спостерігався*. Ті українські соціальні прошарки, що потрапляли в міське середовище, намагаючись насамперед адаптуватися до домінуючої культурної традиції, щоб здобути краще соціальне становище, досить швидко асимілювали. Виняток становили лише невеликі групи інтелігенції та студентства. Своєю чергою, брак концентрації людності в містах як комунікаційних вузлах послаблював соціальні зв'язки, пригальмовуючи процеси консолідації української нації, і зіграв згодом негативну роль в українській революції 1917–1920 років.

Недоліки територіальної структури української етнонаціональної спільноти на початку ХХ ст. ускладнювались і неповнотою її соціальної структури. Так, за всеросійським переписом 1897 року серед україномовного населення Волинської губернії селяни становили 92,5%, міщани – 6,2%, духовні особи – 0,36%, дворяни – 0,52% і купці лише 0,12%.¹ *Таке спрощення соціально-територіальної структури українського етносу, яке в своїй основі мало історико-політичні причини, свідчило про помітну вразливість української етнонаціональної ідентичності на початку ХХ ст., знижуючи її державоформуючий потенціал та обмежуючи нові політичні перспективи*.

Особливостями розселення українців у складі Російської імперії значною мірою визначалася й географія українського соціально-культурного і політичного життя. В цьому контексті виділявся основний, найбільш цілісний, соціально-культурний район з більш оптимальними демогеографічними співвідношеннями, пропорційним розміщенням соціально-культурних центрів та осередків, що охоплював на правобережжі

¹ Первая всеобщая перепись населения 1897 года. Волынская губерния. СПб., 1904

Єлсаветградщину, Канівщину, Київ, а на лівобережжі – центральну та південну Чернігівщину та Полтавщину. Поза цим суцільним районом важливими осередками українського культурно-політичного піднесення були на сході Харків, а на півдні – Одеса.

За наявності в українського населення всіх історичних регіонів сильного відчуття етнічної самотності, відокремленості від сусідніх народів, дальший розвиток почуття національної самосвідомості відбувався повільно через недостатній рівень урбанізації та модернізації, особливо це стосувалося південних губерній і північних повітів Волинської і Чернігівської губерній у Російській імперії та Закарпатського регіону в Австро-Угорській монархії. З огляду на обмеженість національних економічних еліт зміцнення етнонаціональної свідомості відбувалося завдяки діяльності відносно невеликих, але досить впливових кіл творчої та наукової інтелігенції. Не сприяло процесам етнополітичної консолідації українського народу поширення різних самоназв (русини, малороси, українці та ін.).

Суттєво перешкоджав формуванню єдиної етнонаціональної свідомості та політичної єдності українців на початку ХХ ст. також і релігійний чинник, що насамперед було пов'язано з їхньою ідентифікацією з різними християнськими конфесіями. На ґрунті переходу з одного конфесійного середовища до іншого український народ зазнавав і значних демографічних втрат. Це особливо помітно проявилось на західному етнічному пограниччі, де українську етнічність фактично, зважаючи на мову літургії, ототожнювали з греко-католицькою і православною конфесіями, відмежовуючи від угорської, словацької, польської, представники яких у суміжних регіонах належали традиційно до інших конфесій. Тому перехід з греко-католицької чи православної конфесій у римо-католицьку означав розрив з українською (руською) мовно-культурною традицією, поступово вів до втрати етнічної української ідентичності. Відповідно і географія поширення греко-католицької і православної

(на західному пограниччі) конфесій, а також географія їхніх єпархій відображали і межі поширення українського етносу. Разом з тим у межах Буковини обрядова спорідненість православних українців і румунів, тобто брак суттєвих релігійних бар'єрів, разом з особливостями церковного устрою, впродовж ХІХ – першої половини ХХ ст. в окремих випадках зумовлювала процеси румунізації українського населення.

На початок ХІХ ст. на західноукраїнському етнічному пограниччі чинними були такі греко-католицькі єпархії, як Мукачівська, Пряшівська (з 1816 р.), Перемиська, Холмська. Західна межа цих єпархій залишала на схід від себе Лемківщину, Холмщину, Надсяння і відповідала в основному західним межам української етнічної території. Однак ще з середини ХІХ ст. через підпорядкування Мукачівської і Пряшівської єпархій угорському уряду, який розпочав витіснення церковно-слов'янської мови як певного ґаранта української ідентичності, інтенсифікувалися негативні для української етнічності структурні зміни в релігійній сфері. Ці тенденції ще більше посилювалися після створення у 1912 р. окремої Гайдудорозької греко-католицької єпархії з переважно угорською обрядовою мовою, що призвело до того, що кілька десятків тисяч українського населення Потисся, яке ще зберігало на початку століття самоназву «русин» через кілька десятків років було остаточно асимільоване. Так само український етнокультурний потенціал Холмщини послабила ліквідація у 1875 р. російським урядом Холмської греко-католицької єпархії, внаслідок чого велика кількість українського населення (понад 150 тис.), не бажаючи визнавати православ'я, перейшла до відновленої тут у 1905 році римо-католицької церкви, чим фактично ідентифікувала себе з поляками.

Значно повільніше відбувалися процеси асиміляції на ґрунті переходу з греко-католицької церкви у римо-католицьку у Галичині, оскільки тут греко-католицька церква мала міцніші

позиції і добре виражений національний характер. Але все ж на початку ХХ ст. тут також налічувалося майже 200 тис. осіб т. зв. латинників, тобто населення переважно українського походження (була тут і деяка частка зукраїнізованих польських селян), з українською розмовною мовою, котре прийняло римо-католицьке віровизнання, ставши своєрідним субстратом колонізації.

На інших українських етнічних землях у складі Російської імперії ще у XVIII ст. Російською православною церквою було скасовано всі українські самобутні елементи з обряду і релігійної літератури, що стало одним з напрямків асиміляторської політики. Духовенство та керівництво церкви чи не найбільш уперто з усіх соціальних інститутів проповідували ідею єдиного російського народу та чинили опір поширенню української мови в проповідях, шкільництві, літературі, науці.

Негативні наслідки міжконфесійних відносин в Україні пов'язані також з адміністративним підпорядкуванням і адміністративно-територіальною структурою конфесій, яка завжди була під контролем неукраїнських політичних режимів. І тому роз'єднаними були цілком споріднені обрядово і канонічно греко-католицькі єпархії різних історичних регіонів у складі суміжних держав. Так, у межах Австро-Угорської імперії не пов'язаними організаційно були греко-католицькі закарпатські і галицькі єпархії. Фактично відокремленою від Львівської митрополії була і Холмська єпархія, яка проіснувала у межах Російської імперії до 1875 р. Спроби передових церковних діячів Закарпаття і Галичини (зокрема, єпископа А. Бачинського) об'єднати організаційно всіх українських греко-католиків у межах Австрійської імперії, аналогічно до спроб створити єдину українську адміністративну одиницю, були марними, оскільки суперечили настроям впливових угорських і польських кіл.

На українських землях у складі Російської імперії автономія й українські історичні традиції Київської православної

митрополії були ліквідовані ще у 1721 р., деспотична роль держави, централізація в управлінні були доведені до абсолюту. Церковні організації втратили своє українське обличчя і перетворились у складову державного апарату імперії.

Однак, виділяючи низку негативних соціально-географічних моментів, зокрема, соціально-територіальні диспропорції культурно-політичного розвитку та самосвідомості, відсутність єдиної національної церкви, все ж є підстави вважати, що *український етнос на початку ХХ ст. уже мав усі риси нації* (усвідомлені й обґрунтовані державно-політичні вимоги, сформовані засади літературної мови, навіть попри збереження різних підходів до її дальшого розвитку, одну з найбагатших на той час слов'янських літератур, наявність загальноукраїнських політичних партій та інших суспільних інституцій).

5.3. Основні тенденції етнодемографічного розвитку України впродовж ХХ ст. в контексті територіально-політичних трансформацій

Передумови багатьох сучасних територіально-політичних співвідношень в Україні склалися в ході складних етнодемографічних процесів упродовж ХХ ст. Водночас вектор етнодемографічного розвитку України став наслідком не лише природних процесів відтворення населення, а й результатом доволі частих територіально-політичних змін та державної політики різних режимів.

Розглядаючи динаміку кількості населення української етнічної нації та етнонаціональних груп упродовж ХХ ст., спираючись на результати переписів населення, можна виділити такі загальні тенденції структурних змін: а) дуже повільне зростання абсолютної кількості українців унаслідок антиукраїнської державної політики різних політичних режимів; б) різке зростання (абсолютне і відносне) кількості росіян (якщо у

1897 році їхня частка становила – 8,1%, то у 1989 році – 22%); в) суттєве зменшення в структурі населення України частки єврейської і польської етнічних меншин, зумовлене головно політичними чинниками (якщо, за підрахунками В. Наулка¹, на початок століття частка євреїв становила 8,9%, поляків – 4,3%, то у 1989 р. – відповідно 0,9% і 0,4%); г) зменшення етнічної мозаїчності в структурі населення (якщо у 1897–1900 роках, окрім українців, частка ще п'яти етнонаціональних меншин перевищувала 1%, то у 1989 році така меншина залишилася лише одна – російська). Очевидно, що ці істотні етнодемографічні зміни не є результатом лише природного перебігу демографічних процесів, а зумовлені значною мірою дією територіально-політичного чинника, яка виявлялася як шляхом безпосереднього політичного втручання (політичні репресії і депортації населення різних етнонаціональних спільнот і груп, геноциди, організовані масові переселення, воєнно-демографічні втрати, масова еміграція з політичних мотивів), так і шляхом цілеспрямованої асиміляторської і міграційної політики різних політичних режимів (кампанії щодо переселення молодого за віком українського населення на т. зв. новобудови п'ятирічок, комсомольські новобудови та ін.). Отже, виділимо насамперед суттєві етнодемографічні зміни в Україні впродовж ХХ ст., спричинені прямою дією геополітичних обставин:

1. Переселення близько 120 тис. православного українського населення з Холмщини у часи Першої світової війни вглиб Російської імперії.
2. Прямі і непрямі демографічні втрати етнічно українського населення в часи голодомору 1932–1933 років, що за різними оцінками становлять від 3–3,5 млн осіб до 7–10 млн осіб. Депортації українського населення під час політичних репресій 1937–1938 років.

¹ Наулко В. Динаміка етнічного складу населення України протягом ХХ століття // Укр. геогр. журнал, 1997. № 2

3. Переселення у 1939 р. етнічних німців із західноукраїнських регіонів до Німеччини. Депортації німців на схід у 1941 р. з південної і лівобережної України.
4. Демографічні втрати українського населення під час Другої світової війни внаслідок воєнних дій, політичних репресій. Голокост євреїв. Політична еміграція українського населення на Захід.
5. Депортації кримських татар та інших етнічних меншин у 1944 р. з Криму до Середньої Азії.
6. Виселення у 1944–1946 роках близько 500 тис. українців із західних етнічноукраїнських регіонів, що відійшли до Польщі, в південні та західні регіони УРСР, і виселення близько 800 тис. поляків та євреїв – громадян довоєнної Польщі – на територію повоєнної Польщі згідно з угодою про обмін населенням між УРСР та польським комуністичним урядом.
7. Переселення близько 30 тис. чехів з Волині на історичну батьківщину у 1945 році.
8. Депортації українського населення західних регіонів у віддалені регіони Росії упродовж 1939–1941 та 1944–1952 років.
9. Еміграція євреїв в Ізраїль та країни Заходу упродовж 1970 років з етнополітичних і етнорелігійних міркувань.

Для окреслення обсягів етнодемографічних змін, спричинених асиміляційними процесами та русифікаторською політикою, розглянемо динаміку співвідношення кількості українців та росіян у межах Російської імперії – СРСР. Так, якщо у 1897 році росіян у Російській імперії було більше, ніж українців у 2,5 раза, то у 1989 році – у 3,3 раза. Це при тому, що кількість українців у післявоєнний період зростає й унаслідок приєднання західноукраїнських регіонів. Так само неспівмірними є і темпи росту: кількість українців упродовж 1897–1989 років зростає у 1,82 раза, кількість росіян – у 2,62 раза. Якщо екстраполювати середні темпи росту населення Російської імперії – СРСР (це

число дорівнює 2,28) на українську спільноту, то (з урахуванням кількості українського населення і підросійської України, і західноукраїнських регіонів на початку ХХ ст.) кількість українців за таких середніх темпів росту в 1989 році мала б становити близько 60 млн осіб, а росіян – лише трохи більше, ніж 125 млн осіб. Отже, навіть такі приблизні зіставлення виявляють зменшення кількості українців лише в процесах асиміляції, тобто не враховуючи демографічних втрат унаслідок політичних катаклізмів (війни, голодомори), на понад 15 млн і відповідно зростання кількості росіян унаслідок асиміляційних процесів на більше як 20 млн осіб.

Особливості державної політики та природних процесів саморозвитку визначили різні тенденції і вектори етногеографічних змін упродовж різних періодів. Так, протягом 20–30 років минулого століття на українських землях у складі УРСР частка етнічних українців зростає в південному регіоні, зміцнюючи його зв'язаність з основним українським масивом. Водночас на Донбасі, з огляду на доплив мігрантів у процесі індустріалізації, зростає частка росіян. У західноукраїнських регіонах у той час децю зростає частка українців у Закарпатті, але істотно зменшилася в Галичині внаслідок нової польської колонізації, асиміляції частини українців, передусім латинників.

Характерною особливістю етнодемографічних процесів 1959–1989 років є те, що населення України майже наполовину збільшувалося завдяки етнонаціональним меншинам, а кількість етнічних українців в Україні зростала протягом цього періоду значно меншими, ніж у середньому по СРСР темпами. Це проявилось й у поступовому зменшенні відносної частки української етнічної спільноти у загальній кількості населення: у 1959 – 76,8%; 1970 – 74,9%; 1979 – 73,6%; 1989 – 72,7%. Водночас відносна частка росіян зростає на 5,2 % (з 16,9% до 22,1%), а в абсолютному прирості всього населення частка росіян становила аж 44,5%. Такий високий абсолютний і відносний приріст етнічних росіян був лише частково зумов-

лений природними процесами відтворення. За підрахунками О. Хомри¹, з 1959 по 1989 роки чисельність росіян в Україні завдяки міграції й асиміляції зросла на 2230,3 тис., чисельність українців зменшилась на 1297,8 тис. осіб. Разом з тим позитивною тенденцією стало зростання частки українців у міському населенні на 4,3% (з 61,5% – у 1959 році до 65,8% – у 1989 році). Зріс і рівень їхньої урбанізації: з 36,6% у 1959 році до 60,3% у 1989 році, завдяки чому відбулося збалансування їхньої соціально-територіальної структури, подолання тривалої поляризації у відношенні «українське село – неукраїнське місто». Цей процес міг спричинитися до створення нової культурно-ментальної якості українства, однак на перешкоді стали *дискримінаційні для української етнічності соціально-культурні умови середовища великих міст, а тому міське середовище, особливо південних і східних регіонів, навпаки, стало чинником деукраїнізації*. Втрата українцями основних етнокультурних ознак та їхня ідентифікація як росіян були зумовлені й дискримінацією українського населення в культурно-освітній сфері, загальною політичною кон'юнктурою та збільшенням кількості міжетнічних шлюбів.

Відносна частка інших етнічних меншин у загальній кількості населення загалом зменшилась з 6,3% у 1959 році до 5,2% у 1989 році. Особливо помітним було зменшення кількості євреїв і поляків, в основі якого лежать як об'єктивні чинники (природна асиміляція, еміграція євреїв в Ізраїль), так і політичні чинники суб'єктивного характеру (дискримінація в галузі освіти, тотальне звинувачення в політичній неблагонадійності та ін).

У регіональному вимірі помітними є відмінності між західними областями (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області),

¹ Хомра О. Міграція на Україні: етнодемографічний аспект // Вісник АН України, 1992. №2

в яких частка українців упродовж 1959–1989 років навіть дещо зросла, та групою компактно розміщених східних і південно-східних областей (Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Миколаївська, Полтавська, Харківська, Херсонська) з високими значеннями зменшення кількості етнічно українського населення. Така диференціація виявляє, з одного боку, райони інтенсивної імміграції етнічно неукраїнського населення та, з іншого – засвідчує цілісність західноукраїнського етнокультурного середовища, його вищу опірність русифікації. Позитивні значення зростання відносної частки етнічних українців були характерні і столиці, місту Києву, з огляду на урбанізацію прилеглої етнічно української сільської округи, а також Житомирській області (тут позначилась асиміляція поляків і чехів) та Кримської області, зумовлені його включенням до складу УРСР у 1954 році.

Політичні детермінанти етнодемографічних процесів у другій половині ХХ ст. найбільш випукло простежуються у змінах структури населення за рідною мовою, інерційний вплив яких зберігається і в сучасних умовах. Отже, якщо за переписом 1959 року частка населення, яке вважало рідною українську мову, становила 73,0%; російську – 24,3%; інші мови – 2,7%, то в 1989 році частка населення з рідною українською мовою зменшилося до 64,6%, з рідною російською – зросла до 32,9%, іншими рідними мовами – зменшилася до 2,5% усього населення. *Такі масштабні зміни мовної структури населення симптоматично відобразили поглиблення кризи української етнічності. Той факт, що звужувалось мовне середовище саме етнічної більшості, корінної нації, об'єктивно свідчить про неорганічність процесів та велику роль деструктивної державної етнополітики.*

У регіональному розрізі за тенденціями змін рідної мови населення впродовж 1959–1989 років виділився великий компактний район, утворений суміжними областями – Луганською, Донецькою, Запорізькою, Дніпропетровською, Харківською, в

яких відбулося найбільше зменшення частки населення з рідною українською мовою (на понад 11%). Високими показниками зменшення частки україномовного населення (від 8 до 11%) упродовж 1959–1989 років характеризуються і три південні області – Одеська, Миколаївська і Херсонська, засвідчуючи загалом меншу опірність асиміляційним процесам українського середовища пізніше заселених регіонів. У південному регіоні за напрямом мовно-структурних змін окремо потрібно виділити Крим, де внаслідок політичних змін (включення до складу УРСР у 1954 році) та міграції етнічних українців зросла і відносна частка населення з рідною українською мовою.

Значно нижчими темпами зменшувалася відносна кількість населення, котре вважало рідною українську мову, у центральному Подніпров'ї, особливо на Чернігівщині, та на Поділлі. А у столиці, місті Києві, де внаслідок урбанізації різко зросла частка етнічних українців і здійснювалася дальша концентрація української інтелігенції, частка населення з рідною українською мовою, навпаки, різко зросла, започаткувавши процес подолання контрастності етнонаціонального і мовного складу населення великого міста та прилеглої сільської округи.

У західноукраїнському регіоні частка україномовного населення зменшилася лише в Івано-Франківській області, передусім з огляду на порівняно вищі темпи імміграції етнічних росіян. Майже не змінився цей показник у двох волинських областях – Волинській і Рівненській. Найвищий приріст частки населення з рідною українською мовою відбувся у Закарпатській, Львівській та Чернівецькій областях завдяки вищим значенням зростання частки етнічно українського населення загалом.

Отже, різновекторні тенденції регіональних етнодемографічних та етнокультурних процесів упродовж 1959–1989 років змінили територіальну структуру етнонаціональної сфери України в напрямку поглиблення її етнонаціональної поляризації. Зокрема, збільшилася етномовна диференціація між, з одного боку, центральними і західними та, з іншого

боку, східними і південними областями. Такі зміни, своєю чергою, призвели до порушення цілісності українського мовно-культурного середовища східних і південних регіонів та дальшої його маргіналізації, зокрема звуження сфери вживання української мови навіть у сільській місцевості. Водночас дві західні області, Закарпатська і Чернівецька, які найпізніше увійшли до складу України, за етнічним і мовним складом населення дещо вирівнялися з іншими західноукраїнськими регіонами.

5.4. Етнодемогеографічні параметри сучасної України та їхнє політичне значення

Етногеографічну конфігурацію сучасної України визначають співвідношення між кількістю населення та ареалами розміщення основних суб'єктів – української державоформуючої нації, яка є ядром етнонаціональної сфери України, етнонаціональних груп, що є частинами народів, етнічна більшість та історичний ареал яких розміщені поза межами України, та невеликих корінних народів, історичною батьківщиною яких є окремі регіони України (рис. 5.1). Етнонаціональні групи та невеликі корінні народи (кримські татари, гагаузи, караїми, кримчаки) утворюють середовище етнонаціональних меншин. Серед етнонаціональних груп виділимо національні групи (росіяни, молдовани, румуни, угорці, поляки та ін.), які поза Україною, в межах основного ареалу розселення, мають свої національні держави, й етнічні групи, як частини етносів, які не мають поза Україною своєї державності (роми, асирійці та деякі ін.). Географія етнонаціональних спільнот і груп розкриває не лише культурне обличчя держави, але й основні з'єднувальні ланки його геополітичної цілісності, етноконтактні смути та лінії послаблення зв'язків і появи можливих суперечностей.

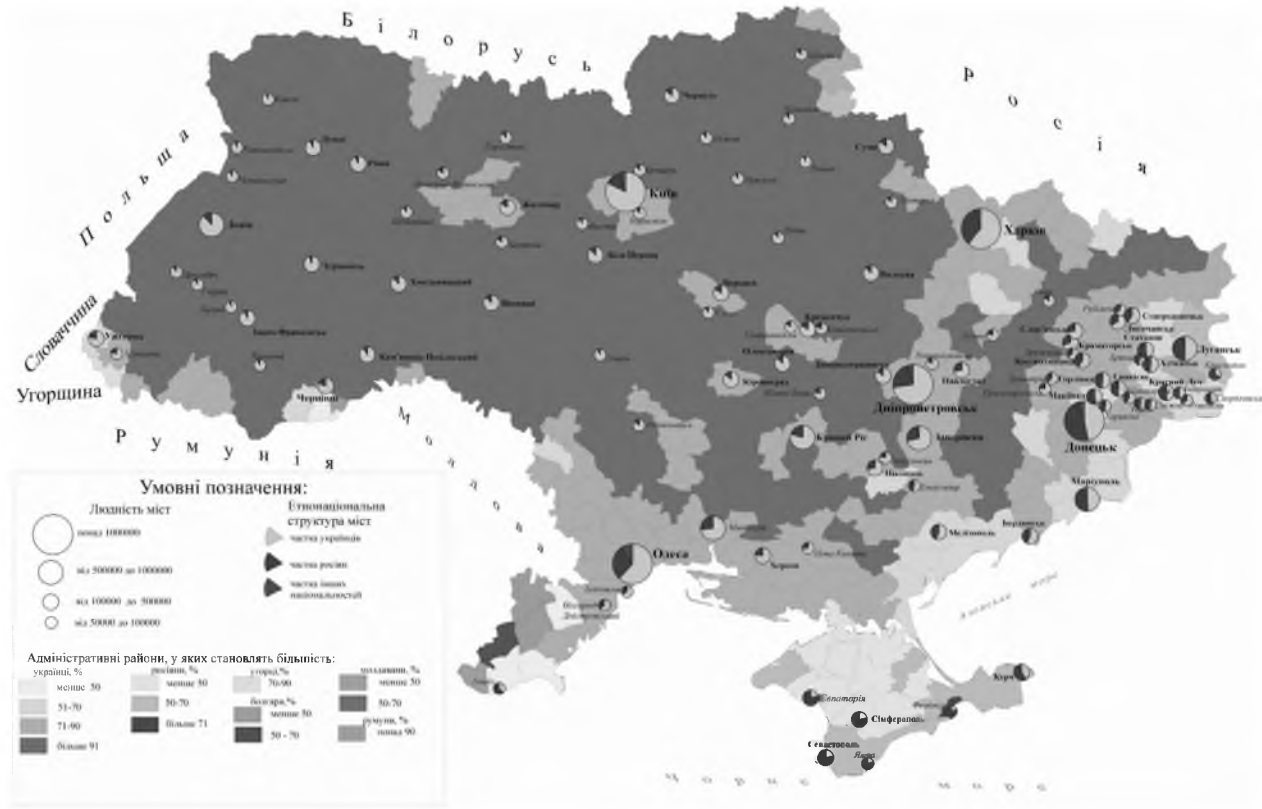

Рис. 5.1. Сучасна етнегеографічна структура України

Отже, за останнім переписом населення 2001 року (табл. 5.1 і 5.2) частка етнічних українців у всьому населенні становила 77,8%, міському – 73,7%, у сільському населенні – 87,1%. За міжпереписний період питома вага етнічних українців зростає у всіх регіонах, за винятком АР Крим, але найбільше – у м. Києві та у східних і південних областях (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська), тобто у тих регіонах, де на кінець 1980 була переважно нижчою від середніх по Україні значень (рис. 5.2). У результаті таких змін, і міграціями, і особливостями природного руху, і змінами геополітичної ситуації, зріс демографічний потенціал української етнічної нації, особливо в напрямку з заходу на схід, і значною мірою нівелювалися райони його послаблення. *Отже, впродовж 90-х років ХХ ст. простежувалася прогресивна, з політико-географічного погляду, тенденція вирівнювання (деполяризації) етнонаціонального простору України.*

Великий розрив кількісних співвідношень характерний і для етнічно неукраїнського населення, адже частка найбільшої етнонаціональної меншини, росіян, переважає частку наступної за кількістю етнонаціональної меншини: в сільському населенні – в 6,3 рази, в міському – аж в 20,7 рази. Питома вага жодної з них не досягала в усьому населенні та міському, зокрема, одного відсотка. У сільському населенні лише частка кримських татар становить один відсоток, а частка молдован – 1,2%. Такі кількісні співвідношення в середовищі етнічно неукраїнського населення засвідчують, що *на сьогодні в Україні є лише одна велика етнонаціональна група – етнічні росіяни і зовсім немає середніх за людністю етнічних меншин.*

Таблиця 5.1

Питома вага етнічних українців та найбільших національних меншин в етнічній структурі населення України, %¹

Регіони	українці	росіяни	євреї	білоруси	молдо- вани	поляки	болгари	угорці	румун
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
АР Крим	24,3	58,3	0,2	1,4	0,2	0,2	-	-	-
Вінницька	94,9	3,8	0,2	0,2	0,2	0,2	-	-	-
Волинська	96,9	2,4	-	0,3	-	-	-	-	-
Дніпропетровська	79,3	17,6	0,4	0,8	-	-	-	-	-
Донецька	56,9	38,2	0,5	0,9	-	-	-	-	-
Житомирська	90,3	5,0	0,2	0,4	-	3,5	-	-	-
Закарпатська	80,5	2,5	0,2	-	-	-	-	12,1	2,6
Запорізька	70,8	24,7	0,2	0,7	-	-	1,4	-	-
Івано-Франківська	97,5	1,8	-	-	-	-	-	-	-
Київська	92,5	6,0	-	0,5	-	0,2	-	-	-
Кіровоградська	90,1	7,5	-	0,5	0,7	-	0,2	-	-
Луганська	58,0	39,0	-	0,8	-	-	-	-	-
Львівська	94,8	3,6	-	0,2	-	0,7	-	-	-
Миколаївська	81,9	14,1	0,3	0,7	1,0	-	0,5	-	-
Одеська	62,8	20,7	0,5	0,5	5,0	0,2	6,1	-	-

¹ Таблиця складена за: Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2003.

Зазначено дані лише щодо етнонаціональних груп, частка яких у загальній кількості населення відповідного регіону становила не менше 0,2%

Закінчення табл. 5.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Полтавська	91,4	7,2	-	0,4	0,2	-	-	-	-
Рівненська	95,9	2,6	-	1,0	-	0,2	-	-	-
Сумська	88,8	9,4	-	0,3	-	-	-	-	-
Тернопільська	97,8	1,2	-	-	-	0,3	-	-	-
Харківська	70,7	25,6	0,4	0,5	-	-	-	-	-
Херсонська	82,0	14,1	-	0,7	0,4	-	-	-	-
Хмельницька	93,9	3,6	-	0,2	-	1,6	-	-	-
Черкаська	93,1	5,4	-	0,3	-	-	-	-	-
Чернівецька	75,0	4,1	0,2	0,2	7,3	0,4	-	-	12,5
Чернігівська	93,5	5,0	-	0,6	-	-	-	-	-
Київ	82,2	13,1	0,7	0,6	-	0,3	-	-	-
Севастополь	22,4	71,6	0,3	1,6	0,2				
Україна	77,8	17,3	0,2	0,6	0,6	0,3	0,5	0,3	0,3

Динаміка відносних показників етнонаціональної
структури населення України впродовж 1989–2001 років*

Україна, автономія, області	Частка українців в усьому населенні, %			Частка росіян в усьому населенні, %			Частка інших етнічних меншин в усьому населенні, %		
	1989	2001	Частка зросла (зменшилась) на, %	1989	2001	Частка зросла (зменшилась) на, %	1989	2001	Частка зросла (зменшилась) на, %
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Україна	72,7	77,8	5,1	22,1	17,3	-4,8	5,2	4,9	-0,3
АР Крим	25,8	24,3	-1,5	67,0	58,3	-8,7	7,2	17,4	10,2
Вінницька	91,5	94,9	3,4	5,9	3,8	-2,1	2,6	1,3	-1,3
Волинська	94,6	96,9	2,3	4,4	2,4	-2,0	1,0	0,7	-0,3
Дніпропетровська	71,6	79,3	7,7	24,2	17,6	-6,6	4,2	3,1	-1,1
Донецька	50,7	56,9	6,2	43,6	38,2	-5,4	5,7	4,9	-0,8
Житомирська	84,9	90,3	5,4	7,9	5,0	-2,9	7,2	4,7	-2,5
Закарпатська	78,4	80,5	2,1	4,0	2,5	-1,5	17,6	17,0	-0,6
Запорізька	63,1	70,8	7,7	32,0	24,7	-7,3	4,9	4,5	-0,4
Івано-Франківська	95,0	97,5	2,5	4,0	1,8	-2,2	1,0	0,7	-0,3
Київська	89,4	92,5	3,1	8,7	6,0	-2,7	1,9	1,5	-0,4
Кіровоградська	85,3	90,1	4,8	11,7	7,5	-4,2	3,0	2,4	-0,6
Луганська	51,9	58,0	6,1	44,8	39,0	-5,8	3,3	3,0	-0,3
Львівська	90,4	94,8	4,4	7,2	3,6	-3,6	2,4	1,6	-0,8
Миколаївська	75,6	81,9	6,3	19,4	14,1	-5,3	5,0	4,0	-1,0
Одеська	54,6	62,8	8,2	27,4	20,7	-6,7	18,0	16,5	-1,5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Полтавська	87,9	91,4	3,5	10,2	7,2	-3,0	1,9	1,4	-0,5
Рівненська	93,3	95,9	2,6	4,6	2,6	-2,0	2,1	1,5	-0,6
Сумська	85,5	88,8	3,3	13,3	9,4	-3,9	1,2	1,8	0,6
Тернопільська	96,8	97,8	1,0	2,3	1,2	-1,1	0,9	1,0	0,1
Харківська	62,8	70,7	7,9	33,2	25,6	-7,6	4,0	3,7	-0,3
Херсонська	75,7	82,0	6,3	20,2	14,1	-6,1	4,1	3,9	-0,2
Хмельницька	90,4	93,5	3,5	5,8	3,6	-2,2	3,8	2,5	-1,3
Черкаська	90,5	82,2	2,6	8,0	5,4	-2,6	1,5	1,5	0,0
Чернівецька	70,8	75,0	4,2	6,7	4,1	-2,6	22,5	20,9	-1,6
Чернігівська	91,5	93,5	2,0	6,8	5,0	-1,8	1,7	1,5	-0,2
м. Київ	72,5	82,2	9,7	20,9	13,1	-7,8	6,6	4,7	-1,9

*Розраховано за офіційними матеріалами переписів населення 1989 та 2001 років

Рис. 5.2. Динаміка частки етнічних українців в Україні за міжпереписний період (1989–2001 рр.)

Якщо визначити співвідношення ареалів компактного розселення етнонаціональних спільнот і груп, виділяючи площу території, де вони становлять більшість згідно з даними перепису 2001р., у розрізі адміністративних одиниць середньої ланки (адміністративних районів і міст обласного підпорядкування), то виявиться (рис. 5.1), що українці становлять більшість майже на 95% території. Зокрема: понад 90% у 13 областях (Вінницькій, Волинській, Житомирській, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Полтавській, Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській), від 80 до 90% – у чотирьох областях (Закарпатській, Миколаївській, Сумській, Херсонській) і м. Києві, від 70 до 80% – ще у чотирьох областях (Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській, Чернівецькій), понад 60% в Одеській області і від 50 до 60% у Донецькій та Луганській областях. Меншість – лише в АР Крим і м. Севастополі, хоча в двох з чотирнадцяти адміністративних районів Криму (Первомайському і Красноперекопському) етнічні українці становлять відносну більшість, а у Роздольненському районі частки українців та росіян є приблизно рівними (понад 40%). Інші етнонаціональні спільноти становлять більшість: росіяни – в адміністративних одиницях середньої ланки АР Крим (за винятком Красноперекопського і Первомайського районів), а також у Станично-Луганському, Краснодонському районах Луганської області, Путивльському районі Сумської області, таких містах обласного підпорядкування Луганської області, як Краснодон, Свердловськ, Красний Луч, Стаханов та деяких містах обласного підпорядкування Донецької області; угорці – лише в Березівському районі Закарпатської області; румуни – в Герцаївському районі Чернівецької області; молдовани – в Новоселицькому районі Чернівецької області, Ренійському районі (відносна більшість) Одеської області; болгары – абсолютну більшість у Болградському районі і відносну більшість в Арцизькому й Тарутинському районах Одеської області (рис. 5.1).

У жодному адміністративному районі чи місті обласного підпорядкування не становлять абсолютної чи відносної більшості кримські татари, євреї, поляки, гагаузи.

Отже, враховуючи кількісні співвідношення, немає підстав для абсолютизації поліетнічності України та більшості її регіонів. Лише Одеську область, насамперед її південно-західну частину (Південну Бессарабію), за такими двома ознаками, як високий ступінь етнонаціональної мозаїчності та множинність ареалів компактного розселення етнічних груп, можна однозначно вважати поліетнічним регіоном. Набула за останній період рис поліетнічного (переважно триетнічного) регіону й АР Крим. Структура населення ще двох регіонів (Донецька та Луганська області) має переважно двоетнічний характер. *Отже, кількісні параметри етнонаціональної структури населення регіонів України засвідчують, що вона належить до типу переважно моноетнічних держав з наявністю кількох дво- та поліетнічних регіонів.*

Основний напрямок історико-політичних процесів в Україні, її самобутність як окремої країни впродовж історичного часу забезпечував насамперед український етнос, що засвідчує його державоформуючий характер. Саме завдяки українській етнічній нації територія сучасної України, поділена в минулі історичні часи різними державами, набула державного статусу, цілісності і сучасного вигляду, абстрагуючись від того, яким шляхом це було зроблено. Такі об'єктивні чинники підкреслюють й особливу геополітичну відповідальність українського етносу в забезпеченні цілісності держави Україна, у творенні разом з іншими етнічними групами національної держави і громадянського суспільства.

За переписом 2001 року абсолютна кількість етнічних українців в Україні становила 37,54 млн осіб. Причому за міжпереписний період (з 1989 по 2001 рік) вона збільшилася лише на 0,3%, але питома вага українців зросла більш істотно – на 5,1% (з 72,7% у 1989 році до 77,8% у 2001 році). Показово,

що це зростання відбулося насамперед у міському середовищі: приріст питомої ваги українців у містах становив 7,9%, тоді коли у сільській місцевості – лише 0,6%. Абсолютна кількість українців у містах зросла на 4,8%, а у сільській місцевості зменшилася на 6,5%. Важливо однак зауважити, за період з 1989 по 2001 роки розрив у питомій вазі етнічних українців у сільському та у міському населенні суттєво зменшився (на 7%) унаслідок більшого приросту частки українців у міському населенні (частка українців у містах зросла на 7,9%, а у сільській місцевості – лише на 0,6%).

Розглядаючи українську етнічну націю як основу етнонаціональної сфери України, підкреслимо, що недостатній рівень її територіально-політичної консолідованості – це одна з основних політико-географічних проблем етнонаціональних взаємин в Україні. І хоча сьогодні український етнос усвідомлює свою єдність, в його територіальній структурі помітно проявляються значні відмінності культурно-ментального характеру. Якщо збереження етнографічних особливостей, характерне для більшості етнонаціональних спільнот, має об'єктивний та конструктивний характер, адже може бути джерелом поповнення професійної культури в процесі модернізації, то поширення відмінностей у рівнях самосвідомості та політичної ментальності може стати чинником негативних територіально-політичних процесів. Наявність такої ментально-культурної диференціації в середовищі етнічних українців найбільше зумовлена історичними чинниками, а тому відрізняється насамперед за історичними регіонами і значною мірою виявляється у визнанні рідної мови та у її вживанні на побутовому рівні. Перепис 2001 року зафіксував навіть деяке поглиблення мовної асиміляції українців, більш характерне не для державоформулоючої нації, а для етнічних меншин. Тобто, якщо у 1989 році вважало рідною російську 12,3% етнічних українців, то у 2001 році – 14,8%, причому, що є особливо несприятливим чинником етнополітичної консолідації української етнічної нації, 3,2% усього етнічно

українського населення взагалі не володіє українською мовою. Зауважимо однак, що зростання частки українців з рідною російською мовою частково зумовлено тим, що в українське середовище інтегрувалися акультуровані українці-іммігранти та деяка частка населення, що у минулому ідентифікувала себе як росіяни. Рівень акультурації етнічних українців у російськомовне культурне середовище є певним індикатором стану етнополітичної самосвідомості, адже *для українців з рідною російською мовою порівняно більш характерна змішана, «радянська», чи регіональна ідентичність.*

Значення показника частки українців з рідною російською мовою істотно диференційоване як за окремими регіонами, так і у розрізі сільського і міського населення. Отже, якщо загалом по Україні 14,8% етнічних українців визнало рідною російську мову, то у міському середовищі 21,8%, а у сільській місцевості – 2,7%. Найбільша частка українців (переважно це мешканці обласних центрів та великих міст) асимілювала в російськомовне середовище АР Крим (59,5%), Донецької (58,7%) та Луганської (49,4%) областей. *У процесах мовної русифікації етнічних українців східних й південних регіонів простежується й така закономірність: чим більша частка етнічних українців в адміністративних одиницях, тим більшою є серед них і питома вага тих, хто вважає рідною українську мову.*

Порівняльний аналіз мовної асиміляції українців у середовищі великих міст та у сільському і містечковому середовищах з урахуванням деяких інших чинників дає змогу окреслити територіальну модель культурно-лінгвістичної структури українського етносу, виділяючи такі ареали: 1) ареал з відносно цілісним українським культурним середовищем; 2) ареал з переважно цілісним сільським середовищем і середовищем малих міських поселень та деякою акультурацією українського населення обласних центрів, де менше 10% етнічних українців

вважає рідною російську мову; 3) ареал з порушеними внутрішньорегіональними етнокультурними зв'язками: мовно асимільоване українське населення великих і середніх міст (більше 10% етнічних українців вважають рідною російську мову) і лише частково асимільоване українське населення сільської місцевості; 4) ареали з загостреними кризовими виявами української етнічності (половина і більше українського населення вважає рідною російську мову). Перший, територіально найбільший, ареал охоплює етнічно українське населення всіх західних і центрально-західних областей України. В історико-географічному аспекті – це переважно ядро формування і розселення, яке, з огляду на вищу опірність, зазнало дещо меншої акультурації. Другий культурно-лінгвістичний ареал українського розселення включає частину українського населення центральної і центрально-східної (переважно Лівобережної) України, яка за історичними особливостями також належить до первинного ядра розселення українського народу. Характерною для цього району є практика вживання української мови у домашній обстановці і російської мови у громадських місцях, що разом з іншими чинниками зумовлює *значну невідповідність структури населення з рідною мовою і структури культурно-інформаційного середовища великих міст*. До третього культурно-лінгвістичного району в межах української етнічної території належать переважно центрально-східні (Дніпропетровщина), східні (Харківщина) та південні регіони України (Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області). Попри те, що більшість сільського населення цього району вважає рідною українську мову, її мінімальне використання у більших містах «тисне» на різні соціальні середовища сільської місцевості (молодь, інтелігенцію), що веде до поступового звуження україномовного середовища і в українському селі. І нарешті, кризові явища української етнічності (глибока русифікація українського як міського, так і сільського населення, низький рівень володіння українською мовою, змішана

і регіональна ідентичності та ін.), характерні для виділеного нами четвертого культурно-лінгвістичного району, найбільше проявляються у Донецькій і Луганській областях та у АР Крим. Важливо зауважити, що *рівень кризи української етнічності має певне політичне значення, зумовлюючи, зокрема, маргіналізацію політичних настроїв.*

Спробою безпосередньо порушити культурно-політичну єдність українського етносу є проблема «політичного русинства», ідеологи якої, посилаючись на збереження серед етнічних українців Закарпатської області самоназви «русини», протиставляють її самоназві «українці» і на цій основі стверджують, що етнічно українське населення Закарпаття нібито є окремим «русинським» народом. Разом з тим ігнорується те, що самоназву «русини» використовували на всій українській етнічній території (в Галичині – аж до початку ХХ ст.) і якраз для позначення українського народу. Ця самоназва генетично походить з часів Київської Русі і, навпаки, свідчить на користь соборності українських земель. В етнографічному аспекті більшість українського населення Закарпаття належить до лемків, бойків, гуцулів, що тісно споріднені з відповідними етнографічними групами Галичини й Буковини. Незважаючи на довготривале перебування в складі інших держав, закарпатські українці всенародно підтримали 15 березня 1939 р. самовизначення Карпатської України як держави українського народу. Отже, *політичне русинство в своїй основі – штучне явище, в конструюванні якого значну роль відіграли як окремі особи, так і політичні структури сусідніх держав.* Соціологічні опитування з самого початку засвідчували, що частка осіб серед корінного українського населення Закарпаття, котре ідентифікувало б себе з русинами як окремим етносом, є мізерною. Зафіксовано це і в переписі населення 2001 року, за результатами якого визнало себе русинами 10 090 осіб, що становить менше одного відсотка всіх етнічних українців Закарпаття, причому 31% з них визнав рідною українську мову, а понад 2% російську, румунсь-

ку, словацьку, угорську. Сьогодні політичне русинство – це локальне у просторі явище, зосереджене переважно в українсько-угорській етноконтактній смузі. Тому з урахуванням усіх зазначених чинників очевидно, що *об'єктивних підстав і реальної небезпеки етнічної сецесії в Закарпатті немає.*

З огляду на значну демографічну вагу етнічних росіян в Україні загалом, їхню відносну більшість в Кримському регіоні зокрема, очевидно, що етнополітичні взаємини в державі суттєво залежатимуть від українсько-російських соціокультурних взаємин. Важливим є і те, що, за винятком Закарпатської та Чернівецької областей, у всіх інших регіонах, де більшість становлять етнічні українці, росіяни є кількісно найбільшою етнічною групою. Значення має сама кількість і частка росіян в Україні, а також їхня динаміка. У цьому контексті останній перепис населення засвідчив, що в 2001 році в Україні проживало 8,33 млн (17,3%) етнічних росіян. Упродовж 90-х років ХХ ст. їхня абсолютна кількість і частка зменшились, що зумовлено геополітичними змінами та тенденціями міграційного обміну України з Російською Федерацією. Абсолютна кількість – на 26,6%, а питома вага – на 4,8% (з 22,1% у 1989 році до 17,3% у 2001 році). Більшість етнічних росіян (59,6%), які є громадянами України, народилися на її території. Їхнє розселення на більшій частині території України, особливо в західній і центральній частинах, має переважно дисперсний характер, концентруючись насамперед у великих адміністративних, промислових та рекреаційних центрах. Найвищим рівнем компактності розселення етнічно російського населення виділяються АР Крим, Донецька та Луганська області, де проживає майже половина (46,2%) усього населення цієї етнонаціональної групи.

Етнічні росіяни, як демографічно і політично домінуючий етносколишнього Радянського Союзу, майже не зазнали асиміляції, про що свідчить той факт, що понад 96% з них у 2001 році рідною визнали мову своєї національності. І лише 3,5% етнічних

росіян вважає рідною українську мову. Найбільша питома вага етнічних росіян з рідною українською мовою (від 10 до 20%) є у тих регіонах, де, з одного боку, росіяни розселені найбільш дисперсно, та з другого – порівняно цілісним є українське мовно-культурне середовище (Вінницька, Волинська, Житомирська, Львівська, Хмельницька області).

Окрім росіян, питома вага інших етнічних груп у 2001 р. не перевищувала одного відсотка всього населення України. З етнонаціональних меншин найбільш компактним є розселення угорців, румунів і болгар – переважно автохтонного населення (більше 95% народилося в Україні). Так, понад 95% усіх угорців проживає в Закарпатській області, де вони є кількісно найбільшою етнічною групою. Близько 85% греків розселені в Донецькій області, займаючи тут за питомою вагою третє місце після українців та росіян. У Чернівецькій області зосереджено 74% румунів і 25% усіх молдован України. Найвищою тут є і їхня питома вага серед етнічно неукраїнського населення. Ще одним регіоном з високою концентрацією населення деяких етнонаціональних груп є Одеська область, де проживає 71% усіх болгар і 45% молдаван України. Найбільша частка поляків (близько 32%) розселена у Житомирській області, значними є їхні скупчення у Вінницькій і Хмельницькій областях.

Серед найбільших етнонаціональних меншин великою дисперсністю відзначається розселення євреїв, білорусів, а у центральних і західних областях – і росіян. Саме серед найбільш дисперсно розсіяних етнонаціональних меншин найвища частка міського населення – це 98,6% євреїв, 86,8% росіян, 77,8% білорусів. Більшістю сільського населення представлені румуни (78,5%), гагаузи (73,4%), молдовани (71,5%), угорці (63,9%), болгари (58,7%).

Низка соціально-економічних та етнополітичних проблем пов'язана з поверненням на історичну батьківщину депортованого кримсько-татарського народу. За переписом 2001 року більше 98% кримських татар України проживала у АР Крим

(понад 66% у сільській місцевості і понад 33% у містах) (рис. 5.3). Їхня абсолютна кількість у межах півострова зросла за міжпереписний період у 6,3 раза, що дало їм змогу зайняти за питомою вагою (12% усього населення регіону) третє місце після росіян та українців. Близько 70% усіх кримських татар народилися поза межами України, зокрема майже 60% в Узбекистані.

Одним з чинників внутрішньо- і зовнішньоетнополітичних взаємин України є розселення гагаузів, невеликого корінного тюркомовного народу з християнською релігійною традицією, більша частина якого (близько 150 тис.) проживає в Молдові. В Україні за переписом 2001 року налічувалось 31,9 тис. гагаузів, з них 86,5% – в Одеській області. Разом з тим гагаузи в Україні не формують значного за площею суцільного масиву розселення, де б вони становили абсолютну чи відносну більшість.

Особливу увагу в територіально-етнополітичних взаєминах в Україні потрібно звернути й на такі малі корінні народи, як кримчаки і караїми, насамперед щодо створення демографічних та культурних умов їхнього збереження, адже невблаганно, до критичної межі, зменшується їхня чисельність: перепис 2001 року зафіксував в Україні лише 1 196 караїмів та 406 кримчаків. Критичним є і ступінь мовної асиміляції цих малих корінних народів.

У контексті збереження мовно-культурної самобутності етнонаціональних груп, що є політично актуальним питанням для більшості європейських держав, в Україні можна виділити такі групи етнонаціональних меншин: 1) менше 25% групи вважає рідною мову своєї національності (білоруси, євреї, поляки, греки, німці, корейці, казахи, чехи, латиші); 2) вважає рідною мову своєї національності 26–51% меншини (татари, словаки, вірмени, грузини, цигани, узбеки, литовці); 3) вважає рідною мову своєї національності 52–75% групи (молдовани, болгари, азербайджанці, гагаузи); 4) понад 75% меншини вважає рідною мову своєї національності (росіяни, кримські татари, румуни, угорці).

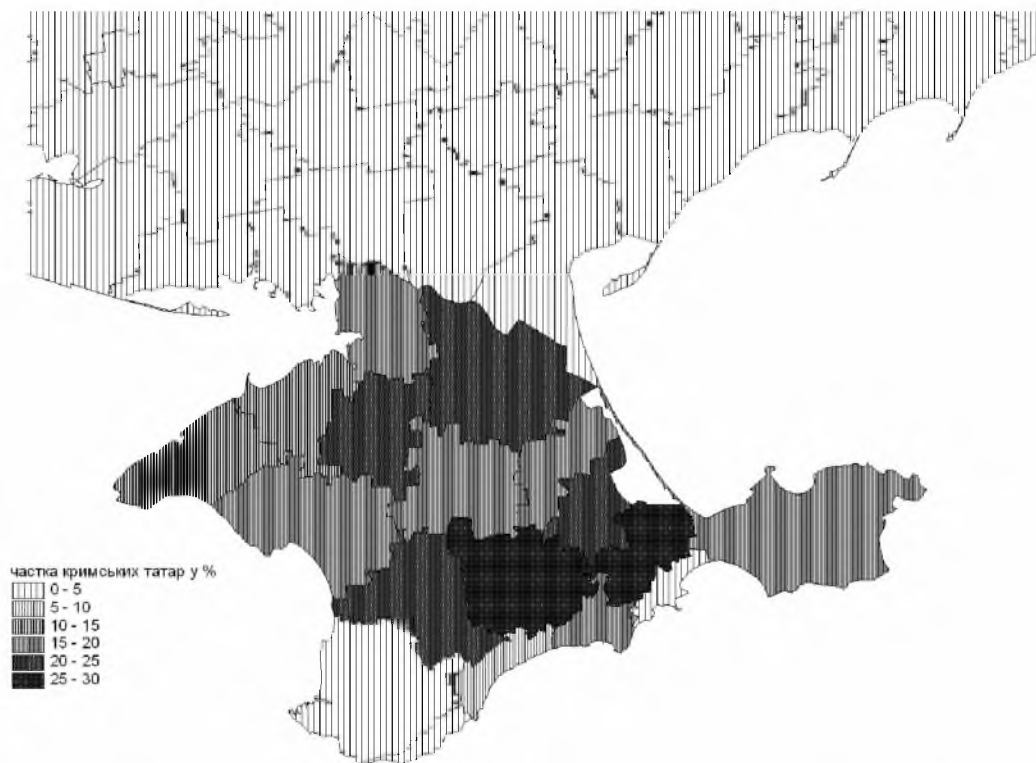

Рис. 5.3. Частка кримських татар в адміністративних районах та деяких міськрадах АР Крим

Природна асиміляція більшою мірою в українське, ніж російське, середовище характерна для етнонаціональних меншин з високою часткою сільського населення, розселених у західних і центральних регіонах (поляки, угорці, румуни, чехи, словаки). Представники всіх інших груп, які не визнають рідною мову своєї національності, переважно визнали рідною російську мову, що є, власне, наслідком цілеспрямованої русифікації попередніх десятиліть та вже сформованих механізмів, що продовжують діяти і в сучасних умовах. Зокрема, вважало рідною російську мову 83,0% євреїв та 88,5% греків.

Водночас дуже низьким сьогодні є рівень володіння етнічно неукраїнського населення державною українською мовою. Так, частка осіб у середовищі етнонаціональних меншин, які, крім рідної, вільно володіють українською мовою, становить лише 20,3%. Порівняно з попереднім переписом, їхнє число дещо зросло (майже на 7%), але залишається недостатнім з огляду на потреби дальшого формування української політичної нації. З дванадцяти найбільших етнонаціональних меншин (росіяни, білоруси, молдовани, кримські татари, болгары, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки, татари) найліпше володіння українською мовою характерне для поляків (понад 90%), євреїв (понад 75%), білорусів (понад 60%), росіян та греків (понад 55%), найгірше – кримських татар (менше 20%). Найгостріші проблеми щодо володіння українською мовою характерні для неслов'янського населення, котре іммігрувало в Україну впродовж останніх років. А серед автохтонного етнічно неукраїнського населення найменш готові до інтеграції в загальноукраїнське культурне середовище гагаузи. Тут загалом позначається брак вагомих спонукальних чинників і цілісної системи консолідації усього населення України на засадах підтримки загальнодержавних інтересів у культурній та інформаційній сферах.

Поряд з недостатнім рівнем територіально-політичної консолідованості української етнічної нації *другою за значущістю*

політико-географічною проблемою України є суперечності громадсько-політичної активності етнічнонаціональних меншин, які проявляються досить широко у різних формах, зокрема, у діяльності громадських об'єднань, у політичних партіях, електоральній поведінці, і визначаються політико-правовими та соціально-економічними передумовами (рівність прав і можливостей, рівень добробуту й забезпеченості соціально-культурною інфраструктурою, свобода віровизнання та ін.). І хоча держава Україна, згідно з європейськими цінностями, гарантує рівноправність усім групам населення, створити необхідні передумови через брак економічних засобів не завжди була змога. Зокрема, щодо навчання рідною мовою найбільш актуальною є проблема організування шкільництва дисперсно розсіяних і значною мірою асимільованих меншин (євреїв, білорусів, греків), зате фактично в повному обсязі вирішена ця проблема щодо румунської і угорської меншин, менше – щодо кримських татар, поляків, словаків, болгар.

Державна політика сприяла творенню в Україні широкої мережі етнічнонаціональних товариств, більшість яких зайняла доволі конструктивну позицію в процесах українського державотворення. Так, для встановлення міжетнічної злагоди, довір'я і співпраці важливе значення мала робота з'їзду етнічнонаціональних товариств напередодні референдуму 1991 року, його підтримка ідеї незалежності і цілісності України. Помітним є і деяке зростання довір'я товариств до державних структур, і до українських громадсько-політичних організацій та партій. З боку держави також було проведено багато заходів для гармонізації взаємин з різними громадськими організаціями етнічнонаціональних меншин. Були, однак, в їхній діяльності й суперечливі моменти. Це значною мірою пов'язано з тим, що позиція громадських об'єднань багатьох етнічнонаціональних меншин іноді визначалася й визначається державною політикою та офіційною ідеологією сусідніх національних держав, а іноді позицією крайньо правих політичних сил цих держав, які не хо-

чуть визнавати такі політико-географічні реалії, як державний статус України та її суверенітет на всій своїй території. Звідси – висунення громадськими організаціями етнонаціональних меншин завищених політичних вимог, які, не розв'язуючи їхніх соціально-культурних проблем, можуть порушити інтереси держави загалом та, зокрема, інших етнічних спільнот і груп.

У ході складних процесів формування кримської автономії й утвердження української державності в Криму, реально функціонуючі органи самоврядування кримсько-татарського народу (курултай і меджліс) значною мірою блокували діяльність сепаратистських політичних сил регіону, сприяючи таким чином зміцненню проукраїнських позицій на півострові. Проте поглиблення протистояння влади автономії і кримсько-татарських національних структур несе в собі і деяку небезпеку дестабілізації ситуації в регіоні та посилення радикалізації кримсько-татарських громадсько-політичних організацій. Зміцненню конструктивізму в їхній діяльності в правовому полі України сприяло б офіційне визнання курултаю і меджлісу кримсько-татарського народу як особливих структур політичної системи України з конкретно і чітко окресленими правами, повноваженнями й обов'язками. Отже, з урахуванням усіх як позитивних, так і негативних моментів можна зробити висновок, що рівнодійна векторів геополітичних орієнтацій товариств етнонаціональних меншин за часи незалежності України все ще недостатньо спрямована у загальноукраїнське суспільство, а в деяких регіонах зберігаються сильні відцентрові імпульси. Так само і поєднаність (організаційна, ідеологічна, культурна) таких об'єднань з українськими громадсько-політичними організаціями хоча і незначно зросла, однак все ще залишається незадовільною.

Найбільший вплив на загальну конфігурацію політичної активності населення України мала і матиме позиція єдиної великої етнонаціональної групи – росіян. І якщо політична активність етнічних росіян упродовж 90-х років ХХ ст.

переважно виявлялася у підтримці комуністичних та ліберально-демократичних сил (за винятком Криму, де діяла низка радикальних російських угруповань), то на початку XXI ст. в їхньому середовищі з'явилися дещо інші політичні тенденції, особливо напередодні і під час виборів до Верховної Ради 2002 року. Їхнім відображенням стало, зокрема, утворення і консолідація деяких об'єднань з маргінальними радикальними поглядами («Русский блок»), які, однак, на той час не одержали суттєвої підтримки. Але під час президентських виборів 2004 року відбулася, інспірована Росією, своєрідна «політична мобілізація» значної частини етнічних росіян на широкій платформі, яка поєднувала як окремі поширені серед населення об'єктивні вимоги, зокрема, щодо надання російській мові статусу державної, так і низку лозунгів російського імперіалізму, які безпосередньо мали антидержавний характер. І хоча політичні процеси останніх років сприяли зниженню політичної напруги, все ж помітними є деякі загальні тенденції, а саме: етнічні росіяни, займаючи загалом досить високе соціально-економічне становище (значно вище середнього по Україні) та поважне представництво в органах державної влади, з одного боку, досить лояльно ставляться до ідеї української державності, особливо в автономістсько-союзницькому варіанті, але з іншого – через різні причини ще не розглядають цю державність відрубно від російської державницької ідеї і не сприймають повною мірою засади культурної ідентичності та самобутності України. Звідси – величезна популярність ідей союзу з Росією, подвійного громадянства, надання російській мові статусу державної. Отже, суперечності інтересів етнічних росіян та української державоформуючої нації виявилися і виявлятимуться досить помітно. *Однак, з огляду на неоднорідність самого етнічно російського середовища в Україні, порівняно високий ступінь різних суспільних зв'язків з етнічними українцями та низку інших чинників, можливість появи масштабних конфліктних ситуацій у трикутнику російська національна група – українська етнічна нація – держава Україна є мало ймовірною.*

Останні президентські і парламентські вибори засвідчили, що у районах компактного розселення невеликих етнонаціональних меншин сьогодні більше довіряють ліберально-космополітичним та лівим партіям і менше підтримують українські національно-демократичні сили, помітне недовір'я до яких, поєднане з великим впливом адмінресурсу, проявилися серед угорців, румунів та молдован Закарпатської та Чернівецької областей, а також серед болгар, гагаузів, молдован Одеської області. І лише кримські татари впродовж кількох виборчих кампаній висловлювали більшу прихильність саме до українських національно-демократичних партій.

Отже, загалом в Україні сформувався безконфліктний тип розвитку етнонаціональних взаємин і є всі підстави для їхньої дальшої гармонізації. Держава Україна прагне створити необхідні передумови для збереження культурної самобутності етнонаціональних меншин, реалізації їхніх громадянських прав. Разом з тим з боку етнонаціональних меншин ще недостатнім є усвідомлення закономірності і логічності утворення української національної держави, незворотності всіх державотворчих процесів, відчутним є несприйняття необхідності культурної ідентифікації України, через що сповільнюються процеси загальносуспільної інтеграції.

5.5. Політико-географічні виміри сучасної релігійно-географічної ситуації в Україні

Зважаючи на достатньо конструктивну позицію державних структур щодо діяльності релігійних організацій, рівень забезпечення релігійних потреб населення України загалом і етнонаціональних меншин зокрема сьогодні безпосередньо не слугує поважним мотивом соціально-політичної активності, однак сама діяльність релігійних організацій і структур, їхня територіальна організованість та регіонально-конфесійні від-

мінності опосередковано впливають на перебіг політико-географічних процесів. Для об'єктивного оцінення політичних функцій та структури релігійного життя потрібна повна інформація, яку можна було б одержати за умови фіксації релігійної та конфесійної ідентичності при переписі населення. Однак офіційна державна статистика сьогодні подає лише кількість релігійних організацій, що не відображає повної картини релігійної діяльності, проте все ж дає змогу розкрити загальні контури територіальної структури релігійної сфери, тенденції її динаміки та політико-географічне значення.

Отже, за офіційними даними на 1 січня 2013 р. в Україні було зареєстровано 33 581 релігійних громад, що репрезентують кілька десятків церков, конфесій, напрямків і течій. Кількість релігійних громад, що припадає на 10 тис. осіб, поступово зменшується в східному і південному напрямках, відображаючи і загальне зменшення релігійності населення. Найщільнішою є мережа релігійних громад у Тернопільській (13,2 громад / 10 тис. осіб), Закарпатській (9,5), Львівській (9,5) та Івано-Франківській (8,3) областях, найнижчою – у Луганській (1,6), Донецькій (1,4) і Харківській (1,3).

Згідно з історичними традиціями, в Україні домінують християнські конфесії (96,7% усіх громад). Але за останні роки помітно зростає кількість і нехристиянських організацій, що пояснюється як об'єктивним прагненням деяких етнонаціональних меншин (євреїв, кримчаків, караїмів, кримських татар) відновити традиційні релігії, так і наступом деяких модерних культів, що знайшли більш сприятливе середовище у великих містах Південної і Східної України. В західному регіоні, де вплив традиційних християнських конфесій вищий, популярність неорелігійних вчень є мінімальною. Серед християнських конфесій за кількістю громад на першому місці є УПЦ (Московського Патріархату) – 12 485 зареєстрованих громад, 37% від усієї їхньої кількості, на другому місці – УПЦ КП (4 536 громад, близько 14%), на третьому УГКЦ –

3 734 громад (11%). Далі ідуть: – Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів – 2 554 громад, Союз християн віри євангельської (п'ятдесятників) України – 1 533 громад і УАПЦ – 1 205 громади. Як бачимо, особливо складна ситуація склалася в українському православ'ї, яке формують кілька конфесій.

Аналіз регіонально-конфесійних особливостей засвідчує, що лише дві конфесії (УГКЦ і УПЦ (МП)) мають виражені ареали домінуючого впливу. УПЦ (МП) переважає не лише на півдні і сході України, а також значною мірою у центральній Україні, на Волині, Буковині і навіть в Закарпатті в 11 областях становить понад 50% від усіх релігійних організацій, понад 60 % – у північно-східних Чернігівській і Сумській. У трьох галицьких областях (Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській) абсолютно переважає УГКЦ.

УПЦ КП не становить абсолютної чи відносної більшості в жодному регіоні, створюючи достатньо широке середовище лише в Києві і Київській області, у волинських і галицьких областях та на Дніпропетровщині. Протестантські конфесії традиційно найбільший вплив мають у південних областях, а також на Буковині та на Сході, дещо менший у центральних і північних регіонах і порівняно незначний – у Галичині.

Розглядаючи різні сектори політичного середовища, які зазнають впливу релігійно-конфесійних відносин, слід насамперед виділити етнополітичні відносини, адже безпосередньо *від співвідношень у самій структурі релігійної сфери, у т. ч. її територіальній, залежатимуть перспективи як культурно-політичної згуртованості української етнічної нації, так і всього суспільства.* У цьому контексті відразу потрібно підкреслити, що українська держава є поліконфесійною, але залишається загалом монорелігійною (християнською) країною. Така ситуація, коли представники одного народу належать до кількох конфесій, трапляється доволі часто, не створюючи значних проблем культурно-політичного плану. Але в Україні становище дещо

ускладнюється браком соціальної впорядкованості у стосунках між самими конфесіями, що характерно для добре сформованих національно-політичних спільнот, конкуренцією за переважаючі впливи у ще донедавна атеїстичному суспільстві, а також деякими прямими виявами нетерпимості та протистояння. Проте їх також не треба гіперболізувати, адже для більшості населення, особливо інтелігенції, етнонаціональна свідомість стоїть вище за конфесійну і підстав для виділення окремих етноконфесійних груп у структурі українського суспільства немає. Але факт ідентифікації великих груп населення, в т.ч. територіальних, з певними конфесіями залишається все ж генератором регіонального відчуження, особливо у поєднанні з історично-географічними чинниками.

Важливим геополітичним чинником є насамперед мовно-культурне середовище конфесій, яке істотно впливає на культурні орієнтації та менталітет віруючих. Тривожним у цьому контексті виглядає факт, що лише УГКЦ, УАПЦ і УПЦ КП мають виразне українське національно-культурне обличчя. УПЦ (МП) використовує в літургії російський варіант церковнослов'янської мови, а в проповідях, навчальних закладах, церковній літературі – переважно сучасну російську мову. Внаслідок цього *в середовищі УПЦ (МП) триває асиміляція етнічних українців, які становлять більшість віруючих цієї конфесії*. Деякі з ієрархів цієї церкви навіть заперечують самотність українського етносу і продовжують розглядати його як частину т. зв. єдиного російського народу. Водночас етнокультурна ідеологія самоуправної греко-католицької Ужгородсько-Мукачівської єпархії також не сприяє консолідації українського народу, оскільки певною мірою ґрунтується на позиціях політичного русинства, тобто запереченні приналежності етнічно українського населення Закарпаття до українського етносу і проголошенні його окремим народом.

Збільшує вплив в Україні римо-католицька церква, активно розбудовуючи свої структури (вже створено п'ять єпархій). З

етнонаціонального погляду римо-католицька церква виступає, з одного боку, як церква позаетнонаціональна, залучаючи в свої ряди всіх прихильників католицизму, з іншого – за засобами впливу, складом духовенства (більше половини священників є громадянами інших держав, насамперед Польщі та Угорщини) має в центральній Україні польський національно-культурний характер, в Закарпатті – угорський. Виконуючи важливі духовні функції зі збереження і відродження етнокультурної самобутності поляків і угорців, римо-католицька церква (особливо в центральній Україні) намагається також впливати і на частину етнічно українського населення, що сприймається неоднозначно не лише традиційними українськими конфесіями, але й частиною української національної інтелігенції.

З геополітичного погляду також значущою є ситуація щодо адміністративно-територіального устрою конфесій з визначенням об'єктивних орієнтацій на різні міжнародні культурно-політичні центри. Це стосується насамперед найбільшої за кількістю громад конфесії – УПЦ, підпорядкованість якої Московському патріархату суперечить сучасному принципу організування православних конфесій (суверенна держава – незалежна помісна церква). Така невідповідність становища найбільшої конфесії державному статусу України гальмує процес кристалізації її культурно-політичної ідентичності, посилює вплив російської ідеології і політики в українському соціально-політичному житті. Політичне значення мають й деякі інші моменти, пов'язані зі статусом та діяльністю УПЦ (МП). Зокрема, з 1998 року під егідою цієї конфесії почали створювати т. зв. православні братства та інші організації «мирян», особливо на Півдні і Сході України, які займаються активною громадсько-політичною діяльністю під патронатом деяких єпископів, хоча сама Київська митрополія від їхньої діяльності відмежовується. Як свідчить зміст друкованої продукції цих братств, основний напрямок їхньої діяльності – боротьба проти автокефалії, проти впровадження української мови в церковні

обряди і, що симптоматично, – за відновлення Російської імперії. В контексті боротьби за збереження т. зв. «єдиної російської цивілізації» трапляються в їхніх засобах масової інформації і прямі українофобські та антидержавні випадки.

Не відповідає фактичному статусу України й адміністративна структура греко-католицької церкви, оскільки греко-католицька Ужгородсько-Мукачівська єпархія не входить у структуру УГКЦ і безпосередньо підпорядкована Ватикану. Фактично поза адміністративним впливом глави УГКЦ перебувають і впливові чернечі чини. Позитивним явищем у цьому аспекті можна вважати те, що більшість протестантських конфесій – колишніх складових загальносоюзних об'єднань – після 1991 року перебудували свою структуру відповідно до статусу держави.

Важливий аспект геополітичної проблематики діяльності конфесій – прямі конфлікти на рівні громад. Відрадно, що за останні роки кількість таких конфліктів, за офіційними повідомленнями, значно зменшилась, і на сьогодні вони мають лише локальний характер. Важливу роль у послабленні міжконфесійного протистояння, спричиненого переважно майновими проблемами, відіграла українська інтелігенція, в середовищі якої більш популярними є ідеї українського християнського екуменізму. В цьому відношенні позитивне значення мало і створення при Президентові України Всеукраїнської Ради Церков.

Досить поширеними були в Україні і приклади прямого впливу конфесійних структур на політичну ситуацію в державі. У 1998 році ієрархія УПЦ (МП) прямо й опосередковано підтримала проросійське політичне об'єднання – Партію регіонального відродження України. Ці та багато інших випадків засвідчують, що в середовищі УПЦ (МП), особливо на рівні вищого духовенства, ідеї української державності є мало сприйнятливі. У зворотному напрямку політичні партії й окремі політики також іноді відкрито заявляють про свої

симпатії й антипатії до окремих релігійних об'єднань, зокрема, про необхідність надання особливого привілейованого статусу УПЦ (МП). Як не парадоксально, безпосередню підтримку УПЦ (МП) надають ліві партії, ідеологія яких ґрунтується на атеїзмі (КПУ, ПСПУ), але яких пов'язує з УПЦ (МП) неприйняття засад української національної державності та симпатії до російського великодержавництва.

Чинником конструктивної інтеграції етнонаціональних меншин в українське суспільство є створення достатніх умов для задоволення їхніх релігійних потреб, тобто характерна для радянського періоду нетолерантність владних структур до релігійних об'єднань етнічних меншин, яка була однією з причин їхньої еміграції, посилюючи водночас і асиміляційні процеси, в сучасній Україні фактично не спостерігається. Упродовж 90-х років минулого століття кількість релігійних громад, створених етнічними меншинами, значно зросла, а географія розширилася. Майже половина з них (445) – мусульманські громади, понад 93% яких зосереджені в АР Крим. Організування релігійного життя мусульман має всі підстави в Україні ґрунтуватись на конструктивних засадах, про що свідчить розбудова релігійної інфраструктури (7 навчальних закладів, 90 недільних шкіл, 5 періодичних видань). Але з огляду на загальносвітові суперечливі моменти політизації ісламу поява окремих структур екстремістської орієнтації хоча і є малоімовірною (зокрема, зважаючи на морально-політичні впливи кримсько-татарських громадсько-політичних організацій), але все ж є можливою, що потребує постійного моніторингу з боку держави за релігійним життям у цьому середовищі.

Порівняно широкою, зокрема, й з огляду на дисперсність розселення, є мережа громад іудеїв, у розпорядженні яких є п'ять навчальних закладів, понад 80 недільних шкіл, кілька десятків періодичних видань. Так само фактично у кожному населеному пункті Закарпатської області зі значною часткою угорців організовані громади Закарпатської реформатської

(угорської) церкви. Церква курує діяльністю понад ста недільних шкіл. Розбудовують свої структури і Вірменська апостольська церква та лютеранські об'єднання. Найбільше громад російських старообрядців зосереджено у Чернівецькій та Вінницькій областях. Загалом, кількість релігійних об'єднань етнопонаціональних меншин продовжує зростати, що відповідає об'єктивним соціальним процесам. Позитивно вирішуються й питання повернення їм культових приміщень чи створення умов для будівництва нових.

Для України, як і для багатьох інших країн світу, певну суспільну небезпеку становлять деякі маргінальні культури, тоталітарні секти (наприклад, сумнозвісне з 90-х років минулого століття Біле Братство). Діяльність таких сект часто має соціально-небезпечний характер, суперечить юридичним і моральним нормам, потребує привнесення коректив у законодавство щодо порядку їхньої реєстрації та контролю за діяльністю.

Отже, структурно-регіональний зріз релігійної сфери та її геополітичної значущості свідчить про збереження суттєвих, історично зумовлених регіональних відмінностей та деяке переважання відцентрових етнополітичних орієнтацій релігійних структур. Оскільки саме політичні кордони минулого є одним з основних чинників релігійно-конфесійної диференціації, то це посилює їхню бар'єрну роль у міжрегіональних взаємодіях. Водночас значущість регіонально-конфесійних відмінностей в Україні значно перебільшується в деяких сучасних зарубіжних геополітичних моделях, які принципово заперечують перспективи територіально-політичної цілісності України з огляду на нібито величезні регіонально-конфесійні, а відтак і ментально-політичні відмінності. Однак, як засвідчує розвиток подій, політичне значення релігійно-конфесійного чинника хоча й слід ураховувати, але також не можна перебільшувати, адже, наприклад, політична ментальність населення переважно православних волинських і переважно греко-католицьких галицьких областей за багатьма ознаками є ближчою,

ніж тих же галицьких областей й історично переважно греко-католицького Закарпаття. Тому політичні функції релігійно-територіальної диференціації України поки що на сьогодні не мають державно-консолідуючого значення, але і не є настільки вагомими, щоб говорити про принципову культурно-цивілізаційну «несумісність» різних частин держави.

5.6. Географічні проблеми культурної єдності та політичної консолідації українського суспільства

Ідентифікація етнополітичних та релігійно-політичних суперечностей в Україні випукло розкриває дві головні проблеми, які необхідно вирішити задля гармонізації взаємин у соціально-культурній сфері: 1) подолання кризових виявів української етнічності, соціально-культурна консолідація українського етносу; 2) зміцнення всебічних соціально-політичних зв'язків української етнічної нації та етнопонаціональних меншин. Обидві ці проблеми є взаємопов'язаними, а їхнє вирішення забезпечить необхідне формування культурної самобутності й цілісності держави.

Поглиблення кризи української етнічності, яка має системний характер, але найбільше проявляється через високий ступінь асиміляції, а ще більше – акультурації державоформуючої нації, етнічних українців, є насамперед центральною геокультурною проблемою України. Але оскільки ці негативні процеси ведуть і до міжрегіональної поляризації, і до ускладнення взаємин між великим містом і сільською місцевістю, то очевидною є і їхня політико-географічна значущість. Динаміка обсягів асиміляції етнічних українців розкриває й деякі інші тривожні моменти: а) частка етнічних українців у деяких південних і східних регіонах, які не вважають рідною свою національну мову, досягнувши загрозливого рівня, продовжує зростати; б) осо-

бливо великий розмах русифікації етнічно українського населення у містах та в середовищі населення молодого віку в умовах дальшої урбанізації сприяє небезпечному загостренню кризового стану української етнічності; в) деконцентричний тип розселення населення з рідною українською мовою (брак домінуючого впливу у великих центрах), який уже намічається у центральній Україні, але особливо гостро проявляється у південних і східних регіонах, зумовлює неоптимальність культурних зв'язків міського та сільського середовищ. З огляду на це, *недостатній розвиток україномовної культури у великих містах, формуючи штучну етнічну дисперсію, перешкоджає українській етнічній нації створити передумови для синергетичного ефекту в ході нового культурного піднесення.*

Проблема асиміляції та акультурації етнічних українців виявляється по-різному, але насамперед – у інформаційно-психологічній залежності від російської культурної продукції. Очевидним є те, що через несприятливі історико-геополітичні передумови професійна українська культурна творчість так ще і не піднялася до висоти української народної культури, що завдає суспільству величезних втрат, адже внаслідок цього професійний український культурний продукт дуже часто має вторинний характер, що формує і відповідну ментальність та поведінку як тих, хто його творить, так і тих, хто його сприймає. Невідповідність ситуації вимогам часу поглиблює небезпеки порушення цілісності суспільства, а, створюючи лінії геокультурних розривів (міжрегіональних і внутрішньорегіональних), загалом знижує рівень *культурної ідентичності всієї держави.*

Для призупинення дії механізмів постійного відтворення і навіть поглиблення всіх кризових виявів української етнічності за роки незалежності рішучих кроків так і не було здійснено, і що важливо – *втрачено найбільш сприятливі для культурно-психологічного оновлення української етнічної нації моменти – проголошення незалежності 1991 року і революційні зрушення 2004 року.* Ні політичні, ні культурні еліти не усвідомлюють

небезпеки того, що дальша поляризація за ступенем культурної цілісності в середовищі української етнічної нації та істотна мовно-культурна дивергенція можуть призвести до порушення її цілісності, а брак монолітності державоформуючої нації, своєю чергою, – це очевидний розлом у підвалинах цілісності держави.

Лінії культурно-ментальної роз'єднаності в структурі української етнічної нації перешкоджають також і процесам інтеграції в загальноукраїнське середовище етнонаціональних меншин, формуючи з їхнього боку скептичне ставлення до перспектив української держави і посилюючи геокультурні та геополітичні орієнтації у напрямку до сусідніх національних держав. Зважаючи на всі ці несприятливі обставини, першочерговим завданням геокультурної політики України є призупинення дії інформаційних чинників акультурації та *створення нових механізмів самоусвідомлення мешканцями великих міст необхідності й доцільності якісного культурно-лінгвістичного переходу в україномовне культурне середовище. Таке самоусвідомлення, яке, на перший погляд, може видатись ілюзорним, своєрідним ідеалістичним проєктом, як засвідчують історичні приклади, є реальним, але може бути здійснене не внаслідок моралізаторства чи поверхової штучної «українізації», а через систему дієвих спонукальних заходів, які мусять мати не насильницький, але всеохоплюючий, наступальний характер. Тобто йдеться про формування таких умов і обставин, за яких сукупна дія всіх чинників життєдіяльності (взаємини з владними структурами, праця, освіта, інформація) зумовлювала б внутрішню потребу інтеграції в українське мовно-культурне середовище. А один з ефективних кроків у цьому напрямку – творення осередків привабливого, насамперед для молоді, українського цілісного культурного середовища (література, естрада, кіно, спорт), включаючи й елементи молодіжної субкультури.*

Успішність реалізації програми культурної модернізації української етнічної нації (в контексті урбанізаційних процесів)

потребує економічної підтримки та активізації ролі культурного середовища тих великих і середніх міст (а це переважно Західна і Центральна Україна), де зберігається і функціонує цілісне україномовне культурне середовище, і передусім столиці – міста Києва. Зокрема, з огляду на високий ступінь концентрації культурної і політичної еліти, порівняно високу частку етнічних українців та осіб з вищою освітою, саме Київ має всі підстави започаткувати процес мовно-культурного оновлення української етнічної нації у регіонах Південної і Східної України, хоча, у другій половині 90-х рр. ХХ ст. та на початку ХХІ ст. у культурному середовищі Києва намітилось і багато негативних тенденцій (русифікація підприємницького і молодіжного середовищ, зростання ролі масової культури, передусім російської й американської та ін.). Отже, враховуючи те, що столиці переважно завжди започатковують нові суспільні тенденції, *призупинення деструктивних процесів та позитивні зрушення в українській мовно-культурній сфері Києва дали б додаткові імпульси формуванню нової культурної ідентичності України.*

Порівняно з кінцем 80-х – поч. 90-х років ХХ ст., різко зменшився культурний вплив на всю Україну міського середовища найбільших західноукраїнських центрів, зокрема Львова. Однією з причин цього явища, поряд з багатьма іншими, є брак тут реальних економічних здобутків, великі провали в індустріальному розвитку, що, своєю чергою, зумовлено слабкістю і невідповідністю управлінсько-господарської еліти. Внаслідок цього знизився і сукупний потенціал регіону, і його провідні позиції у політичній та культурній сферах. Але, зважаючи на широту та цілісність культурного середовища (і по горизонталі, і по вертикалі), західноукраїнські культурні осередки залишаються важливим плацдармом для нової хвилі українського культурного піднесення.

Попри окреслені об'єктивні геокультурні проблеми, все ж реально (за умови злагодженої роботи всіх активних україн-

ських культурно-політичних середовищ) забезпечити у найближчій перспективі формування суцільного цілісного українськомовного середовища насамперед у всіх обласних центрах центральної України (Київ, Вінниця, Житомир, Кіровоград, Черкаси, Чернігів, Полтава, Суми), а згодом, ураховуючи порівняно вищу частку населення з рідною українською мовою, – і Дніпропетровська та Херсона. Важливо звернути увагу, що *відставання частки населення з рідною українською мовою від реального вживання української мови в комунікаційно-інформаційній сфері великих міст свідчить про певні резерви і навіть об'єктивну готовність значної частки населення до рішучого і повного переходу в українськомовне середовище.* А тому і результатом першого етапу такого рішучого мовно-культурного переходу має бути відповідність рівня практичного вживання української мови питомій вазі населення з рідною українською мовою. Це забезпечило б надійний плацдарм у дальшому збільшенні рівня вживання української мови, але вже до частки етнічних українців.

Отже, оптимізація нового українського культурного простору внаслідок гармонізації взаємин по лінії велике місто – прилегла округа, а також його природне розширення у південному і східному напрямках, залучаючи свіжі людські резерви і втягуючи великі регіони, дала б змогу створити додаткові передумови і для її етнополітичної стабілізації, і для нового якісного стану української культури, нового самобутнього культурного обличчя України.

Консолідація української етнічної нації залежатиме і від вектора релігійної складової в культурі, гармонізації мовно-культурних взаємин у релігійній сфері відповідно до соціально-духовних потреб та зовнішніх викликів. Проблема об'єктивної поліконфесійності українського народу, насамперед наявність великих груп православних та греко-католиків, потребує терпимості, толерантного ставлення, адже, як зазначав В. Липинський «...маючи в своїй нації і Схід і Захід, і одну і другу

церкву (...) ми мусимо, коли хочемо бути нацією, ці два напрями під гаслом єдності та індивідуальності нашої національної в собі весь час гармонізувати. Без такої гармонізації ми згинемо як нація».¹ Що ж до тривалого розколу в православ'ї, то перспективи його подолання залежатимуть від ступеня усвідомлення того, що Україна є чи не найбільшою у світі православною державою (з огляду на велику поширеність в Росії атеїзму), а тому має всі підстави мати й велику автокефальну православну церкву, яка, разом з іншими українськими традиційними християнськими конфесіями, дбала б про збереження і при множення християнських духовно-культурних цінностей.

Регіональні відмінності щодо складності етнополітичної ситуації в Україні актуалізують необхідність здійснення й таких напрямків регіональної етнополітики, які мали б універсальний вплив, знімаючи якомога більше наявних регіональних і міжрегіональних суперечностей. Таку ефективність, з огляду на всі позитивні приклади, безперечно, може забезпечити об'єднання суспільства навколо національної ідеї. І в процесі новітнього державотворення, й у період незалежності політичні еліти України досить добре усвідомлювали необхідність формування національної ідеї, але через штучне ускладнення проблеми так і не спромоглися чітко сформулювати і донести зміст загальнонаціональної ідеї до широких верств населення, виявляючи значною мірою свою методологічну і практичну безпорадність. А тому брак конкретики та усвідомлення всім суспільством, особливо у регіональному вимірі, засадничих принципів національної ідеї залишається характерною особливістю етнополітичних взаємин, збільшуючи ймовірність непередбачуваних збурень.

Отже, абстрагуючись від деяких ідеологічних моментів (а питання національної ідеї – це і наукова, й ідеологічна проблема) і зважаючи на європейський досвід етнонаціонального роз-

¹ *Литинський В.* Релігія і церква в історії України. Нью-Йорк, 1956

витку, слід зазначити: принципи національної ідеї національних держав, як і засади життєдіяльності будь-яких природних соціально-територіальних колективів, також мусять мати природний характер, не потребуючи постійного висування особливих штучних проєктів. Інакше кажучи, *сама ідея національної держави як реалізація природного права нації на самовизначення і як логічний наслідок історичного розвитку країни, безальтернативна передумова забезпечення економічних інтересів усього суспільства, є основною підвалиною національної ідеї національних держав.*

Твердження про те, що національна державність і є основою національної ідеї відповідних держав, не заперечує і її багатогранності, і багатоаспектності. Тому окреслення змісту ідеї національної держави має різні виміри, а оскільки особливо важливим є поєднання ідеї національної держави з усвідомленням регіональної самобутності і загальнодержавної культурної ідентичності, то завжди актуальними є *історико-географічні та політико-географічні складові національної ідеї.* Їхня значущість підтверджується й тим, що з державною (національною) ідеєю може бути ідентифіковано все суспільство або якась його частина, вся територія держави або якась її ядро.

В сучасних умовах для подолання історичної регіонально-ментальної відчуженості важливо зблизити різні регіональні погляди сприйняття українського історичного процесу, усуваючи вияви антагонізму і підсилюючи вияви симпатії і взаєморозуміння. Необхідним є передусім *пізнання, відбір і усвідомлення таких регіонально-історичних особливостей та цінностей, які, відзначаючись історичною об'єктивністю, мали б водночас загальнонаціональне значення, відображали б втягнутість усіх регіонів України в єдиний загальноукраїнський історичний процес.* А загалом, у загальнодержавній ідеології слід спиратися на ті моменти регіональної історії, які підкреслюють роль і вклад регіону у загальнонаціональне державотворення і загальнонаціональні здобутки.

Поряд з історико-географічними чинниками важливо виділити й значущість суспільно-географічних відмінностей. З огляду на це, в політико-географічному вимірі національну ідею можна розглядати як синтез усвідомлених усім суспільством державно-політичних ідеалів та соціокультурних цінностей української етнічної нації й етнонаціональних меншин у процесі творення національної держави, але в усьому регіональному розмаїтті, а також їхнього позитивного досвіду, основних загально визнаних моментів української історії всіх регіонів, збалансованих регіональних соціально-економічних інтересів та орієнтацій. Тут важливим є не стільки випуклий показ регіональних етнокультурних відмінностей, як таке їхнє синтетичне зображення, яке свідчило б про цілісність країни. Саме регіонально-інтеграційне трактування української національної ідеї сприятиме її загальнодержавному сприйняттю і поширенню.

Провідним політичним середовищам України потрібно також усвідомити, що ідея української національної держави може бути адекватно прийнята лише за умови реалізації соціально-економічних інтересів широких верств українського народу. Інакше внаслідок величезної невідповідності між соціальними очікуваннями та економічними реаліями, спричиненої реалізацією владними структурами неоптимальних трансформаційних моделей, може статися своєрідне відторгнення, як це відбувалося впродовж 1917–1920 років. На жаль, економічні перетворення у 90-х роках ХХ ст. вже у новій Україні також здійснювалися переважно з метою перерозподілу власності в інтересах невеликих груп, абсолютно ігноруючи інтереси широких верств суспільства, особливо тих, які найбільше зберігали українську самобутність (інтелігенція, селянство, студентство), що істотно підірвало довір'я населення до української державності. Інтереси зміцнення української національної держави актуалізують необхідність посилення економічної ролі регіонів історичного ядра України, які на сьогодні через

об'єктивні і суб'єктивні передумови істотно відстають у промисловому розвитку. Цього, наприклад, можна досягти шляхом цільових капіталовкладень у розвиток великої наукомісткої промисловості й агропромислового комплексу.

Утвердження української національної ідеї в усіх регіонах є передумовою формування української політичної нації як спільноти людей на основі єдиного громадянства, усвідомлення своїх прав і обов'язків, спільних державних і економічних інтересів, державного патріотизму. *Саме становлення української політичної нації у змозі забезпечити дві вирішальні передумови цілісності української держави – це цілісність самої української етнічної нації та систему оптимальних взаємозв'язків етнічних українців з етнонаціональними меншинами.* Але обґрунтування культурно-політичного типу української політичної нації залишається дискусійним, оскільки нав'язливо пропагуються моделі, в яких акцентують увагу лише на спільності громадянства і фактично виключають із структури політичної нації її засадничі елементи – українські етнокультурні риси. Реалізація цієї моделі, яка ігнорує визначальну роль української державоформуючої нації, могла б на практиці призвести не лише до втрати культурної самобутності України, але й до розколу українського суспільства. А це, своєю чергою, зумовлює необхідність розроблення *не полі- чи двокультурної, а дворівневої моделі української політичної нації: на вищому рівні – культурно-політична інтеграція суспільства на основі національної ідеї, комунікаційну єдність якого визначала б українська мова та українська етнонаціональна культура, і на нижчому рівні – плюралізм етнічних культур, який передбачає збереження (і створення) оптимальних умов функціонування культур етнонаціональних меншин та невеликих корінних народів.*

Державний патріотизм, усвідомлення загальнонаціональних інтересів і громадянської відповідальності за долю держави як передумови національно-політичної консолідації населення України сприятиме зближенню поглядів етнічних українців

усіх регіонів, незалежно від мовної ідентифікації, прагнення більше пізнати і зрозуміти свою національну ідентичність і регіональні особливості, усуваючи водночас окремі полярні підходи, що загалом має стати вагомим чинником усвідомлення пріоритетності власне етнонаціональної спільності порівняно з іншими ідентифікаційними ознаками (регіональними, релігійними, мовними). Тобто формування політичної нації через участь у спільних громадянських і соціально-економічних проєктах, пізнання особливостей і позитивного досвіду інших регіонів поступово усуватимуть регіональний егоїзм, розмиватимуть гіперболізовані вияви регіональної ідентичності.

Становлення української політичної нації потребує й *гармонізації взаємин етнічних українців з етнонаціональними групами*. Принципово важливими передумовами у цьому процесі мало б стати позитивне сприйняття з боку населення етнонаціональних меншин того, що етнічні українці в Україні – державоформуюча нація, а з боку етнічних українців усвідомлення відповідальності за створення демократичного справедливого суспільства з високим рівнем добробуту всього населення.

З огляду на реальні етногеографічні співвідношення перспективи формування української політичної нації в Україні залежатимуть насамперед від гармонізації взаємин української етнічної нації і найбільшої (і єдиної великої) в державі російської етнічної групи. Більшість об'єктивних підстав дає змогу сподіватися на конструктивний варіант розвитку взаємин, зважаючи на те, що «інстинкт сусідства, інстинкт землі», за словами В. Липинського, як основа територіального українського патріотизму охопив досить значну частину етнічних росіян в Україні. Його утвердженню і надалі сприятимуть такі об'єктивні чинники, як: високий ступінь міжетнічних українсько-російських шлюбів, близькість мов, брак помітних культурно-ментальних бар'єрів та політичної конфронтації на момент новітнього державотворення.

Не менш значимим є зміцнення довірливих стосунків української етнічної нації з іншими етнонаціональними меншинами, яке потребує недопущення найменших проявів ксенофобії та егоїзму. За словами О. Бочковського, «...національний егоїзм, що відкидає порозуміння між народами, передусім шкодить інтересам власної нації».¹ Зважаючи на швидке й суттєве зростання питомої ваги, історичні й етногеографічні особливості, все більш актуальною стає проблема інтеграції в українське суспільство кримських татар. Сприятливими передумовами успішності цього процесу є українсько-кримськотатарська співпраця на рівні політичних організацій (українські національно-демократичні партії – Меджліс кримськотатарського народу). Важливо, що *такі тенденції розвитку взаємин можуть стати і для міжнародного співтовариства прикладом толерантної співпраці народів, які мають значні культурно-цивілізаційні відмінності, спростовуючи різні надумані геополітичні схеми і прогнози*. Разом з тим не можна не враховувати і низки несприятливих передумов. Насамперед тут слід виділити негативні зовнішні чинники (геополітичне положення, тенденції геокультурних взаємин у сучасному світі, поширення деструктивних ідеологій). Зокрема, як засвідчує практика взаємин на місцях, негативно впливає на компліментарність кримських татар та росіян й українців пропаганда суперечливих концептуальних положень щодо неминучості зіткнення культур-цивілізацій та не завжди коректне інформаційне висвітлення проблеми т. зв. ісламського тероризму. Залишає тут слід і сам розвиток подій у сусідніх, нестабільних, регіонах світу (Кавказ, Балкани, Близький Схід). Недостатність розвитку української соціально-культурної інфраструктури у межах автономії не сприяє й оволодінню кримськими татарами на функціональному рівні українською

¹ Бочковський О. І. Життя нації. Наука про націю та її життя. Львів. 1939. Ч. 2

мовою. А тому для усунення всіх цих гальмівних чинників потрібно передусім зміцнити позиції українських державницьких сил та розширити систему поєднань Криму з усією Україною.

Урахувавши всі умови і обставини, підкреслимо, що формування української політичної нації – складний і тривалий політико-географічний процес, результативність якого залежатиме від багатьох передумов, і насамперед – від вольових зусиль національної інтелігенції та відповідальних політичних середовищ, які розуміють необхідність поєднання загальнонаціональних інтересів та регіональної унікальності.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Як вплинув етнокультурний чинник на формування політичної карти світу впродовж останніх століть?
2. Назвіть основні ознаки національних держав.
3. Вкажіть на переваги та недоліки етнокультурного становища української етнічної нації на початку ХХ століття.
4. Назвіть тенденції змін етнопонаціонального складу населення України впродовж ХХ століття.
5. Схарактеризуйте основні співвідношення в сучасній етногеографічній структурі України. Поясніть нерівномірність динаміки людності етнопонаціональних спільнот і груп за останній міжреписний період.
6. Які особливості розселення та соціально-культурного становища етнічних українців в Україні?
7. Які особливості розселення та соціально-культурного становища етнопонаціональних меншин в Україні?
8. Охарактеризуйте регіональні аспекти політичної активності етнопонаціональних спільнот і груп в Україні.
9. Зробіть огляд сучасної релігійно-конфесійної ситуації в Україні в геополітичному контексті.
10. Назвіть геополітичні проблеми адміністративно-територіального устрою конфесій.

11. Охарактеризуйте регіональні особливості мовно-культурного середовища конфесій.
12. Назвіть приклади безпосереднього впливу релігійно-конфесійного чинника на політичну ситуацію в регіонах України.
13. Які найважливіші проблеми необхідно вирішити для оптимізації геоетнополітичних та геокультурно-політичних взаємин в Україні?
14. Доведіть потребу самоусвідомлення мешканцями великих міст необхідності й доцільності якісного культурно-лінгвістичного переходу в україномовне культурне середовище.
15. Розкрийте суспільно-географічні перспективи реалізації програми культурної модернізації української етнічної нації в контексті сучасних урбанізаційних процесів.
16. Окресліть у загальних рисах політико-географічні аспекти утвердження в Україні національної ідеї.
17. Виділіть основні регіональні проблеми становлення української політичної нації.

6.1. Регіонально-історичні відмінності впливу політичних партій та ідеологій в Україні

Основними суб'єктами політичних взаємин у сучасних демократичних і стабільних державах є політичні партії – організовані частини громадянства, пов'язані спільністю соціальних, економічних чи етнокультурних інтересів, якими вони керуються в політичній конкуренції за владні повноваження. Забезпечуючи розподіл і перерозподіл функцій у владній вертикалі та у регіональному самоврядуванні, узгоджуючи інтереси різних верств суспільства, у т. ч. й територіальних груп, *політичним партіям належить одне з цільних місць у формуванні стійких територіально-політичних зв'язків та співвідношень у державах, а загалом – і у становленні їхніх територіально-політичних систем.*

Більшість політичних партій у своїх програмах декларує ідеологічні принципи, на основі яких здійснюється їхня діяльність. Водночас ідеологічні симпатії населення є помітно диференційованими не лише за соціальними, але й за територіальними групами, що в деяких випадках пояснюється історико-політичними традиціями. Зокрема, така ситуація характерна для недостатньо консолідованих держав з помітними регіонально-ментальними відмінностями, зумовленими історико-географічними, етногеографічними чи економіко-географічними чинниками. Тривале домінування якоїсь партії в історичному регіоні держави може привести до формування

стійких ідеологічних уподобань і, навпаки, створені в нових політичних умовах партії мусять ураховувати інерційний вплив у регіонах різних ідеологій. Тому для розуміння походження регіональних ідеологічних стереотипів необхідно зробити ретроспективний огляд їхньої еволюції в регіональному розрізі. Такий підхід є особливо необхідним для розуміння ситуації в Україні з огляду на різні історико-політичні передумови розвитку регіонів та помітну інерцію ідеологічних впливів.

Отже, формування українських політичних партій почалося в кінці ХІХ – на початку ХХ століття і визначалося політичним розподілом українських земель того часу між Російською й Австро-Угорською імперіями. Найбільш інтенсивно цей процес проходив у Галичині, в якій було більше демократичних свобод, порівняно з українськими землями, що знаходилися у складі Російської імперії. На той час у Галичині були дві основні українські політичні течії – народовців і москвофілів. Ідеологія москвофільства визначалася світоглядною орієнтацією на Російську імперію у всіх сферах (мові, літературі, культурі, політиці) і була поширена переважно серед церковної інтелігенції. В ній дивовижно поєднувалася лояльність до Австрійської і симпатії до Російської імперії поряд із неприйняттям української народної мови.

Народовці захищали самотність галичан-русинів, як гілки єдиного українського народу, і в освіті, науці, культурі спиралися саме на розмовну народну мову, підтримуючи тісні стосунки з українцями Наддніпрянщини. Саме з середовища народовців виділилась у 1891 році перша політична партія – Українсько-Руська радикальна партія, яка в соціальному плані дотримувалась принципів тогочасного європейського соціалізму, а в політичному – висунула лозунг самостійної України. Більш помірковані народовці утворили у 1899 році Національно-демократичну партію, програмою-максимум якої також стало будівництво соборної української держави, програмою-мінімум – автономія всіх українських земель в

Австро-Угорщині. Національно-демократична партія мала найбільш розгалужену територіальну структуру (осередки були майже у всіх українських повітах) і стала провідною політичною силою української людності в Галичині. У 1900 році утворилася Українська соціал-демократична партія, яка поєднувала принципи європейської соціал-демократії та ідеї українського національно-культурного руху. Соціал-демократична партія розгалуженої мережі територіальних осередків не мала. В середовищі москвофілів у 1900 році утворилася т. зв. «Русская народная партия», проте її вплив, як і вплив москвофілів у Галичині загалом, на початку ХХ ст. досить ослаб. Так, товариство «Просвіта», що перебувало під контролем українських самостійницьких політичних сил, у 1914 році мало 2 944 читалень, а москвофільське «Общество им. Качковського» – близько 300 читалень.

На початку ХХ ст. ідеологія народовців стала домінуючою і серед українства Буковини, хоча політичних партій тут не було створено, а політична діяльність здійснювалася через депутатські групи, редакції газет, осередки «Просвіти» і кооперативні структури. На відміну від Буковини, в Закарпатській Україні до початку Першої світової війни серед українства провідною була ідеологія москвофільства, що пов'язано з певною відірваністю Закарпаття від інших українських земель Австро-Угорщини та активною асиміляторською політикою угорського уряду.

У 90-х роках ХІХ ст. поживавився також і український політичний рух на території Російської імперії. Найбільшими осередками українського політичного життя були Лівобережна Україна і великі міста – Київ, Одеса, Харків, Катеринослав і Полтава. Тут діяло близько двадцять «Громад», які згодом стали основою нових політичних партій. Саме з середовища «Громад» і утворилися перші українські політичні організації і партії нового типу: Братство Тарасівців (1892), Революційна Українська партія (1900). В основі ідеології цих партій лежали принципи соборності і самостійності українських земель.

У назвах і ідеології таких українських політичних партій, що з'явилися під час революції 1905–1907 рр., як Українська соціал-демократична партія (УСДП), партія українських соціалістів-революціонерів (УПСР), відчутним був вплив загальноросійських політичних партій. В основі їхньої ідеології – синтез соціалізму та української національної демократії. Російське й єврейське робітництво на українських землях перебувало під впливом загальноросійських партій соціалістичного спрямування, які в прямій чи непрямій формі вороже ставились до українського національно-визвольного руху. Серед ліберальної російської інтелігенції в Україні популярною була ідеологія конституційно-демократичної партії (1905), яка виступала за демократичну, але унітарну Росію. У 1908 р. внаслідок консолідації поміркованих українських сил була створена впливова політична організація «Товариство українських поступівців», яка підтримували такі варіанти федералізації Росії, в якій Україна мала б широку автономію.

Незважаючи на державні кордони, загальноукраїнські соціально-політичні функції виконувало й культурно-освітнє товариство «Просвіта». Найбільший вплив на центрально- і східноукраїнських землях мала діяльність Київської, Одеської, Катеринославської, Чернігівської «Просвіт». Осередки «Просвіти» було засновано і на Кубані (у Катеринодарі). Напередодні Першої світової війни було близько сорока осередків цієї організації, які вважалися політичною опорою українства.

У роки Першої світової війни і на початку національно-визвольної революції активізувались усі політичні сили, що діяли на теренах України. В діяльності Центральної Ради – представницького загальноукраїнського органу – провідну роль відіграють такі партії, як УПСР, УСДП і УПСФ (українська партія соціалістів-федералістів). Цим же партіям належала провідна роль у коаліційному уряді – Генеральному секретаріаті. Трохи пізніше до складу Центральної Ради ввійшли російські й єврейські партії переважно соціалістичної орієнтації.

На відміну від Генерального секретаріату, основу уряду гетьмана П. Скоропадського становили відомі українські позапартійні діячі, а також колишні представники російської партії кадетів. На час гетьманату П. Скоропадського припадає початок формування В. Липинським ідеології українського монархізму (своєрідний варіант консерватизму), яка пізніше здобула прихильність значної частини української еміграції. В складі Директорії, яка прийшла на зміну гетьманату, знову ж переважали українські соціалістичні партії. Центральні та південні регіони України перебували під значним впливом ідеології анархізму.

Ще більш помітними стали регіональні відмінності у становленні партійно-політичної структури на території України у міжвоєнний період. Протягом 20-х років ХХ ст. на землях, що були в складі СРСР, завершився процес створення однопартійної диктатури, в результаті насильницької ліквідації всіх партій, окрім ВКП/б/. До 1925 року були остаточно розформовані комуністичні партії небільшовицької орієнтації – Українська комуністична партія (боротьбистів) і Українська комуністична партія (т. зв. «укапісти»). Діяльність КП/б/У як складової ВКП/б/ здійснювалася головно на основі ідеології більшовизму. Короткотривалий період поширення в УРСР т. зв. «націонал-комунізму», ідеологами якого були М. Скрипник, О. Шумський, М. Хвильовий, завершився його погромом на початку 30-х років ХХ ст. Після Другої світової війни в середовищі партійного керівництва УРСР інколи проявлялися слабо виражені прагнення до територіально-господарської автономії, засвідчуючи *помітну вкоріненість ідей автономізму* в межах тієї частини України, що була в складі Російської імперії.

Попри антиукраїнське наставлення польських правлячих кіл найбільш розвинутою залишалася структура українських політичних партій на західноукраїнських землях, що були в складі Польщі, особливо в межах історичної Галичини. «Санітарний» кордон між галицькими воєводствами і волинським перешкод-

жав формуванню єдиних українських політичних структур. Найбільшою легальною українською політичною партією було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), яке утворилося у 1925 році внаслідок перегрупування середовища довоєнної національно-демократичної партії. УНДО мало добре розгалужені структури своїх осередків в українських повітах Галичини, а також представництво в польському сеймі.

Іншими впливовими українськими партіями соціал-демократичного типу, що стояли на самостійницьких позиціях, були Українська соціал-радикальна партія й Українська соціал-демократична партія. Довоєнне москвофільське середовище трансформувалося в прорадянську Комуністичну партію Західної України. Частина членів цієї партії симпатизувала ідеології українського комуністичного відродження, що стало однією із причин її ліквідації. На окраїнні етнічно українські регіони (Холмщина, Підляшшя) діяльність легальних українських партій мало поширювалась. Окрім легальних політичних сил, у Галичині протягом 30-х років минулого століття великий вплив на політичне життя, зокрема, на поширення ідеології націоналізму, мала підпільна Організація українських націоналістів.

Для Закарпаття міжвоєнний період характерний розбудовою проукраїнських політичних партій (християнсько-народної, соціал-демократичної), які на початку 1939 року об'єдналися в Українське національне об'єднання. Державницька українська ідеологія у другій половині 30-х років одержала тут підтримку більшості населення. Значно менша його частка залишилася на позиціях автономного політичного русинства і москвофільства, що активно підтримувалися російським еміграційним середовищем.

В умовах поліцейного режиму на українських землях, що були в складі Румунії, лише у 1935 році започатковується діяльність єдиної Української національної партії, вплив якої територіально обмежувався лише Буковиною і майже не поширювався на Бессарабію.

Отже, формування партійно-політичної структури українського суспільства постійно зазнавало деструктивних зовнішніх впливів і було остаточно перервано після Другої світової війни в умовах тоталітарного радянського режиму, в якому єдина партія, КПРС, трансформувалась в особливий закритий бюрократичний клан.

Для з'ясування можливих історичних інерційних впливів на партійно-політичну структуру сучасної України необхідно розглянути й еволюцію та співвідношення політичних течій у середовищі української еміграції. Отже, в міжвоєнний період серед українських емігрантів поступово зменшувався вплив соціалістичних і ліберальних партій, зростав вплив монархістських і націоналістичних політичних сил. СРСР інспірував і підтримував незначні прошарок прокомуністично і промосковсько зорієнтованих груп. На консолідації українських державницьких сил діаспори негативно позначився розкол в ОУН (1940 р.). У післявоєнний період значення соціалістичних партій дещо зменшилось, зростає роль ліберальних політичних сил. Ще більше роз'єднаним вийшла з війни ОУН. Спроби консолідації українських самостійних політичних сил діаспори (утворення 1947 р. Української Національної Ради) були малоефективними. Отже, ступінь тягlosti партійно-політичних традицій у середовищі зарубіжних українців є досить високим, що поряд з позитивними має і деякі негативні аспекти (інерція розколу, партійно-політична відчуженість). Тому важливо, щоб означені негативні моменти хоч би частково не поширилися на терени України.

Деяка лібералізація радянського режиму в другій половині 80-х років ХХ ст. дала поштовх появі нових політичних організацій і рухів. Політичне значення мало створення вже в 1987 році перших неформальних культурологічних організацій (Український культурологічний клуб – у Києві, Товариство Лева – у Львові). У 1988 році на основі консолідації колишніх правозахисних груп була створена перша опозиційна політична

організація – Українська Гельсінська Спілка, яка мала свої осередки в багатьох регіонах України та за її межами, зокрема, Москві.

У 1989 році організовується потужна опозиційна політична організація – Народний рух України, що об'єднала політично активні верстви всіх регіонів країни на платформі суверенітету України, демократизації суспільства, національно-культурного відродження. Низку політичних партій (Українська республіканська партія, Партія демократичного відродження України, Соціал-демократична партія, Партія зелених України) було утворено в 1991 році. Після заборони цього ж року Комуністичної партії частина її прихильників утворила Соціалістичну партію. Заново зареєстрована у 1993 році Комуністична партія ввібрала більшість колишнього комуністичного середовища. Протягом наступних років спектр політичних сил значно розширився внаслідок створення нових партій, блоків, розколу широких політичних організацій. Однак у другій половині 90-х років ХХ ст. об'єктивні демократичні процеси формування партійно-політичної структури України ускладнило проникнення в політичні партії великого приватного бізнесу, який почав використовувати партійну систему для входження у владу чи контроль над нею, а також лобіювати через партійні фракції в законодавчому та представницьких органах влади інтереси різних комерційних структур. Більше того, великі бізнес-структури та окремі підприємці почали зорієнтовувати свої партії задля створення для себе пільгових економічних умов, що аж ніяк не сприяло і не сприяє становленню політичної системи.

Отже, основною рисою історичної географії політичних партій в Україні є її фрагментарний характер як у просторовому, так і в часовому відношеннях. Тобто лише окремі регіони мають досвід багатопартійності протягом короткотривалих періодів історії. Зважаючи на це, в сучасній Україні низький рівень тяглості партійно-політичних традицій, зокрема, через перервний характер державно-політичного розвитку. Але

попри це, *регіональні відмінності впливу історичних ідеологій* (переважно не в чистому вигляді, а у формі складних переплетень і накладань) *дуже помітні*. Якщо в галицьких, дещо менше волинських областях, частково на Буковині і Закарпатті переважають симпатії до української національно-демократичної ідеології, то на Сході і Півдні України, поряд з проникненням ліберальних ідей, дуже відчутним є вплив російського більшовизму, панславізму і навіть російського великодержавництва. КПУ, Прогресивно-соціалістична партія, значною мірою Селянська партія, – це не стільки функціональні структури нового українського суспільства, як видозмінені організації російських більшовиків, комуністична ідеологія яких, відзначаючись українофобією, майже не зазнала впливу т. зв. єврокомунізму і не ввібрала традицій українського комунізму 20-х років минулого століття.

Ідеологія різних гілок українського націоналізму в класичному варіанті не знайшла відображення в програмах політичних партій, а здебільшого трансформувалася в ідеологію націонал-демократії (демократичного націоналізму), яка стверджує необхідність зрівноваження інтересів автохтонних націй, які через самовизначення формують національні держави, та етнонаціональних меншин, що мають право на культурну чи територіальну автономію задля збереження своєї самобутності. *Заперечуючи ксенофобію, расизм, великодержавництво й гегемонізм, виступаючи за етнонаціональне порозуміння, ідеологія націонал-демократії має значний конструктивний потенціал і в налагодженні загальносуспільних взаємин, і в організуванні політичного простору*. Саме ці риси ідеології націонал-демократії дали змогу Народному рухові України та низці партій (Українська республіканська партія, Демократична партія України та ін.) впродовж першої половини 90-х років минулого століття стати впливовими політичними силами не лише в етнічно українському середовищі, але й, частково, в середовищі етнонаціональних меншин. Водночас

спроби відродження достатньо поширеної в минулому ідеології українського консерватизму не одержали достатньої підтримки.

Кілька політичних партій взяли на озброєння ідеологію соціал-демократії, що, враховуючи соціальну структуру населення та історичні традиції, мало б забезпечити їм значну підтримку майже в усіх регіонах України, однак через залежність від великого бізнесу на кінець першого десятиріччя XXI ст. ці партії опинилися в кризовому становищі. З 2004 року на Півдні і Сході України відбулась, інспірована Росією, мобілізація різних політичних сил під лозунгами російського шовінізму, який у протидію поширенню західних впливів часто поєднується з ідеями російського більшовизму й охоплює широкий спектр ідеологічних вимог: від створення привілейованих умов для домінуючого становища російської мови і російської культури, але в рамках незалежної України, до пропаганди утворення союзної слов'янської держави і навіть таких крайніх ідей, як відновлення єдиної російської великодержави чи євразійської імперії. Хоча крайні погляди одержують підтримку порівняно невеликої частки етнічних росіян та асимільованих у російськомовне середовище груп. Водночас *політичні перипетії початку XXI ст. зумовили зростання впливу окремих політичних лідерів*, які, формуючи свої політичні сили, можуть еkleктично поєднувати різні ідеологічні принципи. *Негативним явищем політичного життя стало ще більше зростання політичного впливу різних угруповань великого бізнесу, які свою боротьбу за власність, економічні переваги перенесли на партійно-політичні взаємини, що перешкоджає ефективній роботі державних структур* (Верховної Ради, Кабінету Міністрів, судової гілки влади).

6.2. Етнополітична й геополітична типізація політичних партій України

У сучасній Україні вже сформована достатня законодавча основа функціонування політичних партій. Зокрема, у Конституції України (ст. 36) зазначено, що «...громадяни

України мають право на свободу об'єднання у політичній партії для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, установлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей». Членами політичних партій можуть бути лише громадяни України. У квітні 2001 року було прийнято Закон України «Про політичні партії в Україні», а з 2003 року запроваджено державне фінансування політичних партій. Забороняється створення і діяльність політичних партій, якщо їхньою метою є порушення територіальної цілісності України, дестабілізація політичної ситуації в державі, насильне захоплення державної влади.

Отже, згідно з офіційними даними напочаток 2013 року в Україні було зареєстровано 198 політичних партій. Зіставлення кількості політичних партій за останні роки свідчить про те, що процес формування нових партій та їхньої реорганізації є дуже динамічним. Так, порівняно з 2009 роком, кількість політичних партій зросла на 40. Така важлива характеристика партій, як кількість їхніх членів, в Україні може бути лише умовною, оскільки цю статистику ведуть самі партії, а вони значно завищують свою чисельність. Тому за оцінними даними загальна кількість «партійців» в Україні не перевищує 2% дорослого населення, що свідчить загалом про досить низький рівень партійно-політичної структуризації суспільства. Ще меншим є вплив політичних партій і сама кількість «партійців» у віддалених сільських районах, адже партійно-політичне життя переважно зосереджується в обласних центрах і менше – в інших містах обласного (республіканського) підпорядкування.

Для розуміння характеру партійно-політичної структури суспільства і визначення перспектив її трансформації необхідно виділити типи політичних партій за основними ідеологічними ознаками. Це досить складна, особливо щодо України, тема, зважаючи на суперечливе поєднання

різних етнокультурних, соціально-політичних і економічних вимірів у програмах та діяльності партій. Проблему типізації політичних партій ускладнює неоднорідність їхніх середовищ, мінливість ідеологічних позицій, пов'язаність з центральними чи місцевими органами влади, бізнесовими структурами. Тому поширений поділ партійно-політичного спектра на праві, центристські та ліві політичні сили, який є загалом достатнім для характеристики партійних систем багатьох розвинутих європейських держав, ще не розкриває сутності політичних партій в Україні і може бути застосований лише в окремих випадках. Це розуміє більшість українських дослідників партійно-політичних систем, намагаючись змоделювати різні виміри ідеологічних принципів та діяльності політичних партій, ураховуючи, зокрема, і їхні геополітичні орієнтації, і ставлення до ролі держави в економічній сфері, до демократичних свобод і цінностей та ін. Але розвиток подій упродовж останніх років засвідчив, що *в центрі політичної боротьби в Україні є етнополітичні проблеми* (щодо бачення характеру і перспектив української державності, статусу мов, оцінок різних історичних подій тощо) та пов'язані з ними проблеми вибору геополітичних орієнтацій у системі координат: незалежний держаний розвиток – інтеграція в оновлену Російську імперію, НАТО–Росія. Це підтверджується і тим фактом, що партії, які генетично походять з російського більшовизму, і мали б нібито ратувати за некапіталістичний шлях розвитку, виступають союзниками Партії регіонів, яка відстоює інтереси великого капіталу. Зважаючи на такі обставини, саме *етнополітична типізація політичних партій, здійснена з урахуванням їхніх геополітичних орієнтацій, якнайкраще розкриває політичну сутність, мету і завдання партій.*

Отже, враховуючи принципові етнополітичні і геополітичні риси ідеології політичних партій, їхні конкретні практичні дії, а також підходи до організування державного устрою та ставлення до економічної ролі держави й економічних свобод (від

економічного лібералізму – до командно-адміністративної системи), весь партійно-політичний спектр України можна поділити на дев'ять груп: 1) *партії, що найбільшою мірою спираються на російську національно-політичну ідеологію та російсько-євразійське великодержавництво* (партія «Русский блок», партія «Русско-украинский союз» (Русь), партія «Союз», Слов'янська партія, політична партія «Русь єдина» та ін.); 2) *політичні партії, що генетично виходять із російського більшовизму, з сильними проросійськими настроями, євразійськими геополітичними орієнтаціями, поєднаними з ідеями реставрації СРСР* (Партія комуністів (більшовиків) України, Комуністична партія України, Комуністична партія робітників та селян, Комуністична партія України (оновлена), Комуністична партія (трудожущих), Прогресивна соціалістична партія України), Політична партія «Союз лівих сил»); 3) *космополітично-зорієнтовані партії, що стоять на позиціях економічного лібералізму з помітними проросійськими геокультурними та геополітичними настроями* (Партія вільних демократів, Конституційно-демократична партія, Ліберальна партія України, Партія промисловців і підприємців України, політична партія «Трудова Україна», Партія регіонів та деякі ін.); 4) *лівоцентристські політичні партії, які поєднують ідеї української політичної нації із космополітизмом, проросійськими симпатіями* (Соціалістична партія України, Соціал-демократична партія України, СДПУ(о), партія «Соціал-демократичний Союз»); 5) *правоцентристські політичні партії, що підтримують ідею української політичної нації за наявності певних космополітичних настроїв* (Аграрна партія України, Народна-демократична партія, партія «Удар», Народна партія та ін.); 6) *партії української націонал-демократії* (Народний рух України, Український народний рух, Українська республіканська партія «Собор», партія «Реформи і порядок», Конгрес українських націоналістів, Республіканська християнська партія, Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»); 7) *українські праворадикальні угруповання* (Всеукраїнське

об'єднання «Свобода», Українська національна асамблея, Організація українських націоналістів в Україні); 8) *політичні партії етнонаціональних меншин* (Демократична партія уторців України, Партія уторців України); 9) *інші політичні партії з переважно невизначеними етнополітичними і геополітичними принципами* (екологічні, вікові, фахові, релігійні, соціальних груп тощо).

Однозначне віднесення деяких політичних партій до означених типів, з огляду на нечіткість їхніх програмних положень, невизначеність позицій у політичній боротьбі, залежність від окремих особистостей і бізнесових структур, є досить умовним. Причому з початком ХХІ ст. неконкретизованість ідеологічних засад самих партій постійно зростала, а у їхній діяльності почали превалювати інтереси різних угруповань, здебільшого регіональних. Зокрема, з огляду на значну кількість представників великого бізнесу в середовищі таких блоків, як «Наша Україна» і Блок Ю. Тимошенко, у середині першого десятиліття ХХ століття відбулося певне нівелювання їхнього національно-демократичного ідеологічного характеру. Так само очевидно, що низка політичних партій функціонує лише на папері. Тому в переліку партій, які належать до певного типу, названо лише більш впливові політичні сили та об'єднання з найбільш характерною ідеологією. Окрім того, ідеологічні засади, а особливо практичні дії низки політичних партій, суттєво змінюються. Наприклад, СДПУ(о) поступово еволюціонувала від лівоцентристської партії соціал-демократичного типу в закриті політично-бізнесове об'єднання. На еволюцію ідеологічних засад політичних партій впливає і персональний склад партій, і передвиборна кон'юнктура, і середовище електоральної підтримки.

Структура блоків споріднених політичних партій та їхня кількість дають змогу зробити певні висновки. З позицій національної безпеки тривожним виглядає широкий спектр політичних партій, які у тій чи іншій формі, на тій чи іншій ідеологічній основі (ліберальній, комуністичній) орієнтуються

на тісне зближення чи об'єднання з Росією, реставрацію СРСР чи створення нової російсько-євразійської великодержави. Це й традиційно більшовицькі ліві партії (КПУ, ПСПУ), і маловпливові політичні партії, які відверто орієнтуються на відновлення російської великодержави (Слов'янська партія, «Русский блок»), але намагаються залучити під різними лозунгами, іноді завуальованими (союзницькими), до реалізації цих проектів і етнічно українське населення. Програмні положення, а особливо діяльність багатьох з цих партій, прямо потрапляють під заборону, тому дивною виглядає як їхня реєстрація, так і відсутність будь-якої реакції офіційної влади з приводу антидержавних випадів. Проросійські геокультурні і геополітичні настрої (але поряд з ліберальними проукраїнськими) поширені і серед досить впливових політичних сил, яких за соціально-економічними принципами відносять до правого блоку (МБР, КДПУ, Партія регіонів та ін.).

Отже, на середину першого десятиріччя ХХІ ст. в Україні сформувалося достатньо широке середовище політичних сил, які можна означити як *політичні сили російського націоналізму в Україні*. Характерною його особливістю на сучасному етапі стає, за словами О. Майбороди, «етнізація великодержавницької ідеї у формі апеляції до слов'янської єдності»¹. Більшість партій цього політичного крила усіяло спекулює на регіонально-історичних відмінностях в Україні, виступаючи за її федералізацію. Водночас, попри помітні в останні роки тенденції до консолідації, досить розпорошеним залишається блок українських національно-демократичних та інших патріотичних політичних сил.

Донедавна в Україні не було зареєстровано політичних партій, які об'єднували б представників лише однієї етнічної групи, однак з переходом на пропорційну систему виборів до

¹ Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991–1998 роки) // Етнополітичні конфлікти в посттоталітарному суспільстві. К., 1999

місцевих органів самоврядування у 2006 році з'явилися партії етнонаціональних меншин (це поки що дві угорські партії), що продиктовано прагненням забезпечити своє представництво в органах влади. Такі тенденції активізації громадської активності етнонаціональних меншин у формі політичних партій навряд чи сприятимуть етнополітичній консолідації громадян України. Що ж до захисту соціально-культурних інтересів етнонаціональних меншин, то в умовах сучасного незгуртованого суспільства, видається більш конструктивним, якщо цими питаннями займатимуться громадські організації та загальнонаціональні партії.

Серед інших партій особливо виділяється група т. зв. християнських. В Україні, яка є традиційною християнською державою, але в якій тривалий час здійснювалась атеїстична державна політика, утворення політичних партій з означенням «християнська» є позитивним явищем. Проте їхня значна кількість свідчить про певну штучність у їхньому формуванні і неготовність політичних еліт творити політичне життя на християнсько-демократичних засадах.

Своєрідним явищем політичного життя України стало утворення напередодні виборів 1998 року Партії мусульман України, яка на тих виборах одержала підтримку понад 52 тис. виборців, а в Кримській автономії – трохи більше 1,5% від усіх голосів. Однак вже у 2005 році Партія мусульман України припинила свою діяльність.

Виділення етнополітичних типів політичних партій своєрідно підтверджується й етнонаціональним складом членів партій, зокрема, депутатів відповідних фракцій парламенту. І хоча моноетнічних депутатських представництв політичних партій немає, все ж помітно, що питома вага етнічних меншин у проросійських та провладних політичних партіях є більшою, ніж у національно-демократичних. Так, у Верховній Раді III скликання серед 84 депутатів-комуністів лише 42 депутати (50%) ідентифікували себе як етнічні українці, а з

14 депутатів фракції ПСПУ лише четверо вказали на приналежність до української етнічної нації. Так само з 14 депутатів від СДПУ(о) семеро ідентифікували себе як етнічні українці, один – як етнічний росіянин і шестеро – не зазначили своєї етнонаціональної приналежності. Порівняно невеликою була питома вага етнічних українців і у фракції Партії зелених України (з 19 осіб восьмеро етнічних українців, один ідентифікував себе як українець російського походження, п'ятеро етнічних росіян і п'ятеро таких, що не ідентифікували себе). Водночас серед 32 депутатів фракції Народного руху України було 26 етнічних українців, троє – етнічних росіян, один кримський татарин і один, що не ідентифікував себе¹.

Етнонаціональний склад депутатських партійних фракцій у Верховній Раді IV скликання також до певної міри відображав і етнонаціональне обличчя політичних партій, і загальносоціальні тенденції. Зокрема, ще більше звузилося етнічно українське представництво в СДПУ(о): з 40 депутатів цієї фракції вважало себе українцями лише 11 осіб (28%). Децю зменшилася частка етнічних українців і у середовищі КПУ. Так, з 60 депутатів фракції комуністів зазначило етнічно українську приналежність лише 27 осіб (45%), а 12 (20%) осіб вказало на етнічно російське походження. Порівняно з комуністами, питома вага етнічних українців у середовищі Соціалістичної партії була помітно вищою, що значною мірою забезпечувало їй більшу підтримку центральноукраїнських сільських регіонів. Зокрема, серед 20 депутатів фракції СПУ 14 українців, двоє – росіян, один молдован (троє депутатів не ідентифікували свою етнонаціональну приналежність). Менше половини етнічних українців і у депутатських фракціях таких провладних партій, як Партія регіонів (лише 12 депутатів (28%) з 42 вважало себе етнічними українцями), і лише трохи більше (до 60%) – було у фракціях АПУ, НДП. Залишається

¹ Хто є хто в Україні? Довідник. К., 1999

відносно вищою частка етнічних українців у політичних силах національно-демократичної орієнтації. Так, у депутатській фракції блоку Ю. Тимошенко 14 депутатів з 18 (близько 78%) самоідентифікували себе як етнічні українці, а зі 102 депутатів фракції блоку «Наша Україна» – 61 (понад 60%)¹. У середовищі «Нашої України», як бачимо, досить значним є представництво етнонаціональних меншин, що має як позитивні (посилюється пов'язаність етнонаціональних меншин з українською національно-демократичною ідеологією), так і негативні аспекти: непропорційне зменшення представництва етнічних українців, відображаючи кризові вияви української етнічності, засвідчує послаблення політичного потенціалу української етнічної нації в процесах консолідації усього суспільства на засадах національної державності.

Питома вага етнічних росіян серед членів партій, які виходять з російського більшовизму, а також ліберальних про-російських партій є також вищою від частки росіян у етнонаціональній структурі України загалом, помітним є її зростання зі сходу на захід, а в деяких західних областях вони становлять більшість. Інша частина політично активних етнічних росіян більше поповнює ряди Соціалістичної та провладних партій, значно меншою є їхня питома вага, ніж у середньому в Україні, у середовищі національно-демократичних сил. Зокрема, з 32 депутатів фракції Народного руху України у Верховній Раді 1998 року лише троє ідентифікували себе як етнічні росіяни, так само у фракції «Наша Україна» у 2002 році зі 102 депутатів вважало себе етнічними росіянами лише два депутати.

Отже, *етнополітична та геополітична типізація політичних партій України засвідчує залежність багатьох з них від зовнішніх чинників, зокрема, від політичного істеблішменту Росії та орієнтацію на здобуття тактичних переваг через протиставлення регіонально-культурних відмінностей, і водночас роз-*

¹ Офіційна Україна сьогодні. К., 2003; Хто є хто в державному управлінні. К., 2003

дробленість політичних сил, зорієнтованих на міжрегіональну інтеграцію та зміцнення єдиної держави.

6.3. Географія впливу політичних партій за результатами парламентських виборів

Основним виміром етнополітичної значущості політичних партій все ж є конфігурація їхньої електоральної підтримки, яка і дає найбільше матеріалу для оцінення векторів геополітичних орієнтацій в Україні. Оскільки рівень підтримки партій виявляється насамперед на виборах на пропорційній основі (за партійними списками), то різні висновки з цього приводу можна зробити на основі зіставлення результатів виборів до Верховної Ради, які проводили за змішаною (у 1998, 2002 і 2012 роках) і за пропорційною (у 2006 і 2007 роках) системами. Їхнє узагальнення, з урахуванням інтересів і навіть адміністративного тиску органів влади, дає змогу виділити не лише ареали впливу політичних партій різних етнополітичних типів, але й тенденції його змін.

На виборах до Верховної Ради України 1998 року за партійними списками обирали лише половину (225) депутатів, а решту – в 225 мажоритарних округах. Своїм окремим списком була репрезентована 21 політична партія, інші 19 політичних партій були об'єднані у дев'ять блоків: Національний фронт, блок СПУ і Сел. ПУ, СЛОН, «Трудова Україна», «Менше слів», Партія праці та Ліберальна партія – РАЗОМ, «Вперед Україно», Блок демократичних партій – НЕП, «Європейський вибір України».¹

¹ Виборчий блок «Партія праці та ліберальна партія – «Разом» – однойменні партії. Виборчий блок «Менше слів» – Соціал-національна партія України, Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України». Блок демократичних партій НЕП – Демократична партія, Партія економічного відродження. Виборчий блок «Європейський вибір України» – Ліберально-демократична партія. Виборчий блок «СЛОН» – Міжрегіональний блок реформ, Конституційно-демократична партія. Виборчий блок «За правду, за народ, за Україну» – Соціалістична та Селянська партії України

В такій ситуації середовище провладних політичних сил представляли, зокрема, НДП, СДПУ(о), відверто проросійських політичних сил – об'єднання СЛОН, а чи не найбільш розпо-рошеним виявилось середовище національно-демократичних сил, з яких чотиривідсотковий бар'єр подолав лише Народний рух України. Найбільша на той час національно-демократична партія одержала перемогу у суміжних західноукраїнських обла-стях (Львівській, Рівненській, Івано-Франківській, Волинській і Тернопільській) і ще у 21 регіоні набрала понад 4% голосів (крім Донецької, Запорізької, Луганської, Сумської і Харківської областей та м. Севастополя). Помітним стало послаблен-ня впливу Руху у Чернівецькій і Закарпатській областях та у м. Києві. Отже, вибори засвідчили суттєве послаблення впливу розпо-рошених національно-демократичних партій.

Найбільше голосів виборців здобула Комуністична партія (24,68%), яка одержала відносну перемогу у 18 регіонах. Вплив комуністів мав яскраво виражений просторовий тренд: частка голосів, поданих за них, зростала у східному і південному на-прямах, досягаючи максимальних значень у Луганській області (45,9%) і м. Севастополі (46,0%). Якщо до перемоги комуністів долучити успішні результати блоків СПУ і Сел. ПУ та ПСПУ, то помітно, що навесні 1998 року в Україні домінуючими були протестні настрої. Опорою блоку Соціалістичної і Селянської партій стали центральноукраїнські сільськогосподарські області (Черкаська, Хмельницька, Полтавська і менше – Вінницька і Кіровоградська). Загалом чисельне зростання електорату лівих партій стало реакцією на брак прагматиз-му і реалізму націонал-демократичних сил, неефективність економічної політики, що її проводили представники провлад-них ліберально-демократичних партій.

Найбільш рівномірним і територіально розосередженим по всій Україні був розподіл голосів, поданих за Партію зелених, яка пододала мінімальний бар'єр у всіх регіонах, окрім Львівської і Чернівецької областей, що свідчить не стільки про зростання

екологічної свідомості, як про невдоволення значної частини населення, переважно міського, політикою владних структур (і партій, що на них спираються), а також діяльністю основних ідеологічних таборів. Показовим став і той факт, що у виборах взяли участь політичні партії (СЛОН, Партія регіонального відродження), які відкрито заперечували український національний характер державності і зробили ставку на російську меншину і на російську ідею в Україні (під виглядом двомовності). СЛОН не подолав чотиривідсотковий бар'єр в жодному регіоні, ПРВУ – лише у Чернівецькій області. Обидві політичні сили набрали менше відсотка голосів. Отже, як справедливо вважає О. Майборода, на той час «суттєвих політичних успіхів досягла лише комуністична версія російського націоналізму»¹.

З провладних політичних сил тільки у деяких центральних і західних областях пододала чотиривідсотковий бар'єр СДПУ(о). Суб'єктивним чинником (особисті зв'язки лідерів) пояснюється її переконлива перемога у Закарпатській області. Вплив НДП виявився досить обмеженим, а найбільші успіхи зафіксовано у тих областях, де обласні адміністрації контролювали функціонери НДП (Вінницька, Миколаївська області). Близькою до подолання чотиривідсоткового бар'єра була провладна Аграрна партія, найбільші успіхи якої припали на дві Волинські області (Волинську і Рівненську), де вона вийшла, після Руху, на друге місце. Одинадцять кандидатів від Аграрної партії перемогли в одномандатних округах. Серед партій, які не подолали бар'єр, виділяється Національний фронт, який одержав велику підтримку (понад 20%) у двох галицьких областях і перемогу в кількох одномандатних округах.

Вибори 1998 року відобразили кілька тривожних моментів і насамперед – зменшення підтримки населенням національно-демократичної ідеології, тобто ідеології, яка у національній

¹ *Майборода О.* Російський націоналізм в Україні (1991–1998 роки) // Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному суспільстві. К., 1999

державі має відігравати консолідуючу роль. Критичною стала ситуація й у географічному аспекті – зменшилися території і кількість регіонів України, де ще зберегли популярність національно-демократичні ідеї. Це стало результатом багатьох чинників. І, зокрема, того, що більшість національно-демократичних партій не відстежила тих змін, які сталися в соціальній структурі України, формально декларуючи свої орієнтації на неіснуючий на той час середній клас, проголосивши лозунги ліберальної економіки, що стали прикриттям тотального розкрадання державного майна. Різке соціальне розшарування і загальне збіднення більшості громадян використали партії політичного реваншу (КПУ, ПСПУ та ін.) для успішних політичних спекуляцій. Соціальною опорою національно-демократичних партій стала інтелігенція, інженерно-технічні працівники, західноукраїнське селянство, студентство. Саме ці соціальні прошарки найбільше вразили невдалі економічні перетворення. Разом з тим національно-демократичні і радикально-націоналістичні партії у пошуках економічних спонсорів намагалися захищати інтереси новонародженого великого, переважно торгового і лихварського, капіталу. Але за своїм походженням склад приватного бізнесу здебільшого був чужий українській національній ідеї, оскільки його більшість становили колишні номенклатурні працівники, частково і кримінальний елемент. Це і зумовило процес поступового звуження соціальної бази державницьких сил, що загалом потребувало внесення коректив (модернізації і конкретизації) в їхні соціально-економічні платформи.

Виборча кампанія 2002 року відобразила вже інші тенденції. Насамперед більш консолідованими вийшли на вибори українські національно-демократичні сили, об'єднані у два блоки – «Наша Україна» та «Блок Юлії Тимошенко», які за результатами голосування вперше одержали найбільшу підтримку виборців. Блок «Наша Україна» здобув відносну перемогу (23,6%) і, що особливо важливо, одержав, долаючи

інерцію регіонально-історичної відчуженості, велику підтримку у територіальному вимірі, перемигши на більшій частині історичного ядра України, включаючи і Лівобережну (зокрема, Сумську і Чернігівську області), і Правобережну, і Західну Україну. Подолав чотиривідсотковий бар'єр і «Блок Юлії Тимошенко» (7,3%), одержавши найбільшу підтримку у двох галицьких областях (Львівській та Тернопільській), а також у центральних та волинських регіонах, передусім обласних центрах.

Політичну позицію президента Л. Кучми на виборах 2002 року представляли партії блоку «За єдину Україну» та СДПУ(о), що спиралися більше на адмінресурс, ніж на ідеологічні принципи. Особливо помітну роль зіграв адмінресурс на виборах депутатського корпусу у мажоритарних округах. А за партійними списками – це найбільше проявилось у Донецькій області, забезпечивши там відносну перемогу блоку «За єдину Україну» (36,8%), а також його порівняно високу підтримку у Сумській (17%), Миколаївській (14,4%), Одеській (14,4%) та Луганській (14,4%) областях. Спрацював цей чинник і в Закарпатській та Чернівецькій областях, але вже більше на користь СДПУ(о). Адмінресурс вперше суттєво послабив позиції Комуністичної партії на Донеччині, а також в окремих округах Півдня і Сходу України, зменшуючи і вплив у великих містах цієї частини України національно-демократичних сил.

Певна диференціація відбулася серед лівих політичних сил: якщо КПУ (зайняла на виборах друге місце – 19,9%) залишилася на ідеологічних засадах російського більшовизму, то СПУ (п'яте місце – 6,9%) повільно еволюціонувала у напрямку до українського лівоцентризму. Це, зокрема, вплинуло на те, що у межах центральної України (Вінницька, Київська, Полтавська, Черкаська області) переважно етнічно українське сільське населення у виборі між лівими силами віддало перевагу СПУ. В Полтавській області СПУ одержала навіть відносну перемогу (22,0%). Вплив комуністичної ідеології найбільш помітним був у АР Крим, Дніпропетровській, Запорізькій, Луганській, Миколаївській і Херсонській областях та у м. Севастополі.

Таблиця 6.1.

 Результати голосування за політичні партії (блоки), що подолали чотиривідсотковий бар'єр на виборах до Верховної Ради України 1998 року¹

Регіони	Політичні партії і блоки							
	Всеукраїнське об'єднання «Фронт»	Партія зелених	Комуністична партія	Народний рух України	НДП	Блок СПУ і СелПУ	СДПУ(о)	ПСПУ
1	2	3	4	5	6	7	8	9
АР Крим	2,9	5,7	39,4	6,7	4,3	1,6	1,9	1,4
Вінницька	2,1	4,6	25,3	4,6	12,3	19,4	1,7	3,3
Волинська	2,1	6,3	9,2	17,3	5,1	6,0	3,3	1,2
Львівська	35,3	4,8	25,6	5,1	3,0	3,2	2,4	1,7
Дніпропетровська	2,7	4,0	35,4	2,2	3,4	1,8	1,8	4,2
Житомирська	1,8	5,9	22,9	10,3	4,1	14,8	4,8	3,6
Закарпатська	1,1	5,4	6,6	7,2	6,3	2,4	31,2	1,1
Запорізька	3,0	7,6	32,0	3,5	6,2	5,2	3,4	6,5
Івано-Франківська	1,5	4,2	3,0	28,0	5,1	2,0	4,0	0,6
Київська	1,8	6,7	20,6	8,0	5,6	16,2	4,0	5,1
Кіровоградська	6,3	4,6	29,1	4,6	5,6	17,3	3,8	3,7
Луганська	3,8	4,7	45,9	2,2	3,2	5,0	2,4	24,4
Львівська	0,9	3,2	4,1	32,1	5,5	1,6	4,3	0,7
Миколаївська	2,1	5,7	38,9	6,4	10,5	5,6	3,5	4,1
Одеська	1,3	10,7	28,2	4,1	3,6	7,5	3,5	2,8
Полтавська	1,2	4,8	23,7	7,3	3,9	21,3	2,9	3,2
Рівненська	1,6	6,3	7,6	29,2	3,7	6,5	4,3	1,1
Сумська	1,6	4,3	25,4	3,5	3,5	13,0	2,5	20,9
Тернопільська	1,8	4,4	2,9	28,3	4,5	2,1	3,9	0,5
Харківська	2,5	5,5	35,3	3,2	6,0	5,9	3,4	9,9
Херсонська	5,0	6,5	34,8	4,9	4,4	11,4	2,7	4,2
Хмельницька	1,4	4,7	21,2	8,2	6,1	21,3	3,2	2,6
Черкаська	1,6	4,9	18,9	7,7	5,6	26,0	3,7	4,5
Чернівецька	1,4	2,7	20,2	15,3	5,0	6,6	9,0	1,6
Чернігівська	2,0	5,3	30,3	6,0	4,8	18,9	2,1	6,9
м.Київ	3	8,6	14,2	10,8	3,2	4,7	8,4	4,5
м.Севастополь	2,6	5,9	46,0	1,8	6,9	1,6	1,3	1,0
Україна	4,7	5,39	24,68	3,42	5,0	8,59	4,01	4,05

¹ За офіційними даними Центрвиборчкому

Таблиця 6.2.

Відсоток голосів, поданих за політичні партії і блоки, що подолали чотиривідсотковий бар'єр на виборах до Верховної Ради України 2002 року¹

Регіони	Політичні партії і блоки					
	Блок «Наша Україна»	Комуністична партія України	Блок «За єдину Україну»	Блок Ю. Тимошенко	Соціалістична партія	СДПУ (о)
АР Крим	9,8	33,9	5,9	1,4	0,8	12,5
Вінницька	29,4	11,7	6,3	13,5	21,3	1,9
Волинська	57,6	5,3	8,0	13,3	1,6	2,3
Львівська	6,4	31,9	11,4	4,3	4,4	9,6
Лоньська	2,7	29,8	36,8	1,4	1,8	4,7
Житомирська	21,8	18,9	12,7	6,8	11,1	7,4
Закарпатська	36,5	5,0	10,0	4,4	1,4	13,9
Запорізька	7,9	33,4	7,9	2,4	3,3	10,7
Івано-Франківська	74,6	1,9	2,5	9,7	1,1	1,8
Київська	25,8	10,8	9,6	10,6	11,9	4,5
Кіровоградська	10,0	22,2	13,3	9,9	15,2	6,4
Луганська	3,6	39,7	14,4	1,5	3,2	9,5
Дніпропетровська	63,9	2,6	3,4	17,1	1,0	2,3
Миколаївська	6,0	29,3	14,1	3,2	5,4	12,1
Одеська	6,0	26,2	14,4	3,2	7,5	8,0
Полтавська	20,5	17,7	6,2	8,1	22,1	3,7
Рівненська	54,8	5,3	10,6	9,9	3,3	3,0
Сумська	18,6	16,5	17,1	7,5	15,1	3,2
Тернопільська	69,0	1,6	1,9	18,8	0,9	1,0
Харківська	5,9	30,7	15,4	1,9	4,6	10,4
Херсонська	11,8	31,6	7,2	4,3	8,2	7,9
Хмельницька	34,8	11,5	8,2	12,6	8,7	4,5
Черкаська	27,0	13,3	4,9	11,1	18,9	4,5
Чернівецька	46,3	8,2	5,5	7,3	2,7	10,1
Чернігівська	24,8	16,6	8,6	7,3	15,1	3,1
м. Київ	28,1	9,0	4,0	12,8	4,3	4,9
м. Севастополь	3,0	32,7	13,2	2,3	1,4	3,7
Україна	23,6	19,9	11,8	7,3	6,9	6,3

¹ За офіційними даними Центрвиборчкому

Таблиця 6.3.

Відсоток голосів, поданих за політичні партії і блоки, що подолали тривідсотковий бар'єр,
на виборах до Верховної Ради України 2006 року¹

Регіони	Політичні партії і блоки				
	Партія регіонів	Блок Ю. Тимошенко	Блок «Наша Україна»	Соціалістична партія України	Комуністична партія України
АР Крим	58.01	6.54	7.62	1.18	4.54
Вінницька	8.15	33.25	20.00	14.69	3.43
Волинська	4.49	43.93	20.70	4.05	2.23
Лніпропетровська	44.98	15.03	5.29	3.80	5.65
Донецька	73.63	2.47	1.41	3.74	3.14
Житомирська	17.98	24.93	17.53	8.92	5.35
Закарпатська	18.65	20.29	25.79	3.64	1.26
Запорізька	51.23	10.94	5.32	2.91	5.34
Івано-Франківська	1.94	30.39	45.06	2.28	0.58
Київська	9.87	44.54	11.63	10.17	2.27
Кіровоградська	20.10	30.19	8.72	9.72	6.08
Луганська	74.33	3.71	2.04	1.17	4.43
Львівська	3.01	33.04	37.95	2.18	0.70
Миколаївська	50.34	11.89	5.59	4.27	5.33
Одеська	47.51	9.86	6.44	6.26	3.18
Полтавська	20.38	26.81	13.18	12.74	5.44
Рівненська	7.24	31.30	25.48	6.45	1.86
Сумська	10.92	33.25	19.39	10.55	5.36
Тернопільська	2.02	34.49	34.16	3.66	0.44
Харківська	51.70	12.68	5.91	2.75	4.56
Херсонська	39.14	17.43	9.75	4.82	6.76
Хмельницька	9.99	35.57	18.33	9.21	3.06
Черкаська	10.66	38.25	12.18	13.39	4.37
Чернівецька	12.72	30.34	27.04	4.48	1.70
Чернігівська	15.60	33.90	10.29	12.87	5.46
м. Київ	11.76	39.22	15.84	5.50	2.98
м. Севастополь	64.26	4.53	2.40	0.81	4.76
Україна	32.14	22.29	13.95	5.69	3.66

¹ За офіційними даними Центрвиборчкому

Відсоток голосів, поданих за політичні партії і блоки, що подолали тривідсотковий бар'єр,
на дочасних виборах до Верховної Ради України 2007 року¹

Регіони	Політичні партії і блоки				
	Партія регіонів	Блок Ю. Тимошенко	Блок «Наша Україна – Народна самообо- рона»	Комуністична пар- тія України	«Блок Литвина»
АР Крим	60,98	6,93	8,23	7,62	3,91
Вінницька	12,55	49,97	18,60	4,96	3,14
Волинська	6,72	57,59	19,99	2,72	4,59
Дніпропетровська	48,15	20,93	6,33	7,62	5,10
Донецька	72,05	3,93	1,63	6,05	0,86
Житомирська	22,41	37,00	15,12	5,80	8,29
Закарпатська	19,76	28,85	31,11	1,77	6,00
Запорізька	55,45	14,66	4,72	8,30	5,45
Івано-Франківська	2,95	50,67	36,78	0,78	0,97
Київська	13,04	53,38	15,12	2,95	5,13
Кіровоградська	26,99	37,57	11,67	6,43	5,54
Луганська	73,53	5,10	1,73	8,48	2,40
Львівська	4,19	50,38	36,02	1,03	1,10
Миколаївська	54,40	16,60	5,83	7,18	4,53
Одеська	52,22	13,72	6,49	6,16	5,12
Полтавська	24,75	37,86	14,50	6,48	4,89
Рівненська	10,41	50,97	20,76	2,40	6,11
Сумська	15,69	44,45	20,77	5,79	3,33
Тернопільська	3,01	51,57	37,16	0,69	1,55
Харківська	49,61	16,36	8,10	8,28	4,55
Херсонська	43,23	23,06	9,07	9,09	3,66
Хмельницька	14,05	48,16	18,41	3,95	6,62
Черкаська	15,49	47,03	15,25	4,86	4,93
Чернівецька	16,79	46,17	20,32	2,29	2,54
Чернігівська	20,72	41,92	14,85	6,65	4,19
м. Київ	15,04	46,18	15,79	4,55	6,59
м. Севастополь	64,53	5,01	2,30	10,30	2,45
Україна	34,37	30,71	14,15	5,39	3,96

¹ За офіційними даними Центрвиборчкому

Політичні сили, які відверто заперечували принципи незалежного національно-державного розвитку України й спиралися на ідеї російського великодержавництва (виборчий блок «Русский блок», Виборчий блок політичних партій ЗУБР (За Україну, Білорусію, Росію), одержали відносно незначну (менше 1%) кількість голосів («Русский блок» – 0,73%, ЗУБР – 0,43%), засвідчуючи, що у маргінальному вигляді такі ідеї українським населенням мало сприймаються.

Вибори до Верховної Ради України 2006 року відбувалися в умовах поглиблення територіально-політичного розколу між регіонами історичного ядра України та пізніше освоєними землями, який спричинили президентські вибори 2004 року. Тому конфігурація електоральної підтримки політичних партій також засвідчила доволі різкий стрибок у політичних уподобаннях на межі центральних, з одного боку, та східних і південних регіонів – з іншого. Однак вибори відобразили і деякі нові процеси в політичному житті країни. Через певні розчарування діяльністю команди Президента В. Ющенка сумарна підтримка національно-демократичних сил дещо зменшилась, а в їхньому складі на перше місце вийшов Блок Ю. Тимошенко, який, набравши 22,29% голосів, значно випередив Блок В. Ющенка «Наша Україна», якому віддали перевагу 13,95% виборців, що взяли участь у голосуванні. Домінуючими стали позиції блоку Ю. Тимошенко в столиці, центральних, подільських, волинських регіонах та в Чернівецькій області (табл. 6.3). «Наша Україна» зайняла перше місце лише в двох галицьких областях – Львівській та Івано-Франківській. Відносну перемогу на виборах здобула «Партія регіонів» – 34,37% усіх голосів. Через близькість проросійських етнополітичних та геополітичних лозунгів Партія регіонів зуміла перетягнути на свій бік більшу частину середовища електоральної підтримки Комуністичної партії, внаслідок чого стала переможцем на виборах 2006 року на значній компактній території – у дев'яти великих регіонах Південної і Східної України та у місті Севастополі. У межах Дон-

басу підтримка Партії регіонів досягла близько 74% виборців. Водночас рівень підтримки Комуністичної партії різко знизився (3,66%). Водночас Соціалістична партія, випередивши комуністів, зуміла зміцнити свої позиції насамперед у центральних областях (Київській, Кіровоградській, Полтавській, Черкаській, Чернігівській).

Конфігурація підтримки політичних партій суттєво не змінилася і на позачергових виборах 2007 року (табл. 6.4). Знову лідерами виборчих перегонів стали основні політичні конкуренти – Партія регіонів (34,37%) та Блок Ю. Тимошенко (30,71%), зумівши забезпечити зростання рівня своєї підтримки: Партія регіонів – лише на 2,23%, Блок Ю. Тимошенко – більш суттєво (на 8,42%). Причому Блок Ю. Тимошенко подолав тривідсотковий бар'єр у всіх регіонах і навіть у м. Севастополі, і особливо помітно збільшив свій рівень підтримки у центральних та східних регіонах. Партія регіонів не пододала тривідсоткового бар'єра лише в Івано-Франківській області. Порівняно з попередніми виборами не пройшли до парламенту соціалісти, що можна пояснити розчаруваннями виборців в їхній попередній політичній непослідовності: соціалісти неочікувано вийшли з «помаранчевої коаліції» і ввійшли в коаліцію з регіоналами і комуністами. Водночас список переможців поповнився центристським «Блоком Литвина», за який проголосувало 3,96% виборців.

На парламентських виборах 2012 року (табл. 6.5), які проходили вже за змішаною системою, перемогу за партійними списками знову здобула Партія регіонів, набравши 30,0% голосів (обрано 72 депутати), що на кілька відсотків менше порівняно з попередніми виборами. І хоча ця партія здобула відносно більшість в одинадцяти регіонах (Донецькій, Луганській, Харківській, Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Херсонській, Одеській і Закарпатській областях, АР Крим і м. Севастополі), рівень її підтримки у більшості випадків помітно знизився.

Таблиця 6.5.

Відсоток голосів, поданих за політичні партії і блоки, що подолали п'ятивідсотковий бар'єр, на виборах до Верховної Ради України 2012 року¹

Регіони	Політичні партії і блоки				
	Партія регіонів	ВО «Батьківщина»	Партія «Удар»	Комуністична партія	ВО «Свобода»
АР Крим	52,34	13,00	7,14	19,41	1,04
Вінницька	17,34	45,01	13,38	8,86	8,40
Волинська	12,92	39,46	15,96	6,97	17,98
Дніпропетровська	35,79	18,38	14,61	19,38	5,19
Донецька	65,09	5,26	4,72	18,85	1,2
Житомирська	21,61	36,15	14,19	12,87	7,47
Закарпатська	30,87	27,69	20,03	5,03	8,35
Запорізька	40,95	14,93	12,40	21,16	3,85
Івано-Франківська	5,18	38,21	15,25	1,78	33,79
Київська	21,00	36,63	18,73	6,17	10,84
Кіровоградська	26,25	32,17	14,87	13,46	6,22
Луганська	57,06	5,49	4,74	25,14	1,29
Львівська	4,70	36,48	14,44	1,99	38,02
Миколаївська	40,51	16,93	12,51	19,09	4,03
Одеська	41,90	15,49	13,77	18,16	3,30
Полтавська	21,91	30,14	18,46	13,49	7,94
Рівненська	15,80	36,59	17,25	6,21	16,63
Сумська	21,09	36,27	16,71	12,24	6,37
Тернопільська	6,40	39,04	14,68	1,92	31,22
Харківська	40,98	15,51	12,82	20,84	3,83
Херсонська	29,34	21,80	13,63	23,34	4,71
Хмельницька	18,69	37,71	16,33	8,81	11,79
Черкаська	18,65	37,78	17,23	9,29	9,48
Чернівецька	20,77	39,60	19,13	5,36	8,72
Чернігівська	20,09	30,73	12,91	13,20	5,98
м.Київ	12,60	30,99	25,45	7,23	17,33
м.Севастополь	46,9	5,86	5,04	29,46	1,37
Україна	30,00	25,54	13,96	13,18	10,44

¹ За офіційними даними Центрвиборчкому

Більш вагомими, з огляду на адміністративний тиск, були її здобутки у мажоритарних округах – 115 депутатських місць, що, однак, не дало змогу Партії регіонів одержати в парламенті абсолютну більшість. Як не парадоксально, представники правлячої партії не перемогли в жодному столичному окрузі.

В географічному вимірі співвідношення між правлячою Партією регіонів та опозиційними політичними силами суттєво не змінилося. Водночас відбулися важливі структурні зміни в середовищі опозиційних політичних сил. Так, новим явищем виборів 2012 року стало проходження в парламент націоналістичної партії «Свобода», що стало результатом різкого послаблення впливу національно-демократичних партій та жорсткого антиукраїнського тиску в культурно-політичній сфері як з боку деяких внутрішніх політичних середовищ, які взагалі не сприймають суверенітету України, так і з боку Росії, яка інтенсифікувала процеси збирання в одну імперію земель колишнього Радянського Союзу. Партія «Свобода» набрала за партійними списками 10,4 % голосів (обрано 25 депутатів), здобувши у Львівській області відносну більшість, і перемогла у 12 мажоритарних округах (десяти західноукраїнських, одному столичному, одному – в Полтавській області).

Доволі значним став вплив ще однієї нової опозиційної політичної сили, що пройшла до парламенту, – партії «Удар» (лідер В. Кличко), яка одержала 34 місця у парламенті. Найбільша опозиційна сила, Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», набрала 25,5% голосів, здобувши відносну перемогу аж у п'ятнадцяти регіонах (Вінницькій, Кіровоградській, Полтавській, Черкаській, Житомирській, Київській, Сумській, Чернігівській, Волинській, Рівненській, Івано-Франківській, Тернопільській, Хмельницькій, Чернівецькій областях і м. Києві), за результатами чого в багатомандатному окрузі було обрано 62 депутати – представники цього виборчого об'єднання. На мажоритарних округах «Батьківщина» здобула 37 депутатських місць.

З традиційно більшовицьких політичних сил пройшла до парламенту Комуністична партія, яку знову підтримав весь лівий протестний електорат. Комуністи набрали 13,1% (32 депутатські місця) та перемогли в одному мажоритарному окрузі.

Дві останні виборчі кампанії свідчать про гостру конкуренцію в Україні окремих політичних лідерів та груп великого бізнесу, внаслідок чого зменшилася роль ідеологічних партій і зросла роль іменних блоків. Причому об'єднання в блоки призвело до втрати політичної значущості деяких партій, наприклад, впливових у свій час Народного Руху України, Української народної партії та ін. Тому в політико-географічному аспекті вплив більшості сучасних партій є локальним. І лише підтримка кількох партій в Україні має регіональне і міжрегіональне поширення, що мало сприяє формуванню в державі цілісної системи регіональної взаємопов'язаності.

6.4. Регіональні відмінності впливу політичних партій. Політико-географічні імперативи оптимізації партійно-політичної системи України

Загальнодержавні політичні процеси початку XXI ст. дають підстави стверджувати, що партійно-політична структура України перебуває ще у фазі становлення, а її формування відстає від багатьох загальносуспільних портреб. Про це свідчить і нечисленність, і недостатня впливовість партій, що зумовлено як історичними передумовами формування партійно-політичної системи України, так і соціальною неструктуризованістю українського суспільства. Більшість партій не відстежує тих змін, що відбуваються в соціальній структурі України, формально декларуючи свої орієнтації на ще не сформований середній клас. А сумарний вектор впливу

політичних партій не має доцентрового спрямування, а тому дуже повільно розвиваються історико-географічні бар'єри, партійна система не забезпечує всі регіональні етнокультурні поєднання, необхідні для ефективного функціонування національної держави. *Просторово обмежений (в основному локальний і регіональний) та ситуативний характер впливу політичних партій є водночас відображенням недостатньої сформованості і структуризованості територіально-політичної системи України.* До того ж, ідеологія таких партій міжрегіонального значення, як Партія регіонів, Комуністична партія, не є державоконсолідуючою. Водночас Партія регіонів виявляє претензії на те, щоб стати провідною політичною силою в державі, маючи для цього певні об'єктивні підстави (об'єднує впливові економічні еліти південних і східних регіонів, володіє значним управлінським потенціалом), але робить величезні стратегічні прорахунки, проголошуючи етнополітичні і геополітичні лозунги, які суперечать незалежному курсу держави і не сприймаються на більшій частині її території, у т. ч. в столиці та в межах історичного ядра держави. Не працює на авторитет Партії регіонів і виконання прямих вказівок російського істеблшменту щодо проведення в Україні різних культурно-історичних акцій, спрямованих на поглиблення регіонального відчуження.

Зіставлення результатів парламентських виборів дає також змогу виділити *райони України за рівнем підтримки різних політичних партій та ідеологій.* Поширені в соціологічній та політологічній літературі підходи розглядати об'єктивні електорально-географічні відмінності в контексті поділу України на захід, схід, центр, південь (іноді виділяють й північ) з визначенням середніх показників на кожному напрямку є надто спрощеними, адже диференціація між сусідніми областями і навіть на внутрішньообласному рівні буває доволі значною. Основним чинником, який визначив цю диференціацію та інші ментально-політичні відмінності, є інерція домінування

різних історичних ідеологій та різний культурно-політичний досвід. Отже, в контексті максимальної підтримки розвитку України як незалежної національної держави і політичних сил, які сповідують відповідну ідеологію, особливо виділяються два райони – Галицький (Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська області) і Волинський (Волинська та Рівненська області). Рівень підтримки національно-демократичних і націоналістичних сил в межах *Галицького* району становить від 85 до 90%. Майже 10% населення готові підтримати центристські, лівоцентристські і ліберально-демократичні партії. Прихильників комуністичної ідеології є менше 2%. *Волинський* район виділяється дещо меншим рівнем підтримки національно-демократичних сил (до 75 %) і лише трохи більшою прихильністю до комуністів (до 7%). Більше тут симпатій і до соціалістів (близько 5%). Вплив центристських партій, особливо за підтримки адмінресурсу, може досягати 15%. На Заході України свої особливості щодо електоральної активності мають *Закарпатський* та *Чернівецький* регіони, де підтримка національно-демократичних сил становить від 60 до 70%. З огляду на наявність районів компактного розселення етнонаціональних меншин є і значні внутрішньообласні відмінності. Підтримка Партії регіонів тут коливалася від 15 до 30%. Суттєве значення в цих регіонах може мати вплив адмінресурсу. За ліві політичні партії тут голосує близько 5% виборців.

У центральній частині України особливе місце в електоральних співвідношеннях займає *столиця*, для якої характерна низька електоральна активність, помітна мінливість політичних настроїв. Порівняно з сусідніми областями, в Києві можливим є трохи більший рівень підтримки національно-демократичних і ліберально-демократичних сил (до 50%), що зумовлено насамперед зосередженням української національної інтелігенції. Але спостерігається тут і маргіналізація електоральних настроїв. Недостатньо високим є імунітет щодо підкупу голосів, що осо-

бливо проявилось на місцевих виборах (мера та міської ради). Подібністю структури голосувань виділяються дві *подільські* області (Вінницька й Хмельницька) близько 50% населення тут готові підтримати національно-демократичні сили, від 10 до 15 % – Соціалістичну партію, до 20% – Партію регіонів, до 10% – Комуністичну партію. Відчутною є готовність надати підтримку й ефективним центристським партіям (до 20%). Досить близькими за електоральними настроями є і *Київська* та *Черкаська* області, де кількість прихильників БЮТ та «Нашої України» на виборах 2006 і 2007 років була дещо більшою (60–65%), ніж у сусідніх, *Житомирській*, *Кіровоградській*, *Полтавській* та *Чернігівській* областях (50–55%). Відповідно дещо менше тут прихильників Комуністичної партії. Доволі значним в усіх цих регіонах був порівняно високий рівень підтримки Соціалістичної партії (близько 10% на виборах 2006 року).

Значна диференціація в електоральних симпатіях характерна для *східних* регіонів. Наприклад, на виборах 2006 і 2007 років у північно-східній *Сумській* області порівняно велику підтримку надавали «Нашій Україні» та Блоку Ю. Тимошенко (сумарно близько 60%). А вже у сусідній *Полтавській* області – майже на 10% менше, виявляючи порівняно більші симпатії до Партії регіонів. В обох областях залишається вищою від прохідного бар'єра кількість прихильників Соціалістичної і Комуністичної партій, особливо в сільській місцевості.

Впливові політичні та економічні еліти м. Харкова визначили окреме місце в електорально-географічних співвідношеннях і *Харківського* регіону, де на виборах 2007 року, і на виборах 2012 року за Партію регіонів було подано вдвічі більше голосів, ніж за всі національно-демократичні сили разом. На попередніх виборах це співвідношення було ще більшим. Впевнено долає прохідний бар'єр тут і Комуністична партія. Зіставлення різних виборчих кампаній засвідчує, що, виявляючи порівняно низький рівень підтримки національно-демократичних політичних

сил, Харківський регіон може надати значну підтримку праволіберальним та лівоцентристським продержавницьким політичним партіям. Близькою до Харківського регіону за структурою голосувань за політичні партії є *Дніпропетровська* область та північна й центральна частини *Запорізької* областей. Водночас південні і східні райони Запорізької області наближаються за своїми електоральними симпатіями до двох областей *Донецького* району – Донецької та Луганської, які виділяються низкою характерних рис: насамперед через *високу регіональну самосвідомість* цей район є ареалом домінуючої підтримки місцевих впливових економічних і політичних середовищ, з якими на останніх виборах тут ототожнювалась Партія регіонів, набираючи понад 70% голосів. До 20% виборців є прихильниками більшовицьких партій – КПУ та ПСПУ Дуже низькою (до 7%) є сумарна підтримка українських національно-демократичних сил.

На Півдні України особлива електорально-географічна ситуація склалася в *Кримському* регіоні, а в межах регіону – у м. *Севастополі*. Тут достатньо значним є невдоволення політичною ситуацією і навіть політичним статусом півострова, а тому особливо великою є підтримка як партій російського більшовизму (КПУ, ПСПУ), російського великодержавництва (Партія «Союз», «Русь», «Русский блок»), так і тих партій, які спираються або спиралися на структури виконавчої влади, проголошуючи проросійські геополітичні і геокультурні лозунги. Зокрема, за Партію регіонів на парламентських виборах 2006, 2007 і 2012 років голосувало понад 60% виборців. Така ситуація значною мірою зумовлена активною пропагандистською діяльністю російських засобів масової інформації та місцевих проросійських видань за фактичної відсутності інформаційних впливів з боку структур центральної влади в Україні. Сумарна підтримка Блоку Ю. Тимошенко та «Нашої України», найбільшою мірою завдяки електоральній активності кримських татар, досягала 13–15%. Водночас на півострові можливою

є підтримка ліберальних і лівоцентристських політичних сил проукраїнської орієнтації, але за відповідної інформаційної та адміністративної підтримки, що сприяло б послабленню політичної напруги в регіоні.

З інших південних регіонів України найбільшою підтримкою українських національно-демократичних партій (до 30%) виділяється Херсонська область. В Одеській та Миколаївській областях більш помітним є орієнтація на космополітичні сили, які різною мірою пов'язані з місцевою владою, колишніми номенклатурними працівниками. Ефективним тут може бути використання адмінресурсу з боку столичної влади задля забезпечення підтримки центристських партій.

Отже, перспективи оптимізації партійно-політичної системи України залежатимуть від того, наскільки політичні еліти, враховуючи регіональні відмінності етносоціальної структури населення та впливу історичних ідеологій, зуміють здійснити таке перегрупування і реорганізацію партійних середовищ, яке б забезпечило зрівноваження регіональних інтересів та доцентрові геополітичні орієнтації. З огляду на те, що основу політичної системи стабільних і економічно високорозвинутих країн утворює кілька (до 10) політичних партій, представлених у центральних і місцевих органах влади і вплив яких має загальнодержавний характер, то в інтересах зміцнення України необхідно переформатувати партійно-політичний спектр у п'ять–шість потужних політичних партій, які стоять на платформі українського патріотизму, прагматизму, зорієнтовані не в минуле, а в майбутнє, і які зуміли б одержати загальнодержавну підтримку і подолати регіональне протистояння. Такі партійно-структурні зміни сприяли б формуванню *нової генерації політичних лідерів*, що дуже важливо у конкуренції за посаду Президента. В ідеологічному аспекті *найбільше підстав об'єднати територіально всі регіони України зможуть партії чи партійні блоки, які зуміють синтезувати на патріотичних засадах ідеологію української національної демократії з*

ідеологією лівоцентризму та послідовно реалізувати програму творення соціально-орієнтованої ринкової економіки в системі демократичної української національної держави.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть основні риси історичної географії політичних партій в Україні.
2. Які історичні райони України мають найбільший досвід багато-партійності?
3. Оцініть ступінь історичної тяглості партійно-політичних й партійно-ідеологічних традицій.
4. Які ідеологічні ознаки найбільш повно розкривають типологічні відмінності політичних партій України.
5. Схарактеризуйте основні типи політичних партій України, виділені за етнополітичними та геополітичними ознаками.
6. Які негативні моменти з позицій територіально-політичної цілісності та незалежності України виявляє типізація політичних партій?
7. Зробіть порівняльний аналіз географії політичних партій за результатами парламентських виборів.
8. Проаналізуйте регіональні відмінності впливу партійних ідеологій у контексті потреб зміцнення територіально-політичної єдності України.
9. Які політичні сили і на якій ідеологічній основі могли б у перспективі консолідувати українське суспільство?

7.1. Внутрішні й зовнішні загрози територіально-політичній стабільності та цілісності України

Стратегічні територіально-політичні інтереси кожної держави так чи інакше визначають потреби збереження її суверенітету, цілісності, непорушності державних кордонів, поступального соціально-економічного й політичного розвитку. Пріоритетність цієї проблематики для України додатково зумовлена низкою чинників, насамперед: а) незавершеністю процесів формування її політичної системи та збереження історико-територіальних бар'єрів; б) наявністю глибокої демографічної кризи, негативними тенденціями розвитку економіки та деякими регіональними диспропорціями соціально-економічної освоєності території; в) недостатньою соціально-культурною пов'язаністю регіонів; г) різновекторністю регіонально-політичних орієнтацій.

Об'єктивні труднощі внутрішньополітичної консолідації України поглиблюються системою неоптимальних співвідношень із зовнішньо-політичним середовищем, деструктивним зовнішнім втручанням у політичне життя України та неадекватною діяльністю політичних сил у самій державі, внаслідок чого Україна з початку ХХІ ст. переживає гостру політичну кризу. Інспірована Росією мобілізація всіх проросійських сил спричинила значною мірою штучне регіональне протистояння, що негативно позначається

на всіх аспектах життя суспільства, послаблюючи і загалом сукупний геополітичний потенціал держави. За таких умов більш рельєфно проявляються загрозливі моменти функціонування всіх складових політичної системи. Зокрема, щодо непорушності державної території і кордонів серйозною загрозою є зростання обсягів нелегальної міграції та контрабанди, перманентне висування територіальних претензій з боку окремих політичних сил сусідніх країн, надання громадянам України громадянства інших держав. Протидії цим викликам не сприяє незавершеність процесів міжнародно-правового розмежування території України з сусідніми державами, неврегульованість режиму кордону, ускладнення економічної ситуації в прикордонні. Водночас глобальна фінансова та економічна кризи, які охопили всі країни світу, загрожують Україні, поряд із соціальними негараздами, поглибленням диспропорцій економічної освоєності державної території (міжрегіональних і внутрішньорегіональних), що може спричинити і соціально-політичну нестабільність. Кризові економічні процеси відбуваються на фоні негативних демографічних тенденцій, характерними рисами якої є природна депопуляція населення, великі обсяги еміграції та масового закордонного заробітчанства, і як наслідок – суттєве і неухильне зменшення демографічного потенціалу України, звуження середовища патріотично налаштованих прошарків суспільства. Поза увагою держави є і диспропорції в рівнях урбанізації, перенаселеність одних сільських місцевостей і недостатня сільськогосподарська освоєність – інших.

Найбільші суперечності функціонування вищих та регіональних органів влади України пов'язані насамперед з неузгодженістю та низькою якістю роботи основних державних інститутів, що представляють усі гілки влади, і значно менше – від самої системи адміністративно-територіального устрою. Помітними також є проблеми непрозорості і необ'єктивності в процесах формування і відтворення керівного кадрового

потенціалу в столиці і регіонах. В останні роки *диспропорції представництва різних регіональних політичних середовищ у вищих органах державної влади зросли до критичного рівня*. Так, у Кабінеті Міністрів України взагалі нема представників з більшої частини території держави. Подібна ситуація і вищих судових органах. З огляду на визначальні впливи груп великого бізнесу на структури влади, майже вся енергія політичних еліт України була спрямована на перерозподіл власності, одержання різних економічних переваг, що мінімізувало ефективність державного управління і державної влади загалом, знижуючи її авторитет в очах населення. Окрім того, все більш помітними стають великі перевитрати на утримання чиновницького апарату на всіх владних рівнях, надмірна централізація бюджетних коштів.

Що ж до територіальної структури державної влади, то тут певні небезпеки стосуються не стільки її сучасних параметрів, як ймовірності впровадження неефективних проєктів та ідей, які можуть дестабілізувати територіально-політичну ситуацію. Найбільш загрозовий характер має пропаганда безпідставних ідей федералізації України та укрупнення адміністративних регіонів (областей, районів). У цьому ж контексті посилити відцентрові настрої, спровокувати нові міжрегіональні тертя і підштовхнути ідеї федералізації може й створення та функціонування в Україні двопалатного парламенту.

Найбільші загрози територіально-політичній стабільності України пов'язані з можливими проявами сепаратизму внаслідок мобілізації політичної активності різних регіональних груп населення на основі спекулятивних деструктивних етнокультурних ідей. Російські і проросійські інформаційно-політичні середовища нав'язали суспільству бачення структури українського етнокультурного простору не в розрізі етнонаціональних спільнот і груп, а крізь призму поділу країни на україномовне і російськомовне населення, що суттєво послаблює позиції української етнічної нації та української культури в Україні.

А спроби створення інформаційних передумов для природної реінтеграції етнічних українців з рідною російською мовою в україномовне культурне середовище ними демагогічно трактуються як насильство і порушення прав людини. Внаслідок того, що немає адекватної державної політики в інформаційно-культурній сфері в багатьох засобах масової інформації, особливо на телебаченні, склалися *неоколіальні взаємини*.

Про збереження суттєвих, історично зумовлених регіональних відмінностей та недостатність культурних поєднань свідчить і структурно-регіональний зріз релігійної сфери та її геополітичної значущості. Оскільки саме політичні кордони минулого є одним з основних чинників релігійно-конфесійної диференціації, то це посилює їхню бар'єрну роль у міжрегіональних взаємодіях. Особливо негативне геополітичне значення має розкол українського православ'я, брак єдиної самоврядної української православної церкви.

Як уже зазначалося, не відповідає реальним потребам територіально-політичної консолідації України і діяльність політичних партій, вплив яких не лише не забезпечує достатнього рівня міжрегіональних соціокультурних поєднань, але й виступає часто джерелом внутрішньої геополітичної напруженості.

Незважаючи на низку внутрішньогеполітичних проблем, в Україні є усі необхідні суспільно-географічні передумови для їхнього вирішення, але за наявності цілеспрямованого конструктивного геополітичного впливу держави та інших суб'єктів політичних відносин. Для України в сучасних умовах *пріоритетне значення має саме внутрішня геополітика*, адже примноження її сукупного силового потенціалу і збільшення можливостей регіонального лідерства залежатиме насамперед від вирішення всієї сукупності регіонально-політичних та регіонально-культурних проблем. Іншими словами, сумарна внутрішня геополітика України (держави, політичних сил) мала б бути спрямована на підтримання територіально-

консолідуючих чинників та доцентрових тенденцій і, отже, – на послаблення територіально-розділюючих, відцентрових процесів. Важливо також досягти *єдності української внутрішньої і зовнішньої геополітики*, завдання якої – забезпечення політичних, економічних і культурних інтересів України на міжнародній арені, встановлення раціональних зв'язків з іншими державами та міжнародними організаціями.

Попри розуміння окремими політичними аналітиками та групами політиків проблематики територіально-політичної консолідації держави, *системна геополітика щодо зміцнення цілісності України (як єдність зусиль держави і сумарний вплив політичних сил) упродовж усього періоду незалежності фактично не проводилась*. Як, зрештою, і не було обґрунтовано стратегію розвитку держави, її основні ідеологічні засади як *національної держави європейського типу*, що постала внаслідок реалізації українським народом свого права на самовизначення, і забезпечує всім громадянам рівні права, а етнонаціональним меншинам – право на збереження та збагачення своєї культурної самобутності. Навпаки, в кон'юнктурних інтересах, насамперед задля збереження владних повноважень та економічних переваг, центральна влада та окремі політичні лідери іноді самі провокували регіональне протистояння. Тому можна назвати лише окремі позитивні геополітичні кроки, зокрема, щодо роботи з товариствами етнонаціональних меншин на початку 90-х років ХХ ст., громадсько-політичними організаціями депортованих у радянські часи народів. До деяких позитивів можна зарахувати і спроби нормалізації міжконфесійних взаємин упродовж 90-х років ХХ ст.

Слабкість, а то і відсутність послідовної української геополітики стала особливо помітною на фоні геополітичного тиску Росії, спрямованого на розкол українського суспільства з дальшим прагненням повного контролю над ситуацією в Україні. Одним з кульмінаційних моментів такого геополітичного тиску стали президентські вибори 2004 року. Російські

політтехнологи, використовуючи різноманітні важелі, зуміли спровокувати на засадах російського великодержавництва своєрідну політичну мобілізацію значної частини етнічних росіян, втягуючи у цей рух (як нібито загально регіональний) і значну частину русифікованого етнічно українського населення, що призвело до гострого політичного і, що особливо небезпечно, – регіонального протистояння. Особливо штучно нагніталися регіональні суперечності по лінії: НАТО чи Росія, державна мова українська чи українська і російська.

Політичні сили, які прийшли до влади в результаті «помаранчевої революції», так і не зуміли оцінити рівень безпеки зовнішніх та внутрішніх загроз, не скористалися величезною кількістю переваг і можливостей для вноормування внутрішньорегіональних взаємин, українського культурного піднесення та протидії геополітичному тиску Росії, який продовжував наростати. В результаті центральна влада або усувалася від активної внутрішньої геополітики, або здійснювала помилкові кроки, а опозиційні політичні сили в кон'юнктурних інтересах, насамперед задля збереження спекулятивного впливу на електорат, постійно провокували регіональне протистояння. Політику свободи слова, яку реалізувала «помаранчева влада», було перетворено в свободу антидержавної та українофобської пропаганди разом з цілеспрямованим формуванням міжрегіональних антагоністичних стереотипів. Україномовне культурне середовище в інформаційній сфері продовжувало звужуватись. Однак паралельно в Україні відбувались й відбуваються, хоча і дуже повільно, об'єктивні природні процеси самоорганізування громадянства на засадах патріотизму, необхідності збереження цілісності та національно-культурної самобутності. Формується також і певний потенціал громадянської протидії експансіонізму з боку Росії, розуміння того, що *радянська ідентичність і незалежна Україна – речі несумісні*. Але все ж загалом здобутки практичної геополітики України аж ніяк неадекватні наро-

станню хвилі різних зовнішніх і внутрішніх геополітичних викликів.

Багатоаспектний характер має і зовнішня геополітична проблематика України, в центрі якої була, є і ще тривалий час буде проблема російсько-українських відносин. Іншим стратегічно важливим завданням зовнішньої геополітики України є забезпечення міжнародно-політичних гарантій її національної безпеки, вирішення якого є можливим не лише через тісну співпрацю з НАТО, але й через удосконалення відповідних угод з великими державами, насамперед США та Росією. Зовнішньополітичні виклики стосуються також низки інших конкретних геоекономічних, міжнародно-правових та геокультурних проблем. Зокрема, достатньо відчутною є потреба у цілеспрямованому формуванні в засобах масової інформації країн світу позитивного й об'єктивного образу України, яке має стати важливою передумовою усвідомлення міжнародним співтовариством самотності України, її стабілізуючого значення в регіоні Центрально-Східної Європи.

7.2. Суперечності політичної ситуації в регіонах України в контексті перспектив формування загальнонаціональної ідентичності та змінення суверенітету держави

Регіональні суперечності політичних взаємин у державах найкраще проявляються в розрізі великих *суспільно-географічних макрорайонів*, формування яких має об'єктивний характер й інтегрально розкриває основні сутнісні відмінності суспільно географічного простору країн. Добре помітними є такі макрорайони і в Україні, де вони об'єднують одну чи кілька адміністративних одиниць вищого рівня, які насамперед

виділяються особливостями історико-політичного розвитку, етногеографічними параметрами (частка етнічних українців і етнічних меншин, етнічна мозаїчність, структура населення за рідною мовою, ступінь асиміляції) та деякими соціально-економічними умовами (рівень урбанізації, співвідношення основних секторів економіки). Якщо формування макрорайонних відмінностей є об'єктивним, то їхня авторська інтерпретація так чи інакше має суб'єктивний характер, а тому для повноти відображення районної диференціації доцільно враховувати і поширення регіональної самоідентифікації.

Отже, з урахуванням означених чинників як окремі суспільно-географічні макрорайони України виокремимо такі групи областей: 1) Закарпатський район (Закарпатська область); 2) Галицький район (Івано-Франківська, Львівська і Тернопільська області); 3) Волинський район (Волинська і Рівненська області); 4) Буковинсько-Північно-Бессарабський район (Чернівецька область); 5) Подільсько-Поліський район (Вінницька, Житомирська, Хмельницька області); 6) Центрально-Правобережний район (Київська, Кіровоградська, Черкаська області); 7) Центрально-Лівобережний район (Полтавська, Сумська, Чернігівська області); 8) Дніпровсько-Харківський район (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області); 9) Донецький район (Донецька і Луганська області); 10) Одеський район (Одеська область); 11) Центрально-Причорноморський район (Миколаївська і Херсонська області); 12) Кримський район (АР Крим) (рис. 7.1). Об'єктивність цього макрорайонного поділу засвідчена тим, що межі районів позначають суттєві зміни всіх складових суспільно-географічного простору України. Так, при переході від одного району до іншого не лише відбувається кількісний стрибок за основними параметрами етнонаціональної структури, але й помітні зміни соціальної, а у деяких випадках й релігійної структури населення. Здебільшого з цією схемою макрорайонування поєднуються й особливості рівня урбанізації, струк-

Рис. 7.1. Суспільно-географічні макрорайони України

тури розселення, демогеографічної та економіко-географічної ситуації в Україні. І що особливо важливо в політико-географічному аспекті: *всі райони виділяються характерними рисами політичної активності населення, яка проявилася під час усіх останніх виборчих кампаній* (табл. 6.1–6.5). До того ж для деяких з виділених суспільно-географічних районів, як уже зазначалося, характерний порівняно високий рівень регіонально-соціальної самоідентифікації. Але, відзначаючи реальність макрорайонних суспільно-географічних відмінностей, необхідно підкреслити, що *виділені райони, відзначаючись подібністю соціокультурних показників, не мають підстав бути суб'єктами територіально-політичних взаємин чи передумовою адміністративно-територіальних змін, як з огляду на неспівмірність їхніх розмірів і потенціалів, відсутність у деяких них внутрішньої взаємопов'язаності, так і невідповідність територіально-політичним інтересам держави.*

Зважаючи на вплив попередніх періодів історико-географічного розвитку, ця модель районування України відображає і основні відмінності впливу основних ідеологій (української націонал-демократії, соціал-демократії, лібералізму, російського великодержавництва, радянського комунізму та деяких інших) і відповідно – географії виборів в Україні. Виділення таких районів розкриває і суттєві особливості структури релігійно-культурної сфери, головно щодо співвідношення греко-католиків, православних Київського і Московського патріархатів, протестантів, мусульман та ін., яка своєю чергою впливає на рівень міжетнічної компліментарності (підсвідомої симпатії чи антипатії). Отже, *синтезуючи низку характерних соціокультурних відмінностей кожен з означених районів формує і своєрідний політико-географічний краєвид, який склався в результаті поєднання основних складових суспільно-географічного простору і включає як набір політико-географічних рис, так і характерних внутрішніх політичних суперечностей й проблем у взаєминах з центральною владою та іншими районами. Окрім об'єктивних*

передумов, на особливості політичної ситуації окреслених районів так чи інакше впливають зовнішні чинники (геополітичне положення, політика сусідніх держав).

Низкою спільних рис політико-географічного ландшафту виділяються два найменші західні макрорайони – Закарпатський та Буковинсько-Північно-Бессарабський, що зумовлено подібними рисами геополітичного положення, історико-географічного розвитку, деякими особливостями етнонаціональної структури населення та громадсько-політичної активності етнічних груп. Етнічно українське населення становить тут понад 75%. Етнічні меншини розселені значною мірою компактно, причому безпосередньо у прикордонній, переважно сільській, місцевості (насамперед Березівський район Закарпатської області, Герцаївський та Новоселицький райони Чернівецької області). У цих областях упродовж 1990 років міжетнічних конфліктних ситуацій фактично не спостерігалось, але у процесах етнополітичної консолідації є низка проблем. Автохтонні етнічні меншини (угорці, румуни, молдовани) досить добре забезпечені культурно-освітньою інфраструктурою, проте мало інтегровані в загальноукраїнське середовище, у т. ч. і через погане володіння українською мовою. Але не лише за культурними, а й за соціально-економічними інтересами населення етнонаціональних меншин тут більше орієнтоване у напрямку до сусідніх національних держав. На фоні скептичної чи протестної налаштованості до української влади товариствами етнонаціональних меншин іноді висуваються завищені вимоги, що спричиняє певні етнополітичні суперечності, які, однак, мають невеликий конфліктогенний потенціал. Окрім того, на етнополітичні взаємини в Закарпатті зберігає деструктивний вплив проблема політичного русинства, яка час від часу штучно актуалізується різними зовнішніми та внутрішніми середовищами. Однак перешкоджаючи етнополітичній консолідації українського народу, ця проблема може бути легко знівельована ціліс спрямованою інформаційною та просвітницькою діяльністю.

В Закарпатському та Буковинсько-Північно-Бессарабському макрорайонах є і деякі суперечливі моменти релігійно-політичного характеру. Так, у православному середовищі незначною є кількість громад УПЦ КП і УАПЦ, які геокультурно і геополітично підтримують українські національно-державні традиції. Водночас частина духовенства Ужгородсько-Мукачівської греко-католицької єпархії перебуває під впливом ідеології політичного русинства. В Чернівецькій області деякі моменти етнополітичної проблематики міжконфесійних взаємин поєднуються з політичною активністю окремих громадських об'єднань румунської меншини, які не сприймають українського національного характеру держави і Буковинського регіону. В цьому контексті промовистим є той факт, що всі православні громади, де служба ведеться румунською мовою, належать до Московського патріархату, а під час виборів священники часто відкрито підтримують проросійські політичні сили.

Як свідчить моніторинг останніх виборів президента України та парламентських виборів, особливістю електорально-політичної активності населення Закарпатської та Чернівецької областей є значна роль адмінресурсу, тобто впливу на результати виборів чинних органів державної влади, а також і великих фінансово-бізнесових груп.

Подібністю низки територіально-політичних рис виділяються і два інші західні райони – Галицький та Волинський. Вони загалом мають моноетнічний характер, вирізняючись високою часткою етнічних українців (понад 95%), малою часткою етнічних росіян (менше 5%) та російськомовного населення (менше 4%). Етнічні росіяни розселені переважно у великих та середніх містах – адміністративних, промислових та рекреаційних центрах. Частка міського населення серед них становить понад 80%. В обласних центрах питома вага етнічних росіян становить від 3% (у Тернополі) до 8,9% (у Львові). Досить добре адаптовані тут росіяни до українського культурного середовища, високим є ступінь вільного володіння українською

мовою. Децю нижчою від середнього по Україні рівня є тут компліментарність етнічних українців та росіян, особливо населення старшого віку, зумовлена складними історичними перипетіями, спричиняючи певне взаємне недовір'я. Але загалом, ураховуючи всі об'єктивні чинники, можна стверджувати, що у цих макрорайонах вагомим етнополітичним перешкодом для консолідації всього українського суспільства немає. Разом з тим через високий ступінь ідентифікації населення з українською державницькою ідеєю, у випадку різкого відходу державного керівництва від засад суверенного розвитку України, тут можливі й етнополітичні збурення, і поява конфліктних ситуацій з центральною владою. Загалом, з огляду на великий ступінь втягнутості в український історичний процес і достатньо цілісне етнокультурне середовище, Волинський і Галицький макрорайони мають усі підстави стати одним з лідерів у консолідації національної держави та політичної нації. Однак слабкість економічного потенціалу, зумовлена поряд з об'єктивними передумовами і суб'єктивними чинниками, значно зменшила їхню політично-консолідаційну роль у загальнодержавних процесах.

В основі території трьох макрорайонів центральної частини України (Подільсько-Поліського, Центрально-Правобережного та Центрально-Лівобережного), так само як і західних, – первинний ареал українського розселення та націотворення, що значною мірою визначає його переважно моноетнічний характер: частка українців тут коливається від понад 85% (лише Сумська область) до близько 95% (Вінницька). Етнонаціональні меншини (євреї, росіяни) у Подільсько-Поліському, Центрально-Правобережному та Центрально-Лівобережному районах здебільшого розселені дисперсно (у великих адміністративних та промислових центрах). Виняток становить Путильський район Сумської області, де незначну кількісну перевагу (51,6% росіян і 47,4% українців) мають етнічні росіяни. Частка українців з рідною російською мовою є трохи більшою, ніж на Волині і в

Галичині, і коливається на правобережній частині від відсотка до чотирьох, а на лівобережній доходить до 7,6%. Але загалом у кожному з цих трьох районів частка україномовного населення лише трохи менша частки українців і, що має особливо вагоме індикативне значення для етнічної і політичної ідентифікації населення, оцінення цілісності українського культурного середовища, в усіх областях Подільсько-Поліського, Центрально-Правобережного та Центрально-Лівобережного районів частка українців з рідною російською мовою є меншою від частки росіян з рідною українською мовою. Виняток становлять лише м. Київ та деякі промислові міста (Кременчук, Шостка). Характерними особливостями районів є і порівняно високий ступінь української самосвідомості, і водночас високий ступінь компліментарності з найбільшою етнонаціональною групою – росіянами. Тому загалом суперечності етнополітичного розвитку є мало вираженими, а отже, усі три райони центральної частини України, зважаючи і на їхнє географічне положення, і на історичне значення, мають достатньо підстав стати ядром консолідації українського громадянства на засадах національної державності та безконфліктного розвитку етнополітичних процесів. Для розширення конструктивного впливу центральних суспільно-географічних макрорайонів у західному, східному і південному напрямках залишається актуальною проблема розширення українського культурного середовища в обласних центрах та соціально-економічне піднесення сільської місцевості.

Дніпровсько-Харківський суспільно-географічний макрорайон розміщений цілком у межах української етнічної території, але був масово заселений в нові часи дещо пізніше, ніж сусідній Центрально-Лівобережний. Значний відбиток на формування самобутності цієї території та політичної самосвідомості її громадян наклало економічне освоєння, адже високий рівень індустріального розвитку, значні земельні ресурси постійно стимулювали імміграцію неукраїнського насе-

лення, особливо до великих міст, адміністративних і промислових центрів. На сьогодні у межах цього соціально-культурного району частка українців серед усього населення коливається від 70 до 80%, сільського – від 77% у Запорізькій області до 90,4% – у Дніпропетровській. У районі зосереджено 22% усіх етнічних росіян України, їхня частка коливається від 17,6% у Дніпропетровській області до 25,6% у Харківській. Частка українців, що вважає рідною мову своєї національності, становить у середньому понад 70%. Водночас тут є більш помітною диференціація у мовній асиміляції українців між сільським та міським населенням. Так, у Харківській області лише 66,7% міського українського населення вважає рідною мову своєї національності, а у м. Харкові – лише 50,4%.

Політико-географічна проблематика Харківсько-Дніпровського суспільно-географічного району (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області) визначається не лише його етногеографічною структурою, геополітичним положенням, але й значним економічним, насамперед промисловим, потенціалом. Саме тут зосереджені стратегічно важливі наукомісткі конкурентно спроможні виробництва, сформувалися потужні фінансово-промислові угруповання, які у боротьбі за впливи у загальноукраїнському масштабі вже використовували і надалі використовуватимуть й етнополітичні ідеї. Оскільки у структурі бізнесово-промислової еліти частка етнічних українців та загалом громадян, пов'язаних з українською культурно-політичною традицією, відносно невелика, то у районі постійно актуалізуються різні геокультурні та геополітичні ідеї російського великодержавництва. Зважаючи на сказане, боротьба бізнесових угруповань за впливи на загальнодержавному рівні може підштовхнути й етнополітичні суперечності. Підставою для цього є і високий ступінь асиміляції та акультурації етнічних українців у регіональних центрах, особливо у Харкові та Запоріжжі, що зумовлює й значну поширеність регіональної та радянської ідентичностей.

Тому, незважаючи на те, що, наприклад, Харків двічі у своїй історії був епіцентром українського національно-культурного піднесення (20-ті, 30-ті роки XIX ст. і 20-ті роки XX ст.), а весь район ще зберігає, зокрема, пам'ять про козацтво (слобідське і запорізьке), на етнополітичну ситуацію тут суттєво впливає прикордонне розміщення, наслідки міграційних процесів, привносячи певну напруженість та деяку небезпеку збурення Харкова та інших регіональних центрів з причини надання російській мові статусу державної. В сільській місцевості через зниження життєвого рівня і соціальне невдоволення популярними є і просоюзницькі ідеї. Зіставлення різних виборчих кампаній водночас засвідчує, що, виявляючи порівняно низький рівень підтримки національно-демократичних політичних сил, Дніпровсько-Харківський суспільно-географічний макрорайон може надати значну підтримку праволіберальним та лівоцентристським продержавницьким політичним партіям.

Східний, Донецький, макрорайон також майже повністю розміщений у межах української етнічної території, але з огляду на пізніше масове заселення, значний вплив міграції в процесі економічного освоєння має на сьогодні значною мірою двоетнічний, українсько-російський, характер. У районі проживає 34% усіх росіян України, причому понад 11% усього населення народилося на території Росії. Частка етнічних українців у населенні загалом становить більше 57%, у сільському – близько 73%. Відповідно частка росіян у всьому населенні – понад 38%, у сільському населенні – понад 20%. Абсолютну більшість етнічні росіяни становлять в двох адміністративних районах сільської місцевості – Краснодонському (51,7%) та Станично-Луганському (61,1%). З інших етнічних меншин своєю часткою (1,6% населення Донецької області) і громадською активністю виділяються греки. Населення з рідною українською мовою за переписом 2001 року становить меншість – лише близько 27%. Його питома вага за міжпереписний період зменшилася на близько 5%, тобто

саме у цьому районі найбільше проявилася невідповідність тенденцій динаміки етнонаціональних спільнот і груп та лінгвістичних груп, з огляду насамперед на більші обсяги зміни етнічної самоідентифікації і водночас стабільність мовної самоідентифікації. Характерною рисою регіону є також глибока криза української етнічності, особливо у центрі та на півдні, а також русифікація представників малих етнічних груп. Водночас висока частка міжетнічних шлюбів, поряд з іншими чинниками, до деякої міри знівельовала етнонаціональну самосвідомість і спричинила відносно більше поширення регіональної ідентичності.

Історичні особливості соціально-економічної освоєності визначили і основні територіально-політичні проблеми та суперечності Донецького суспільно-географічного району: слабку втягнутість в український історико-політичний процес, високу регіональну самосвідомість, яка протиставляється загальнонаціональній, акультурацію українського населення, популярність просоюзницьких ідей, яка посилюється соціальними особливостями на фоні великих труднощів економічної трансформації. Так само дуже низькою є частка україномовної інформаційної та соціально-культурної інфраструктури. Відносно вищий рівень індустріального розвитку Донеччини зумовив появу тут потужних фінансово-промислових груп, які в останні роки виявили амбіції щодо свого домінуючого становища в політичній системі всієї України, нав'язуючи українському суспільству сформовану у регіоні модель соціально-культурних взаємин, що може призвести до загострення міжрегіонального протистояння. Найбільш помітно це проявилось у ході президентської кампанії 2004 року, яка через провокації російських політтехнологів стала генератором збурення всіх новоосвоєних земель (Південь і Схід України) з приводу подвійного, насамперед російського і українського, громадянства та надання російській мові статусу державної.

Через високу регіональну самосвідомість Донецький район є ареалом домінуючої підтримки місцевих економічних і політичних еліт, з якими на останніх виборах тут ототожнювалася Партія регіонів, набираючи понад 70% голосів. До 10% виборців є прихильниками більшовицьких комуністичних сил. Дуже низькою (до 15%) є сумарна підтримка українських національно-демократичних та ліберально-демократичних сил.

Одеська область як окремий суспільно-географічний район виділяється низкою характерних рис і насамперед – найвищою в Україні етнічною мозаїчністю південно-бессарабської частини, етнонаціональна структура якої сформувалася як унаслідок об'єктивних процесів заселення, так і внаслідок цілеспрямованої політики російського уряду впродовж XVIII–XIX ст. Чинник розселення і культурної присутності етнонаціональних меншин, як в історичному, так і сучасному аспектах, має також вагомe значення і для Одеської агломерації, і для північної частини області. Незважаючи на абсолютну більшість українського населення за переписом 2001 року (62,8%), у мовній структурі регіону населення з рідною українською мовою становить лише відносну більшість (менше 50%, але це більше питомої ваги населення з рідною російською мовою). У чотирьох адміністративних районах з 26 абсолютну чи відносну більшість становлять етнічні групи: болгари абсолютну більшість у Болградському районі (60,8%) та відносну більшість у Арцизькому (39,0%) й Тарутинському (37,5%) районах, молдовани відносну більшість у Ренійському районі (49,0%). Рівень володіння українською мовою в середовищі етнічних меншин дуже низький.

Суперечливі моменти етнополітичного розвитку зосереджені найбільше у регіональному центрі (м. Одеса). Зокрема, нав'язаний населенню сучасними засобами інформації історичний образ Одеси, поширена історична міфологія як складові офіційної ідеології міської і регіональної еліти мало пов'язують місто з українською культурною та політичною традиціями.

Через це ігнорується низка вагомих обставин, адже Одеса, попри свою культурну різноманітність, була й у другій половині ХІХ ст., і у ХХ ст. одним з центрів українського культурного та частково політичного руху. У місті зосереджено кілька угруповань відверто антиукраїнського спрямування, серед яких особливою агресивністю виділяється партія «Родіна». Помітною в Одеській області є також орієнтація на космополітичні сили, які різною мірою пов'язані з місцевою владою, колишніми номенклатурними працівниками.

У двох областях (Миколаївській та Херсонській) південного, Центральнo-Причорноморського суспільно-географічного макрорайону, який тривалий час перебував у сфері українських культурно-політичних впливів, а у кінці ХVІІІ – на поч. ХІХ ст. остаточно став складовою української етнічної території, питома вага українців за переписом 2001 року є приблизно однаковою і становить 82%. Так само однаковою за областями є і частка росіян – 14,1%. Суперечності, пов'язані з недостатньою українською національною ідентифікацією, тут також помітні, але деструктивна політизація населення на основі мобілізації регіональної чи радянської ідентичностей має менше об'єктивних підстав, ніж у сусідньому Одеському регіоні. Відповідно й небезпеки загострення суперечностей усього району з центральною владою є мало ймовірними. Херсонська область виділяється з інших південних регіонів України найбільшою підтримкою українських національно-демократичних партій (до 30%). Ефективним тут може бути використання адмінресурсу з боку столичної влади задля забезпечення підтримки центристських партій.

Найскладніша територіально-політична ситуація зберігається в Кримському регіоні, який, з огляду на складні процеси заселення та втручання державного чинника в етнодемографічну ситуацію, має на сьогодні етнічно змішаний характер. Порівняно з іншими регіонами Крим виділяється абсолютною більшістю етнічно російського і російськомовного населен-

ня. Однак за міжпереписний період унаслідок вищих темпів зменшення лодності, а також через різке збільшення кількості кримських татар, знизилася і питома вага етнічно російського населення на півострові: у всьому населенні на 7,3% (з 65,6 до 58,3%), у міському населенні – на 5,2% (з 71,1 до 65,9%), у сільському – на 9,9% (з 55,7% до 45,8%). Зменшилася також і абсолютна кількість етнічних українців: на 9,5% загалом і на 5,1% у міському та аж на 14,9% у сільському населенні. Це зумовило (на фоні повернення депортованого населення) і зниження питомої ваги етнічних українців на 2,4% в усьому населенні і на 0,3% у міському та 6,5% у сільському населенні.

Негативною передумовою в перебігу етнополітичних процесів є також значний рівень асиміляції та акультурації етнічно українського населення, що перешкоджає йому виконувати культурно-інтеграційні та державно-консолідуючі функції. Особливо високим є рівень мовної русифікації українців у найбільших містах: у Сімферополі – 70,8%, Севастополі – 70,1%. І лише в північних районах (Краснопереконському, Первомайському, Роздольненському) частка українців з рідною українською мовою є вищою за 50%. Найнижчим в Україні є також і рівень володіння українською мовою в середовищі етнонаціональних меншин, а це створює додаткові культурні та інформаційно-комунікаційні бар'єри на шляху їхньої інтеграції в українське суспільство.

Зважаючи на складні історико-географічні та етногеографічні передумови, Кримський півострів залишається основним вузлом суперечливого розвитку етнополітичних процесів в Україні. Одним з генераторів появи таких суперечностей є активізація російського великодержавництва, що проявляється в різних формах та в діяльності різних нелегальних російських політичних об'єднань відверто антиукраїнського спрямування. До середини 90-х років ХХ ст. з політичними силами російського великодержавництва відверто солідаризувалися і владні структури автономії. Усе це

зумовлювало і зумовлює суперечності насамперед з центральною владою в Україні, загальноукраїнськими політичними силами, особливо національно-демократичними, та кримсько-татарським рухом. Усвідомленню етнічними росіянами Кримського регіону ідеї незалежної України не сприяє те, що саме тут відносно найвищою є частка населення, що народилося в Росії і репрезентувало переважно заідеологізовані верстви суспільства (військові, партійно-господарська номенклатура). Особливо це стосується Севастополя, який до того ж відчуває постійний тиск з боку російського Чорноморського флоту і деяких російських великодержавницьких політичних сил, що генерує додаткові імпульси до загострення суперечностей.

Для Криму характерною є і низка проблем, пов'язаних з поверненням депортованого населення та його інтеграцією в українське культурно-політичне середовище, найголовнішими серед яких є: а) соціально-економічні (зайнятість, розселення і забезпечення житлом, надання земельних ділянок); б) політико-правові (представництво кримських татар в органах влади, статус кримськотатарського народу та його представницьких структур); в) геокультурні (забезпечення освітніх, релігійних потреб, рівень оволодіння українською мовою, релігійно-політична ідеологія окремих кримськотатарських груп, особливо в контексті небезпек поширення ісламського фундаменталізму). Негативним чинником розвитку етнополітичної ситуації є також низький ступінь компліментарності кримських татар і етнічної більшості регіону – росіян, зумовлений багатьма причинами, у т. ч. й часто діаметрально протилежним трактуванням історичних подій.

Разом з тим серед етнонаціональних спільнот Криму в найбільш дискримінаційних умовах щодо забезпечення культурно-освітніх потреб знаходяться етнічні українці, адже питома вага україномовної культурно-освітньої інфраструктури є на порядок меншою не лише від частки етнічних українців, але й частки населення з рідною українською

мовою. Тому створення відповідної культурно-освітньої інфраструктури для українського населення, самосвідомість якого зростатиме з огляду на політизацію етнічних росіян та кримських татар (за принципом протиставлення), є не лише питанням історичної і соціальної справедливості, але через різновекторність етнополітичних орієнтацій, і питанням національної безпеки. Тобто в умовах загострення етнополітичних суперечностей, зокрема, між кримськими татарами та етнічними росіянами, саме етнічні українці могли б забезпечувати на півострові стабілізуючі функції.

Своїми особливостями виділяється й електорально-географічна ситуація в Кримському регіоні, а в межах регіону – у м. Севастополі. Тут достатньо значним є невдоволення політичним статусом півострова, а тому особливо великою є підтримка як партій російського більшовизму, так і російського великодержавництва. Впливовими є також партії, які спираються або спирались на структури виконавчої влади, проголошуючи проросійські геополітичні і геокультурні лозунги. Така ситуація значною мірою зумовлена активною пропагандистською діяльністю російських засобів масової інформації та місцевих проросійських видань за фактичної відсутності інформаційних впливів з боку структур центральної влади в Україні. Сумарна підтримка українських національно-демократичних сил досягла 13–15%. Водночас на півострові можливою є підтримка ліберальних і лівоцентристських політичних сил проукраїнської орієнтації, але за відповідної інформаційної та адміністративної підтримки, що сприяло б послабленню політичної напруги в регіоні. Отже, Кримський макрорайон є однозначним лідером щодо складності політичних взаємин в Україні. А через наявність деструктивних геополітичних чинників (зовнішні небезпеки, зокрема, розміщення російського Чорноморського флоту, наявність етнополітичних рухів з маргінальними геополітичними поглядами) найбільш ймовірним є і виникнення тут етнополітичних конфліктів.

Значний рівень внутрішньорайонних суперечностей та широка сукупність проблем взаємин регіонів з центром держави не сприяють формуванню загальнонаціональної ідентичності, зміцненню суверенітету України та її позицій на міжнародній арені. Однак у регіонально-політичних тенденціях не можна не бачити й окремі позитивні моменти, основним з яких є відсутність прямих територіально-політичних конфліктів. Загалом у державі достатньо й об'єктивних передумов формування нової української політичної ідентичності у поєднанні зі збереженням регіональної самобутності та поглибленням територіально-політичної консолідації українського суспільства. В Україні відбувалися й відбуваються об'єктивні природні процеси самоорганізування громадянства на засадах патріотизму, необхідності збереження цілісності та національно-культурної самобутності. *Формується, хоча і дуже повільно, розуміння того, що радянська ідентичність і незалежна Україна – речі несумісні.* Помітний також і певний потенціал громадянської протидії експансіонізму з боку Росії. Разом з тим в державі надто багато чинників міжрегіонального відчуження, створених або цілеспрямованою деструктивною діяльністю, або цинічною бездіяльністю. Тобто очевидними є негативні наслідки тривалої політики провокування міжрегіонального несприйняття, яку проводили в радянський період та вже в новітні часи, і недостатність сучасних заходів щодо зміцнення регіональних зв'язків. Засоби масової інформації не актуалізують усі моменти історико-культурно-географічної єдності регіонів з ядром країни. Отже, питання, чи зможе українське суспільство використати сприятливі об'єктивні передумови політичної консолідації, чи буде суспільна воля реалізувати всі переваги та нейтралізувати негативи, залишається відкритим. І що важливо: *усунення реальних загроз територіально-політичній цілісності і суверенності України та створення сприятливих внутрішньо і зовнішньополітичних передумов її консолідації залежатиме не лише від українського політикуму, а від більш*

ефективного самоорганізування патріотично налаштованих громадян усіх регіонів на основі загальнонаціональних інтересів.

7.3. Проблеми та перспективи зовнішньої гео економічної політики України

Зрівноваження територіально-політичного розвитку України безпосередньо залежить від розв'язання вузлових зовнішньоекономічних проблем, адже в сучасному світі, навіть не сприймаючи економічного детермінізму, дуже помітними стали *процеси політизації міжнародних економічних відносин і економізації міжнародно-політичних*. Поряд з дипломатією, міжнародні економічні відносини стали на сьогодні основним важелем у міждержавних взаєминах.

Зовнішньоекономічні зв'язки України також є відображенням як її внутрішньоекономічної ситуації, так й усієї проблематики міждержавних політичних взаємин та взаємин з міжнародними організаціями і об'єднаннями. Оскільки становлення господарства незалежної України впродовж 90-х років ХХ ст. відбувалося в умовах гострої трансформаційної кризи і фактично без позитивної координації та регулювання з боку держави, то і на структурі промисловості, і на структурі сільського господарства позначилося багато негативних тенденцій. Зокрема, в структурі промисловості різко зменшилася частка наукомістких виробництв, насамперед машинобудування, і зросла частка тих виробництв, які, використовуючи дешеву робочу силу, мали змогу на зовнішніх ринках одержувати значні прибутки. Найбільше це стосується чорної металургії. В результаті таких змін частка енергомістких виробництв лише зросла, поглиблюючи загальнодержавну проблему енергозабезпечення. Держава не використовувала економічні важелі для формування і розширення внутрішнього ринку, створення системи замкнутих циклів виробництва, що, зокрема, могло

забезпечити збереження позицій машинобудування. Недостатньою була політика створення в Україні життєво необхідних виробництв, зокрема, у фармацевтичній промисловості, яка зменшила б валютні витрати. Водночас під тиском різних бізнесово-політичних угруповань створювали різні пільгові умови для нарощування обсягів імпорту. Тому товарна структура зовнішньої торгівлі України та зовнішньоторгівельне сальдо (співвідношення експорту та імпорту) якраз і є відображенням структурних пропорцій та диспропорцій в економіці держави. Так, у структурі експорту товарів у 2012 році більше третини припадало на продукцію металургії та добувної промисловості (недорогоцінні метали 27,5%, мінеральні продукти 11,1%), засвідчуючи велику залежність цих галузей від кон'юнктури на світовому ринку, та 13,4 % на продукцію рослинництва. Водночас частка наукомістких виробництв становила лише понад 26,7% (7,4% продукція хімічної промисловості і 19,3% – різних галузей машинобудування). Помітною також є велика енергомісткість експортованих Україною товарів, зумовлюючи, своєю чергою, велику частку енергоносіїв у структурі українського імпорту (понад 30%). Запізнілий вступ України в СОТ у 2008 році не дав змоги через економічну кризу скористатися можливостями нарощування експорту, призводячи водночас до зменшення можливостей захищати інтереси українських виробників на внутрішньому ринку.

З огляду на такі невідгідні співвідношення, необхідною є диверсифікація структури українського експорту товарів, використовуючи, зокрема, потенціал військового й енергетичного машинобудування, літакобудування і суднобудування, харчової промисловості та деяких інших виробництв. Хоч би часткова оптимізація структури зовнішньої торгівлі можлива лише внаслідок активізацій роботи економічних блоків українських дипломатичних представництв, урядових структур. У цьому ж напрямку необхідно прискорити роботу щодо міжнародної сертифікації української продукції відповідно до міжнародних

стандартів. Більш прагматичною має бути і співпраця України з міжнародними організаціями, діяльність у регіональних об'єднаннях.

Особливо тривожним моментом зовнішньоекономічних взаємин України, який може спричинити і низку інших негативних тенденцій, зокрема, у фінансовій системі, є від'ємне сальдо торгівлі товарами. Так, обсяги імпорту товарів у 2012 році переважали обсяги експорту в 1,23 раза. Причому це співвідношення мало в останні роки тенденцію до зростання, становлячи в 2005 році 1,06, а 2006 році – 1,17, тобто при загальному зростанні обсягів зовнішньої торгівлі випереджаюче зростає імпорт, позначаючись негативно і на національному виробництві, і на стабільності національної грошової одиниці.

Негативне сальдо торгівлі товарами частково покривається торгівлею послугами, експорт яких у 2012 році вдвічі перевищив імпорт. Хоча ще у 2000 році експорт послуг переважав імпорт утричі. Позитивне сальдо у зовнішній торгівлі послугами досягається головно завдяки значному транспортно-транзитному потенціалу України і забезпечується найбільше функціонуванням трубопровідного (26,7%) транспорту. Водночас недостатньо використовуються можливості річкового та морського транспорту. Незбалансованою залишається ціна на російський газ та плата за його транзит у Центральну Європу. Україна не використовує величезні можливості у наданні будівельних, фінансових, страхових та інших послуг.

Неоптимальною є і географічна структура зовнішньої торгівельних зв'язків, причому впродовж останніх десяти років вирівнювання співвідношень за різними напрямками та групами держав було дуже незначним. Про це свідчить і така динаміка: якщо у 1997 році на країни СНД припадало 41% експорту і 60% імпорту, а на країни Європи 26% експорту і 28% імпорту, у 2007 році частка країн СНД в експорті становила 38%, а в імпорті 42%, інших країн Європи – в експорті 30%, а в імпорті 38%, то у 2012 році на країни СНД припадало 36,8 % українського

експорту і 40,7 % українського імпорту, на країни Європи – 25,3 % експорту і 32,5 % імпорту. Отже, і далі лівова частка українського товарообороту припадає на сусідні держави, що свідчить не стільки про інтенсифікацію регіонального співробітництва, як про нездатність утвердитися на світових ринках. Така структура зовнішньої торгівлі розкриває асиметричність зовнішньоекономічних зв'язків України в розрізі регіонів світу, наочно відображає той факт, що Україна ще не вийшла на континентальні ринки товарів Америки, Африки, Австралії. Незначне зменшення частки держав СНД, насамперед Росії, у зовнішньому товарообігу України також є наслідком не стільки позитивних тенденцій оптимізації структури її зовнішньоекономічних зв'язків, як результатом *втрати Україною в цих державах деяких ринків* унаслідок, зокрема, цілеспрямованої митної політики Росії (щодо імпорту українського цукру, труб, продукції молочної промисловості, постачання в Україну російської нафти), а також політики заміщення українських підприємств у виробництві деяких товарів, передусім у військовій промисловості.

Позитивна тенденція до деякого зростання товарообігу України з державами Європейського Союзу поєднується з низкою негативних моментів. Це стосується і від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі товарами, і випереджаючого зростання імпорту над експортом. ЄС, як і Росія, здійснював політику обмеження щодо українського експорту, причому ця політика поширилась і на нових членів ЄС, які ще донедавна були значними партнерами України. Основу українського експорту до ЄС становить переважно лише продукція низькотехнологічних галузей. Незначним є і рівень виконання спільних проєктів з виконання інноваційних технологій.

Не підкріплюється відповідним рівнем економічних взаємин і політичне партнерство України та США. Частка США, а також Канади, в зовнішньому товарообігу України залишається незначною. Недосконалою є й договірно-правова база

економічних взаємин України з цими розвинутими державами. Зберігаються і деякі обмеження щодо імпорту продукції української металургії та хімічної промисловості. Україна так і не змогла залучити потужні американські компанії до різних економічних проєктів. Водночас достатньо конструктивною є підтримка США України в міжнародних економічних організаціях.

Наприкінці 1990 років вигідним торгівельним партнером України був Китай. Так, у 1997 році експорт України в Китай становив близько 8% українського експорту і майже у 10 разів перевищував легальний імпорт з цієї країни. Однак, з початку XXI ст. обсяги експорту українських товарів до Китаю зменшились більше, ніж удвічі, а питома вага становить лише 0,9% від загальної вартості експортованої продукції. Водночас легальний імпорт з Китаю в Україну зріс більш, ніж у 25 разів, що свідчить про втрату Україною своїх позицій на китайському ринку, зокрема, на ринку озброєнь.

У контексті пошуку ринків збуту українських товарів, у т. ч. продукції машинобудування, хімічної промисловості, металургії, достатньо вигідним для України партнером могли б бути держави Південно-Західної Азії та Північної Африки. З початку XXI ст. Україна мала високий рівень і позитивну динаміку товарообігу з Туреччиною, Єгиптом, Іраном, Йорданією, Сирією, Ізраїлем, ОАЕ. Особливості галузевої структури господарства цих держав, потреби в імпорті можна досить вигідно поєднати з можливостями української економіки і використати в дальшій інтенсифікації економічного співробітництва. В процесі *оптимізації географічної структури зовнішньоекономічних зв'язків, включаючи і їхнє корегування в напрямку посилення багатовекторності, і диверсифікації номенклатури продукції*, Україна могла б урахувати й особливості латиноамериканських ринків. Водночас у контексті підготовки та реалізації спільних економічних проєктів, що ґрунтуються на інноваційних технологіях, перспективною є співпраця з європейськими державами, США, а також з Японією та Південною Кореєю.

Однією з причин відставання української економіки від розвинутих держав є недостатня кількість зовнішніх інвестицій. Застаріле технічне оснащення зумовлює величезний інвестиційний попит у машинобудуванні, металургії, вугільній і харчовій промисловостях. Проте на сьогодні надходження інвестицій в Україну є дуже далеким від реальних потреб. Сумарно в економіку України від початку інвестування до кінця 2012 року надійшло 54 462,4 млн американських доларів зовнішніх інвестицій, що є значно менше навіть щодо невеликих держав Центральної і Східної Європи. Такий обсяг зовнішніх капіталовкладень може задовільнити наявні потреби лише на кілька відсотків. До того ж, найбільша частка інвестицій припадає не на інвестиційно дефіцитні галузі, а на торгівлю, фінанси, комерційну діяльність. З виробничих галузей інвестиції найбільше надходять у харчову промисловість і металургійне виробництво.

Основними інвесторами в економіку України нібито є суб'єкти господарювання Кіпру (31,7 %), засвідчуючи «українське походження» значної частки іноземних інвестицій. Тобто через різні тіньові схеми в економіку України з міжнародних офшорів повертається у вигляді інвестицій деяка частина вивезених у різний час з України коштів. Серед інших інвесторів виділяються Німеччина, Нідерланди, Австрія, Великобританія, Росія. Лише на дванадцятому місці за обсягами інвестицій в українську економіку є США (1,7 %). Фактично не вкладає кошти в господарство України такий економічний гігант, як Японія. Мінімальним є надходження інвестицій з Канади, Південної Кореї, Італії.

Низький рівень надходження інвестицій пояснюється багатьма причинами: політичними (перманентна боротьба у вищих ешелонах за владу), економічними (недосконалість і нестабільна податкова політика), правовими (недосконалість законодавства, неефективна протидія корупції). Поєднання всіх

цих чинників з неефективним інвестиційним менеджментом і становить основну перешкоду в забезпеченні інвестиційними ресурсами української економіки.

Щодо регіональних особливостей у надходженні іноземних інвестицій, то тут також помітними є значні диспропорції: найбільше інвестицій надійшло у столицю, Дніпропетровську, Донецьку, Харківську і Київську області. Іноземні інвестиції майже не доходять до віддалених від великих адміністративних центрів територій, що збільшує просторову незбалансованість в економічному розвитку України.

Отже, зовнішньоекономічні і внутрішньоекономічні передумови розвитку України є нерозривно пов'язаними, тому й *оптимізація зовнішньоекономічних зв'язків, маючи важливе територіально-політичне значення, можлива лише за умови збалансування всіх секторів економіки, розширення внутрішнього ринку, створення прозорих економічних відносин*. Важливо рішуче зменшувати залежність від постачань російського газу, оперативно відстежувати всі зовнішні економічні небезпеки, насамперед у фінансовій сфері, використовувати ще недостатньо задіяні внутрішні резерви економічного розвитку – транзитний потенціал, сільське господарство, будівництво житла, промислових і транспортно-інфраструктурних об'єктів, активізувати розвиток легкої промисловості. Реалізувати всі завдання зовнішньої і внутрішньої геоекономічної політики України зможуть лише такі державні структури, які будуть рівновіддаленими від корпоративних інтересів окремих бізнесових груп, керуючись насамперед стратегічними інтересами всієї держави. Інша передумова оптимізації зовнішнього і внутрішнього геоекономічного становища України щодо створення привабливого для інвесторів законодавства, спрощення різних процедур у становленні бізнесу, стабілізація політичного життя, узгодження роботи всіх державних інститутів (представницьких, виконавчих, судових).

7.4. Необхідність оптимізації зовнішньополітичних зв'язків України як передумова її зрівноваженого територіально- політичного розвитку

Розв'язання територіально-політичних проблем України потребує й ефективних дій на міжнародній арені у напрямку встановлення такого рівня зв'язків з державами і політичними об'єднаннями, які забезпечили б зменшення зовнішніх загроз та сприятливі передумови щодо безпеки, економічного та соціально-культурного поступу, конструктивного впливу на міжнародні справи. Актуальність зовнішньої геополітики для України поглиблюється тим, що вона відносно недавно, з часу проголошення незалежності у 1991 році, стала повноправним суб'єктом сучасних міжнародних відносин, прагнучи зайняти вагоме місце в уже сформованій і достатньо структуризованій системі геополітичних співвідношень. Сприятливою передумовою такого входження стало те, що і в попередні історичні періоди Україна мала певні риси міжнародно-правової суб'єктності. Так, Українська Народна Республіка як суверенна держава була представлена в міжнародних відносинах у часи національно-визвольних змагань 1917–1920 років, зокрема, на кількосторонніх переговорах у Бресті у 1918 році. УРСР, при всій реальній фіктивності свого державного статусу, на початку 1920 років також мала деякі ознаки суб'єкта міжнародно-правових відносин, а у 1945 році стала членом-засновником ООН та більшої частини міжнародних органів і організацій, що функціонували під егідою ООН. У 1948–1949 рр. УРСР обирали навіть членом Ради Безпеки ООН.

Після проголошення незалежності 24 серпня 1991 року та його підтвердження на Всеукраїнському референдумі 1 грудня того ж року українській дипломатії вдалося досить швидко реалізувати *першочергові геополітичні інтереси України*, пов'язані з її міжнародним визнанням, входженням у систему

міжнародно-правових відносин (через підписання низки базових угод з міжнародними організаціями та окремими державами), а також з унормуванням взаємин з сусідніми державами. Так, упродовж 1991 і 1992 років Україну визнали 134 держави, а на 1 січня 2004 року встановили з нею дипломатичні стосунки 173 держави. У 1997 р. міністра закордонних справ України Г. Удовенка було обрано головою на 52 сесії Генеральної Асамблеї ООН. У 1999 р. Україна стала непостійним членом Ради Безпеки ООН на дворічний період (2000–2001рр). Поступово налагоджувались її зв'язки з європейськими міжнародними організаціями. Так, достатньо конструктивною була співпраця України з ОБСЄ щодо забезпечення прав національних меншин, насамперед у Криму. В контексті дальшого входження в загальноєвропейський політичний процес важливою подією став вступ України у 1995 р. до Ради Європи та ратифікація Верховною Радою України низки європейських хартій та конвенцій щодо забезпечення прав людини.

У налагодженні взаємин з сусідніми країнами треба виділити вирішальний і найбільш сприятливий геополітичний момент: усі сусідні з Україною держави, попри негативну налаштованість окремих і навіть впливових політичних сил, де-юре і де-факто визнали українську державність та її цілісність. Беззаперечним здобутком є також і підписання офіційних угод з усіма сусідніми державами, які засвідчують непорушність державної території та кордонів України. Разом з тим незавершеними залишилися питання делімітації та демаркації державних кордонів, не виключено цілком і виникнення конфліктних ситуацій щодо прикордонних взаємин. Помітними є й інші загрози національній безпеці України: незаконне надання сусідніми державами українським громадянам свого громадянства, неврегульованість різних аспектів використання Чорноморським флотом Росії української інженерно-навігаційної інфраструктури, незаконне проникнення в Україну зброї, контрабанди, нелегальних мігрантів та ін.

Загалом позитивні геополітичні наслідки мала й участь України у заснуванні Співдружності незалежних держав (СНД), яка стала чинником мирної трансформації геополітичного середовища колишнього СРСР у систему суверенних країн. І хоча один з ініціаторів створення цього об'єднання та його постійний лідер, Росія, проектувала поступове перетворення СНД у наддержавне утворення, передумову відновлення єдиної великодержави, проте це увійшло в суперечність з геополітичними інтересами інших членів, які переважно розглядали СНД як форму мирного «розлучення» колишніх республік Радянського Союзу. Але згодом через брак узгодженої моделі функціонування СНД, його структурну асиметричність помітною стала неефективність цієї організації у вирішенні територіально-політичних проблем, засвідчуючи і загалом її безперспективність. Упродовж 1997–1998 років Україна прагнула зміцнити свої позиції в СНД, ставши лідером певною мірою опозиційного до Росії неформального угруповання держав (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова – ГУАМ). У 1999 р. до ГУАМу приєднався Узбекистан, але вже невдовзі під тиском Росії покинув цю організацію. Утворення ГУАМу могло мати для України важливе гео економічне значення, насамперед в аспекті зміцнення позицій у Чорноморському і Прикаспійському регіонах, життєво важливих з огляду на розміщення, комунікації і природні ресурси, але так і не було наповнене конкретними проектами.

Спроби ефективніше використати своє сусідське геополітичне положення в контексті регіонального лідерства проявилися і в підтримці Україною створення у 1992 році Організації чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), яка мала б сприяти вирішенню низки економічних проблем усього регіону, насамперед у галузі енергетики, використання ресурсів Чорного моря і особливо – щодо формування системи транспортних коридорів. У розвиток цієї ідеї Україна ініціювала проведення у 1999 році в Ялті

Балтійсько-Чорноморського саміту. Але через різновекторність гео економічних та геополітичних орієнтацій держав-членів об'єднання практична ефективність участі України в ОЧЕС є невисокою, але так чи інакше необхідною задля створення середовища загальної довіри, тісніших контактів, установавання ділових партнерських зв'язків. Такі висновки можна застосувати щодо участі України в інших міжнародних регіональних структурах, зокрема, в центральноевропейській ініціативі. Але загалом намагання України підтвердити свою міжнародну вагомість як регіонального лідера, зокрема, через ініціювання різних пропозицій урегулювання конфліктних ситуацій (у Придністров'ї, на Південному Кавказі), виявилися мало-ефективними, хоча для цього були й об'єктивні підстави.

Отже, впродовж 90-х років ХХ ст. дипломатія України забезпечила порівняно високий рівень її міжнародного визнання, значну інтенсивність взаємин з міжнародними організаціями, повноцінне входження в систему міжнародних відносин та узгодження взаємин з державами-сусідами. Значно складнішим завданням стала реалізація геополітичних інтересів України у галузі безпеки, формування позитивного міжнародного іміджу, міжнародно-економічних взаємин та щодо взаємин з геополітичними центрами.

В умовах зростання в Росії великодержавницьких ідей, поглиблення її суперечностей із США та НАТО перед Україною, враховуючи її буферне геополітичне положення, залежність від постачання російських енергоносіїв, особливо гостро постало питання державної безпеки. І хоча на саміті Ради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) 1994 року Україна отримала гарантії безпеки у зв'язку з відмовою від ядерної зброї, рівень міжнародних гарантій її безпечного розвитку залишається недостатнім. І аналітики, і політики, і дипломати з самих початків незалежного розвитку України небезпідставно пов'язували зміцнення її безпеки зі вступом у НАТО, наголошуючи на перевагах системи колективної без-

пеки. Починаючи з 1994 року, Україна підписала низку угод щодо особливого партнерства з НАТО, підтримуючи впродовж останніх десятиліть інтенсивні контакти з НАТО на всіх рівнях. У 2003 році в Україні було прийнято цільовий план дій Україна – НАТО, що передбачав перспективи вступу України до цієї організації. Оскільки спочатку такі наміри поєднувались із досить тісними взаєминами на найвищому рівні з Росією і не розглядалися в контексті послаблення російських інтересів, то це і не викликало з боку Росії різкої протидії. Але після президентських виборів в Україні 2004 року, ускладнення взаємин Росії та НАТО, в епіцентр яких потрапила й Україна, однозначна зорієнтованість українського керівництва на вступ України до НАТО почала розглядатися Росією як своєрідний виклик її геополітичним інтересам, детермінуючи потужні контрзаходи, складовою яких стала тотальна мобілізація в Україні проросійських і загалом антизахідних сил, провокуючи помітне регіонально-політичне протистояння. На кінець першого десятиріччя XXI ст. переважно бездоказове мусування українським керівництвом, авторитет якого в суспільстві різко знизився, ідеї прискороного вступу до НАТО лише посилювало силовий тиск Росії, аж ніяк не сприяючи українським інтересам. За таких умов в Україні активізувався пошук нових варіантів зміцнення державної безпеки, яких, однак, виявилось і не так багато. Найкращим виходом з ситуації було б різке збільшення потенціалу власних збройних сил, але досягти цього найближчим часом нереально. Ілюзорними є і сподівання на формування статусу нейтральної держави, враховуючи складність цього процесу, непередбачуваність поведінки російських політичних еліт. *Має свої недоліки і варіант участі України в системі колективної безпеки НАТО, але все ж розумної альтернативи для України, якщо вона хоче зберегти незалежність, немає.* Проте у вирішенні цього надзвичайно ускладненого питання потрібно звернути увагу на кілька моментів: 1) не всі держави-члени НАТО підтримують вступ України до цієї організації;

2) значна частина громадян України психологічно неготова до вступу України в НАТО; 3) процедура вступу є надто тривалою, і якщо Україна не узгодить з Росією деякі принципові питання, а НАТО і Росія не погасять геополітичного напруження, то *Україна у ході тривалих вступних процесів може зазнати величезних втрат від геополітичних викликів з боку Росії*. З урахуванням таких трьох моментів і необхідно проводити виважену фахову роботу і на внутрішньодержавному, і на зовнішньому рівнях, забезпечуючи і внутрішню одностайність, і одностайне зацікавлення всіх членів НАТО щодо участі України (але без нав'язливого запобігання), не провокуючи водночас протистояння з Росією. Українська дипломатія мала б довести російським політичним колам, що вступ України до НАТО не є самоціль, не геополітична гра на послаблення інтересів Росії, а лише питання державної безпеки. Потрібно також пам'ятати, що *система колективної безпеки ще не є абсолютним гарантом захисту держави від зовнішніх посягань*, враховуючи, наприклад, той факт, що довоєнна Чехословаччина була учасником кількох військово-політичних союзів, але все ж стала жертвою нацистської Німеччини. Тому *в питаннях безпеки завжди необхідно розраховувати насамперед на власні сили*.

Всім українським структурам та суб'єктам, які здійснювали зовнішню політику, так і не вдалося створити *позитивний міжнародний імідж держави* чи хоча б адекватний їй політичним реаліям. Це можна пояснити й деякими об'єктивними труднощами, з огляду на провали внутрішньої політики, недосконалість соціально-економічних взаємин у державі. Позначилась і поширеність у світі негативних українофобських стереотипів, що їх створювали і створюють політичні середовища тих держав, які свого часу інкорпоровали різні частини території України, а також різні кола вихідців з України етнічно неукраїнського походження, які з різних причин були налаштовані проти української державності. До того ж, світові засоби масової інформації часто подають події в Україні в інтерпретації російських інформаційних каналів. Че-

рез призму такого суб'єктивного бачення всі негативні явища в Україні надто перебільшували, створюючи образ нібито зовсім неперспективної й іманентно нестабільної держави, що аж ніяк не відповідало і не відповідає можливостям України. Помітне покращення іміджу України відбулося в часи «помаранчевої революції», однак некоректна, аморальна і цинічна боротьба за владу всупереч загальнодержавним інтересам, яка настала після цих подій і завершилася політичною поразкою «помаранчевого табору», ще більше погіршила уявлення про державу. Прихід до влади нового президента з проросійськими орієнтаціями, копіювання російського політичного досвіду, порушення Конституції, політичні репресії проти колишньої влади – все це не могло додати позитивних характеристик до міжнародного іміджу України в очах європейської громадськості. За таких умов особливо складно сподіватися на надходження міжнародних інвестицій, брати участь у міжнародних економічних проєктах.

Найменше здобутків має українська зовнішня політика щодо захисту українських *геоекономічних інтересів*. Так, українській дипломатії не вдалося забезпечити раціональне використання великого транспортно-транзитного потенціалу держави, враховуючи те, що Україна могла безпосередньо взяти участь у транспортуванні каспійської нафти і газу, а за певних умов – і газу з Ірану. Фактично не реалізується програма створення міжнародних транспортних коридорів, не забезпечено належних умов транспортування вантажів українською частиною Дунаю. Невеликого прогресу досягнула Україна у взаєминах з провідним міжнародним політичним і економічним об'єднанням – Європейським Союзом. Підписання у 1994 році Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС і затвердження у 1998 році Президентом України стратегії інтеграції України до ЄС через різні причини, передусім політичні скандали в Україні, реальних практичних кроків щодо налагодження тіснішої взаємовигідної співпраці, особливо в економічній сфері, щодо режиму перетину кордону, так

і не було зроблено. Так само недостатньо зробила українська дипломатія у справі захисту громадян України, які виїхали з держави на заробітки. Залишається незадовільним і рівень урегулювання прикордонно-візових проблем. Лише у 2008 році, з великим запізненням, Україна стала членом Світової Організації Торгівлі.

В контексті геоекономічної стратегії глобальні та регіональні геополітичні центри, посиляючись на деякі глобалізаційні тенденції, постійно нав'язували українській дипломатії і політикуму ідею *міждержавної інтеграції* або у напрямку на Схід, або на Захід *без критичного аналізу всіх переваг та недоліків інтеграційних процесів*. Тобто в загальносуспільному баченні проблеми переважала ідеологічна апологетика. І якщо щодо інтеграції України в Митний союз і висловлювалися застереження, адже очевидним був факт використання Росією ідеї Митного союзу як однієї з форм відновлення імперії, то у справі інтеграції України до ЄС мало хто, не враховуючи огульної критики проросійськи зорієнтованих ідеологів, вказував на реальні небезпеки. Дійсно, інтеграція в ЄС створює для держави, нового члена цієї організації, низку суттєвих економічних переваг та розкриває нові перспективи. Але разом з тим не можна не помічати й можливі негативні наслідки в цьому процесі, рівень яких залежатиме від того, чи 1) чи зуміє Україна подолати геоекономічні виклики з боку Росії; 2) чи ЄС залишиться об'єднанням національних держав, чи його політичною елітою буде взято курс на трансформацію в конфедеративну чи навіть федеративну державу. Тому в стратегії взаємин України з ЄС потрібно враховувати різні чинники, і не лише сприятливі. Насамперед у випадку повної інтеграції необхідно з'ясувати, чи доцільно Україні зараз поступатися частиною суверенітету в умовах ще не сконсолідованого суспільства і не сформованої політичної нації, якими можуть бути втрати працересурсного потенціалу, наскільки реальними є небезпеки регіональної дезінтеграції та багато ін. З огляду на це, з урахуванням по-

треб виходу з силового поля Росії, оптимальним форматом взаємин України з ЄС на сьогодні є режим асоційованого членства в умовах особливого партнерства, які забезпечували б для України різні пільги і переваги в торгівлі, безвізовому пересуванні населення, надходженні інвестицій, реалізації спільних економічних та транспортно-інфраструктурних проєктів. Але *повномасштабна інтеграція України, яка довго і складно йшла до своєї незалежності, до складу цілісного наддержавного утворення, нехай і дуже успішного, не є оптимальним варіантом її державно-політичного розвитку*. Тому поняття інтеграції в складних українських умовах доцільно було б застосовувати лише щодо внутрішньої геополітики, а на міжнародно-політичному рівні ставити питання про *оптимізацію зовнішніх зв'язків*.

Безпека України, її геополітичний вплив на загальноєвропейські справи залежатимуть і від процесів територіально-політичної трансформації регіону Центрально-Східної Європи, який включає держави Балто-Чорноморського міжмор'я, розміщених між Німеччиною й Австрією, з одного боку, та Росією – з іншого. *У минулому – це найбільш політично нестабільний регіон. Основною причиною нестабільності було повільне розв'язання проблем національно-державного самовизначення та ігнорування великими державами національного принципу у міждержавному розмежуванні*. Лише протягом ХХ століття Центрально-Східна Європа пережила кілька бурхливих територіально-політичних перетворень. Балканські війни (1912–1913 рр.), Перша світова війна та розпад Австро-Угорської, Російської та Османської імперій, трансформація залишкової Російської імперії в Радянський Союз, Друга світова війна і розподіл зон впливу Радянського Союзу і західних союзників і, нарешті, логічний розпад у кінці 1980 – початку 1990 років комуністичних держав імперського типу (СРСР, СФРЮ) – всі ці етапні політичні події супроводжувались утворенням нових держав і змінами державних кордонів. Спроби

стабілізувати становище у регіоні за допомогою міжнародних договорів (Сен-Жерменського, 1919 р., Тріанонського, 1920 р.) були малоефективними, оскільки їх укладали під силовим тиском країн-переможниць й ігнорували волю народів, зокрема, українського. *Без позитивного розв'язання українського питання стабілізація регіону загалом була неможливою.*

І на сьогодні політична стабільність Центрально-Східної Європи суттєво залежить від вирішення проблем, пов'язаних з державними кордонами, які сформувалися головно після Другої світової війни в результаті реалізації ухвал Тегеранської (1943), Ялтинської (1944), та Потсдамської конференцій (1945) та двосторонніх міждержавних угод. Їхня непорушність, як один з основних принципів міжнародного права, засвідчена європейськими форумами і визнається загалом усім міжнародним співтовариством. Хоча в окремих випадках територіальні претензії мають місце як на офіційному, так і на неофіційному рівнях. Це пов'язано насамперед з деякою невідповідністю державних кордонів історичним етнічним межах, а також суперечливими обставинами розмежування (силовий тиск, ігнорування волі народів і країн) та суб'єктивно – з генетичним експансіоністським мисленням окремих політичних еліт. Ці та багато інших моментів є причиною певного політичного напруження, проте більшість політичних сил регіону все ж керується принципом реалізму і не ставить під сумнів доцільність стабільності державних кордонів.

Типізація держав регіону (за розмірами, рівнем соціально-економічного розвитку, державним ладом) засвідчує, що, з одного боку, він дуже неоднорідний, проте з іншого – має багато спільних рис, пов'язаних з інерцією впливу тоталітарних комуністичних режимів, а також багато спільних геополітичних інтересів. Починаючи з кінця 1980 років, Центрально-Східна Європа переживає складні і суперечливі соціально-економічні перетворення, які значною мірою поглибили нерівність в економічному розвитку держав регіону. В умовах

економічної кризи, яка розпочалася у 2008 році, навіть деякі з доволі економічно успішних держав (прибалтійські держави, Угорщина, Чехія) зіткнулися зі значними економічними труднощами. Особливо складними є процеси геополітичної ідентифікації Центрально-Східної Європи, насамперед з огляду на необхідність вибору вектора геополітичних орієнтацій у співвідношенні «Росія–НАТО». В цьому контексті більшість держав регіону уже стали членами НАТО (спочатку Польща, Угорщина, Чехія, пізніше – Словенія, Естонія, Латвія, Литва, Болгарія, Румунія, Словаччина). У відповідь на зміцнення позицій НАТО – посилення тиску Росії щодо приєднання Білорусі, економічного і політичного узалежнення України. Проте за певних умов знову актуальною може стати потреба геополітичної консолідації саме держав Центрально-Східної Європи, включаючи Україну, для захисту своїх регіональних економічних і політичних інтересів, формування у перспективі геополітичного поєднання держав, яке було б рівновагою щодо геополітичних впливів Західної Європи, з одного боку, та Росії – з іншого. Такий розвиток подій позбавив би район геополітичної буферності, своєрідної другорядності у загальноєвропейському політичному житті. Ядром цього об'єднання може бути геополітичне зближення України, що зазнає особливо жорсткого тиску з боку Росії, з Польщею, що відчуває деякі небезпеки геополітичних впливів з боку Німеччини. Проте для практичного втілення ідеї балточорноморської геополітичної інтеграції є втрати в часі, адже більшість держав регіону, враховуючи економічні переваги та проблеми безпеки, однозначно визначилися щодо інтеграції в західноєвропейські структури. Є і доволі значні суперечності у двосторонніх взаєминах. Водночас динамізм геополітичних відносин за певних умов може посилити сприятливі чинники політичного й економічного зближення держав міжмор'я (спільні транспортно-комунікаційні та інші економічні інтереси, необхідність активізації геокультурного значення на фоні кризи західноєвропейської культури, подолання деяких геополітичних загроз). Симптоматичним про-

явом тенденцій до регіонального взаємозацікавлення стало проведення кількох самітів на офіційному і неофіційному рівнях наприкінці 1990 років – початку XXI ст.

Отже, в контексті глобальних і загальноєвропейських геополітичних процесів місце України ще не стабілізувалось і формується всією сукупністю відношень зі світовими центрами, а також складними процесами національного державотворення. Значні розміри і вигідне географічне положення, порівняно високий рівень освіченості населення та багаті земельні ресурси мали б забезпечити Україні наближення в перспективі до розвинутих європейських держав і регіональних лідерів. Але брак значних економічних здобутків, енергетична залежність від Росії, демографічна криза, слабка державно-політична воля, недостатній патріотизм та національно-державна самоповага загалом значно послаблюють геополітичний потенціал України, посилюючи водночас і її другу геополітичну проблему – брак регіональної й етнополітичної консолідації українського суспільства. Знижують позиції України і негативні моменти внутрішньополітичної боротьби, і прояви екологічної кризи, насамперед великомасштабна Чорнобильська катастрофа, зумовлюючи і людські, й економічні втрати. Але, незважаючи на це, Україна зберігає за всіма параметрами значні можливості. *І попри всі зусилля з боку Росії поглибити в Україні територіально-політичний розкол, загальнонаціональна воля до геополітичної цілісності України є не такою вже і слабкою.* В економічному аспекті великими є можливості України стати світовим виробником продуктів харчування, нестача яких все більше відчуватиметься, ставши чи не головною глобальною проблемою людства. *Одним з резервів зростання міжнародно-політичної значущості України в контексті нового духовно-культурного «перезавантаження» загальноєвропейської цивілізації може стати успішна модернізація традиційної української народної культури.*

Отже, більшість несприятливих зовнішніх чинників державно-політичного становлення України на початку XXI ст. не

є фатально нездоланими, їхнє усунення є реальним і залежить від ефективності і злагодженості дій української дипломатії та інших державних структур. Зважаючи на всі чинники (військово-політичні, економічні, культурні, демографічні), Україна має втілювати свою геостратегію, в основі якої – пріоритет національних інтересів, неухильне нарощування свого сукупного потенціалу, забезпечення зростання міжнародного авторитету, але в поєднанні з усебічним сприянням територіально-політичній стабільності та зрівноваженому розвитку глобальних та загальноєвропейських процесів.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть найбільші внутрішні загрози територіально-політичній цілісності та стабільності України.
2. Які ви можете виділити несприятливі зовнішньополітичні передумови зрівноваженого політичного розвитку України?
3. В яких макрорайонах України найбільші небезпеки політичної дестабілізації? Чим вони зумовлені?
4. Зробіть порівняльний аналіз територіально-політичної ситуації в таких макрорайонах: а) Дніпровсько-Харківському і Кримському; б) Волинському і Закарпатському; в) Одеському і Центрально-Причорноморському.
5. Виділіть проблеми і перспективи формування загальнонаціональної ідентичності в Україні.
6. Які негативні моменти зовнішньоекономічних відносин найбільше перешкоджають оптимізації геополітичного становища України?
7. Якими є, на ваш погляд, перспективи оптимізації зовнішньоекономічних зв'язків України?
8. Назвіть основні геополітичні здобутки України на міжнародній арені.
9. Які нагальні міжнародно-політичні проблеми України залишаються нерозв'язаними від початку її незалежності?
10. Проаналізуйте перспективи України як можливого регіонального лідера Центрально-Східної Європи.

Додатки

Додаток А

Ухвала Міжнародного Суду ООН щодо розмежування територіальних вод і морського шельфу України та Румунії

Умовні позначення:

- лінія розмежування, запропонована Румунією
- - - - лінія розмежування, запропонована Україною
- лінія розмежування, визначена Міжнародним Судом ООН

Регіональні відмінності деяких відносних показників сільськогосподарського освоєння території України¹

Україна, автономія й області	Ступінь розра- ності, %	К-сть с/гудів (га) на одного сільського мешканця	К-сть с/гудів (га) на одне сільське поселення	К-сть ріллі (га) на одного сільсь- кого мешканця	К-сть ріллі (тис.га) на одне сільське поселення	К-сть с/спродукції на одну особу (грн)	Індекси параметрів					
							Ступінь розра- ності	К-сть с/гудів на одного сільського мешканця	К-сть с/гудів на одне сільське поселення	К-сть ріллі на одного сільського мешканця	К-сть ріллі на одного сільське поселення	К-сть с/г продукції на одну особу
Україна	80	2,48	1,41	2,00	1,13	502,4	1,82	4,4	1,8	8,0	3,3	1,2
АР Крим	71	2,11	1,78	1,52	1,27	353,8	1,61	3,7	2,3	6,1	3,7	0,9
Вінницька	86	2,00	1,34	1,73	1,15	878,4	1,95	3,5	1,7	6,9	3,4	2,2
Волинська	66	1,97	0,97	1,32	0,64	711,8	1,50	3,5	1,2	5,3	1,9	1,8
Дніпропетровська	84	3,97	1,72	3,35	1,45	365,1	1,91	7,0	2,2	13,4	4,3	0,9
Донецька	82	4,04	1,79	3,31	1,47	206,5	1,86	7,1	2,3	13,2	4,3	0,5
Житомирська	77	2,39	0,95	1,85	0,73	672,1	1,75	4,2	1,2	7,4	2,1	1,7
Закарпатська	44	0,57	0,78	0,25	0,34	404,6	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
Запорізька	85	4,54	2,39	3,87	2,03	432,1	1,93	8,0	3,1	15,5	6,0	1,1
Івано-Франківська	77	0,63	0,69	0,49	0,53	443,3	1,75	1,1	0,9	2,0	1,6	1,1
Київська	84	2,06	1,35	1,73	1,14	861,6	1,91	3,6	1,7	6,9	3,4	2,2
Кіровоградська	88	4,24	1,94	3,74	1,71	798,3	2,00	7,4	2,5	15,0	5,0	2,0
Луганська	74	5,00	2,35	3,70	1,74	266,8	1,68	8,8	3,1	14,8	5,1	0,7
Львівська	69	1,08	0,63	0,75	0,43	428,2	1,57	1,9	0,8	3,0	1,3	1,1
Миколаївська	85	4,36	2,15	3,72	1,83	580,0	1,93	7,6	2,8	15,0	5,4	1,4
Одеська	81	2,86	2,20	2,34	1,80	479,6	1,84	5,0	2,8	9,4	5,3	1,2
Полтавська	84	2,95	1,14	2,50	0,96	777,1	1,91	5,2	1,5	10	2,8	1,9
Рівненська	72	1,46	0,91	1,06	0,65	645,8	1,64	2,6	1,2	4,2	1,6	1,6
Сумська	77	3,40	1,11	2,65	0,86	702,1	1,75	6,0	1,4	10,6	2,5	1,7
Тернопільська	83	1,58	1,03	1,32	0,85	720,0	1,89	2,8	1,3	5,3	2,5	1,8
Харківська	81	3,70	1,37	3,02	1,12	436,8	1,84	6,5	1,8	12,1	3,3	1,1
Херсонська	90	3,99	2,92	3,63	2,65	658,5	2,05	7,0	3,7	14,5	7,8	1,6
Хмельницька	80	2,14	1,09	1,73	0,87	770,7	1,82	3,8	1,4	6,9	2,6	1,9
Черкаська	90	2,10	1,72	1,90	1,55	832,0	2,05	3,7	2,2	7,6	4,6	2,1
Чернівецька	72	0,87	1,18	0,63	0,85	550,0	1,64	1,5	1,5	2,52	2,5	1,4
Чернігівська	69	3,67	1,38	2,54	3,61	925,3	1,57	6,4	1,8	10,2	10,6	2,3

¹ Станом на початок XXI ст.² Відповідно до показників Закарпатської області

Додаток В

Питома вага регіонів у загальному
обсязі реалізованої промислової продукції 2012 року¹

Держава й регіони	Частка регіону в загальному обсязі реалізованої промислової продукції, %
Україна	100
Автономна Республіка Крим	2,0
Вінницька	1,8
Волинська	0,9
Дніпропетровська	18,4
Донецька	20,0
Житомирська	1,3
Закарпатська	0,8
Запорізька	7,0
Івано-Франківська	2,0
Київська	3,5
Кіровоградська	1,1
Луганська	7,3
Львівська	2,9
Миколаївська	2,0
Одеська	2,2
Полтавська	5,8
Рівненська	1,3
Сумська	1,9
Тернопільська	0,6
Харківська	5,4
Херсонська	0,9
Хмельницька	1,4
Черкаська	2,6
Чернівецька	0,3
Чернігівська	1,3
Київ	4,7
Севастополь	0,3

¹ За офіційними даними Державної служби статистики України

Додаток Г

Загальні коефіцієнти народжуваності,
смертності та природного приросту (скорочення) за
регіонами України в 2012 році¹ (на 1 000 осіб)

Держава й регіони	Коефіцієнт народжуваності, %	Коефіцієнт смертності, %	Коефіцієнт природного приросту (скорочення), %
Україна	11,4	14,5	-3,1
АР Крим	12,6	13,7	-1,1
Вінницька	12,2	15,4	-4,2
Волинська	14,8	13,2	1,6
Дніпропетровська	11,2	15,5	-4,3
Донецька	9,8	16,1	-6,3
Житомирська	12,2	16,3	-4,1
Закарпатська	15,1	11,8	3,3
Запорізька	10,6	14,8	-4,2
Івано-Франківська	12,4	12,2	0,2
Київська	12,2	15,8	-3,6
Кіровоградська	11,0	16,5	-5,5
Луганська	9,6	16,0	-6,4
Львівська	11,9	12,5	-0,6
Миколаївська	11,5	14,7	-3,2
Одеська	12,7	14,1	-1,4
Полтавська	9,9	16,4	-6,5
Рівненська	15,9	12,4	3,5
Сумська	9,7	16,6	-6,9
Тернопільська	11,3	13,8	-2,5
Харківська	9,9	14,6	-4,7
Херсонська	11,7	14,7	-3,0
Хмельницька	11,3	15,5	-4,2
Черкаська	10,0	16,2	-6,2
Чернівецька	12,8	12,5	0,3
Чернігівська	9,4	18,6	-9,2
м. Київ	12,0	9,8	2,2
м. Севастополь	12,0	13,7	-1,7

¹ За офіційними даними Державної служби статистики України

Список літератури

1. Андрущенко (Гринько) С. В. Україна в сучасному геополітичному середовищі / С. В. Андрущенко (Гринько). – К. : Логос, 2005. – 286 с.
2. Багров Н. В. Региональная геополитика устойчивого развития / Н. В. Багров. – К. : Либідь, 2002. – 253 с.
3. Барановський М. О. Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України : Монографія / М. О. Барановський. – Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2009. – 396 с.
4. Бочковський О. Вступ до націоналістики / О. Бочковський. – Мюнхен : Український Технічно-господарський Інститут, 1991–1992. – 333 с.
5. Боднар А. Л. Делімітація та демаркація кордонів: проблеми, пошуки, рішення / А. Л. Боднар, А. М. Дьогтяр, М. О. Трюхан // Укр. геогр. ж-л., 1998. – № 3. – С. 5–7.
6. Боечко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боечко, О. Ганжа, Б. Захарчук. – К. : Основи, 1994. – 168 с.
7. Бжезінський З. Велика шахівниця / З. Бжезінський. – Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2000. – 236 с.
8. Бжезінський З. Україна у геостратегічному контексті / З. Бжезінський. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 102 с.
9. Буткевич В. Крим – не тільки зона відпочинку / В. Буткевич, Б. Горинь, А. Свідзинський. – Львів : Поклик сумління, 1993. – 104 с.
10. Василенко С. Д. Українські виміри в загальноєвропейському процесі : Монографія / С. Д. Василенко. – Одеса : ОДМА, 2000. – 208 с.

11. *Верменич Я.В.* Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу / Я. В. Верменич. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2001. – 231 с.
12. *Верменич Я. В.* Еволюція адміністративно-територіального устрою в Україні: проблеми концептуалізації / Я. В. Верменич // УІЖ, 2005. – № 4. – С. 114–117.
13. *Винниченко І.* Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання / І. Винниченко. – К. : Рада, 1994. – 129 с.
14. *Вишняк О. І.* Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг: 1994–2006 / О. І. Вишняк. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – 203 с.
15. *Географія українських і сумежних земель / За ред. В. Кубійовича.* – Краків ; Львів, 1943. – 520 с.
16. *Глобалізація і безпека розвитку : Монографія // О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін.* – К. : КНЕУ, 2001. – 733 с.
17. *Голиков А. П.* Основы современной геополитики / А. П. Голиков. – Харків : Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 1999. – 47 с.
18. *Голиков А. П.* Стратегия регионального развития: европейский контекст : Монографія / А. П. Голиков, Н. А. Казакова. – Харків : Епіграф, 2008. – 128 с.
19. *Голод А.* Політична поведінка населення регіону : Монографія / А. Голод. – Ужгород : Ужгород. нац. ун-т, 2012. – 212 с.
20. *Гольцов А. Г.* Геополітика та політична географія / А. Г. Гольцов. – К. : Центр навчальної літ-ри, 2012. – 416 с.
21. *Гринів О.* Україна і Росія: партнерство чи протистояння / О. Гринів. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1997. – 348 с.
22. *Гудзеляк І.* Географія населення / І. Гудзеляк. – Львів : Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 232 с.
23. *Данилевский Н. Я.* Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. – М. : Книга, 1991. – 576 с.
24. *Дашкевич Я.* Балтійсько-Чорноморський альянс: у гонитві за фантомом / Я. Дашкевич // Універсум, 1999. – № 1–2. – С. 11–16.

25. *Дашкевич Я.* Етнічні псевдоменшини в Україні / Я. Дашкевич // Етнічні меншини Східної і Центральної Європи. Компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. – К. : Інтел, 1994. – С. 65–79.
26. *Дергачев В. А.* Геополитический словарь-справочник / В. А. Дергачев. – Киев : Изд-во КНТ, 2009. – 592 с.
27. *Дергачов О.* Україна в сучасних геополітичних перетвореннях / О. Дергачов // Політ. думка, 1998. – № 2. – С. 186–200.
28. *Джаман В. О.* Національна структура населення етноконтактних зон / В. О. Джаман, І. І. Костащук. – Чернівці, 2009. – 288 с.
29. *Джаман М. О.* Геоетнополітичні аспекти цивілізаційного вибору України / М. О. Джаман, П. В. Шуканов // Наук. записки Вінницького ДПУ ім. М. Коцюбинського. Сер.: Географія. – Вінниця, 2007. – Вип. 13. – С. 23–26.
30. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація / І. Дзюба // Вітчизна, 1990. – № 5–7.
31. *Дністрянський М. С.* Кордони України. Територіально-адміністративний устрій / М. С. Дністрянський. – Львів : Світ, 1992. – 144 с.
32. *Дністрянський М. С.* Україна в політико-географічному вимірі / М. С. Дністрянський. – Львів : Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 310 с.
33. *Дністрянський М. С.* Геополітика / М. С. Дністрянський. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 436 с.
34. *Дністрянський М. С.* Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики / М. С. Дністрянський. – Львів : Літопис, 2006. – 490 с.
35. *Дністрянський М. С.* Адміністративно-територіальний устрій України: політико-географічні проблеми функціонування та можливості оптимізації // Наук. вісн. Східноєвр. ун-ту ім. Лесі Українки, 2013. – № 6. – С. 138–143.
36. *Дністрянський М. С.* Геополітично-культурна цілісність України: об'єктивні реалії, модерні виклики та перспективи

- зміцнення / М. С. Дністрянський // Універсум, 2007. – №1–2. С. 8–11.
37. *Дністрянський М. С.* Геополітичний тиск Росії та українські перспективи / М. С. Дністрянський // Універсум, 2010. – № 11–12. – С. 4–7.
38. *Дністрянський М. С.* Українсько-румунські міждержавні відносини: геополітичні суперечності та перспективи оптимізації / М. С. Дністрянський // Наук. вісник Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки: Географ. науки. – № 18. – 2012. – С. 102–107.
39. *Доценко А. І.* Адміністративно-територіальний устрій і розселення в Україні / А. І. Доценко. – К. : РВПС України НАН України, 2003. – 76 с.
40. *Дубович І.* Країнознавчий словник-довідник / І. Дубович. – К. : Знання, 2008. – 839 с.
41. *Етнографічна карта Угорської Русі / Уклад. С. Томашівський.* СПб., 1906.
42. *Заставецька О. В.* Комплексний економічний і соціальний розвиток території: теоретичні і методичні основи дослідження / О. В. Заставецька. – Тернопіль, 1997. – 223 с.
43. *Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / Відп. ред. С. В. Віднянський.* – К. : Генеза, 2004. – 616 с.
44. *Зіллер Жак.* Політико-адміністративні системи країн ЄС : перекл. з фр. / Жак Зіллер. – К. : Основи, 1996. – 420 с.
45. *Євтух В. Б.* Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти / В. Б. Євтух. – К. : Фенікс, 1997. – 216 с.
46. *Євтух В. Б.* Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова. – К. : Наук. думка, 2004. – 342 с.
47. *Жук П.* Етнополітична карта світу ХХІ століття: Методичний і предметний коментарі / П. Жук, Н. Мазур, Р. Соломонюк, Р. Турчак. – Тернопіль : Мандрівець, 2000. – 240 с.

48. Камінський А. Вступ до міжнародних відносин / А. Камінський. – Львів : Світ, 1995. – 144 с.
49. Книш М. М. Економічна і соціальна географія країн, що розвиваються / М. М. Книш. – Львів : Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 256 с.
50. Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону (1941–1951рр.) / І. Козловський. – Львів : Каменярь, 1998. – 222 с.
51. Кордуба М. Територія і населення України / М. Кордуба. – Відень, 1918. – 24 с.
52. Крикун Н. Г. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. / Н. Г. Крикун. – Киев : Ин-та рхеографии АН Украины, 1992. – 151 с.
53. Коротич О. Б. Державне управління регіональним розвитком України : Монографія / О. Б. Коротич. – Харків : Магістр, 2006. – 220 с.
54. Кудряченко А. І. Геополітика / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. – К. : МАУП, 2004. – 296 с.
55. Кузик П. Націоналізм і шовінізм у міжнародних відносинах / П. Кузик. – Львів : Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 220 с.
56. Кухта Б. З історії української політичної думки / Б. Кухта. – К. : Генеза, 1994. – 396 с.
57. Кучабський О. Г. Адміністративно-територіальна організація України: теорія, методологія, механізми становлення / О. Г. Кучабський. – Львів : Вид-во ЛРІДУ НАДУ, 2010. – 316 с.
58. Лазор О. Я. Місцеве самоврядування: вітчизняний та зарубіжний досвід / О. Я. Лазор, О. Д. Лазор. – Львів : Ліга-Прес, 2002. – 464 с.
59. Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ ст. / В. Левандовський // Політ. думка, 1994. – № 3. – С. 3–8.
60. Леонюк В. Словник Берестейщини / В. Леонюк. – Львів : Афіша, 1996. – 360 с.

61. *Липа Ю.* Чорноморська доктрина / Ю. Липа. – Варшава, 1940. – 124 с.
62. *Липа Ю.* Розподіл Росії / Ю. Липа. – Київ; Одеса, 1941. – 130 с.
63. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів / В. Липинський. – Київ; Філадельфія, 1995. – 470 с.
64. *Липинський В.* Релігія і церква в історії України / В. Липинський. – Нью-Йорк, 1956. – 111 с.
65. *Лозинський Р. М.* Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд) / Р. М. Лозинський. – Львів : Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 502 с.
66. *Мадіссон В. В.* Сучасна українська геополітика / В. В. Мадіссон, В. А. Шахов. – К. : Либідь, 2003. – 175 с.
67. *Макарчук С. А.* Український етнос (виникнення та історичний розвиток) / С. А. Макарчук. – К. : НМК ВО, 1992. – 148 с.
68. *Маккіндер Х.* Географическая ось истории / Х. Маккіндер // *Полис*, 1995. – № 4. – С. 162–169.
69. *Масляк П. О.* Країнознавство / П. О. Масляк. – К. : Знання, 2007. – 292 с.
70. *Мехен А.* Роль морських сил в мировій історії / А. Мехен. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2008. – 606 с.
71. *Монолатій І.* Особливості міжетнічних взаємин у західноукраїнському регіоні в Модерну добу / І. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2007. – 280 с.
72. *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна. – К. : ІІЕНД, 2002. – 273 с.
73. *Надолішній П. І.* Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми, теорії, практики : Монографія / П. І. Надолішній. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 254 с.
74. *Наулко В.* Динаміка етнічного складу населення України протягом ХХ століття / В. Наулко // *Укр. геогр. ж-л*, 1997. – № 1. – С. 17–22.
75. *Націоналізм : Антологія* // Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – 872.

76. *Нельга О. В.* Теорія етносу. Курс лекцій : навч. посібник / *О. В. Нельга.* – К. : Тандем, 1997. – 368 с.
77. *Никитина М. Г.* Геоэкономика : Очерки / *М. Г. Никитина.* – Симферополь : Таврия-Плюс, 2002. – 224 с.
78. *Олесюк Т.* Соборна Україна: наук. розвідки і спомини // Упор. та вступ. стаття *В. Сергійчука* / *Т. Олесюк.* – К. : Укр. Видавн. Спілка, 2004. – 637 с.
79. *Олійник Я. Б.* Трансформація геополітичного становища України / *Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко* // Сусп.-геогр. проблеми розвитку продукт. сил України. – К. : Ніка-Центр, 2001. С. 172–173.
80. *Пащенко В. М.* Методологія та методи наукових досліджень / *В. М. Пащенко.* – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2010. – 256 с.
81. *Пістун М. Д.* Основи теорії суспільної географії / *М. Д. Пістун.* – К. : Вища шк., 1996. – 231 с.
82. Політична географія і геополітика : навч. посібник / *Б. П. Яценко, В. І. Стафійчук, Ю. С. Брайчевський та ін.* – К. : Либідь, 2007. – 255 с.
83. *Ребет Л.* Теорія нації / *Л. Ребет.* – Львів : Державність, 1997. – 191 с.
84. *Ровенчак І. І.* Типологія країн світу / *І. І. Ровенчак.* – Львів : Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 1997. – 24 с.
85. *Ровенчак І. І.* Географія культури: проблеми теорії, методології та методики дослідження / *І. І. Ровенчак.* – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 240 с.
86. *Романюк А.* Партії та електоральна політика / *А. Романюк, Ю. Шведа.* – Львів : Астролябія, 2005. – 348 с.
87. *Руденко В. П.* Географія природно-ресурсного потенціалу України / *В. П. Руденко.* – Чернівці : ЧНУ ім. Юрія Федьковича, 2010. – 552 с.
88. *Рудницький С.* Українська справа зі становища політичної географії / *С. Рудницький.* – Берлін, 1923. – 282 с.
89. *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України / Упор., передм. *О. Шаблія* / *С. Рудницький.* – Львів : Світ, 1994. – 416 с.

90. Савицький П. Н. Континент Евразія / П. Н. Савицький. – М. : Аграф, 1997. – 464 с.
91. Сергійчук В. Етнічні межі та кордон України / В. Сергійчук // Наука і суспільство, 1992. – № 8–12.
92. Свідзинський А. Це складне національне питання / А. Свідзинський. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1994. – 68 с.
93. Скляр В. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення / В. Скляр. – К. : Просвіта, 2008. – 198 с.
94. Склярська О. І. Політико-географічні процеси в Закарпатській та Чернівецькій областях / О. І. Склярська. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. – 228 с.
95. Смаль В. Трансформація господарства постіндустріальних країн: наукові засади суспільно-географічного дослідження / В. Смаль. – К. : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2011. – 370 с.
96. Терлюк І. Історія держави і права України: доновітній час / І. Терлюк. – К. : Атіка, 2006. – 400 с.
97. Тиводар М. Етнологія : навч. посібник / М. Тиводар. – Львів : Світ, 2004. – 624 с.
98. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2009. – 544 с.
99. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – 632 с.
100. Трохимчук С. В. Політична географія світу : навч. посібник / С. В. Трохимчук, О. В. Федунь. – К. : Знання, 2007. – 422 с.
101. Федун-«Полтава» П. Концепція самостійної України / П. Федун-«Полтава». – Львів : Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 720 с.
102. Хомра О. Міграція на Україні: етнодемографічний аспект / О. Хомра // Вісн. АН України, 1992. – № 2. – С. 33–37.
103. Тускоз Жан. Міжнародне право / Жан Тускоз. – К. : АртЕк, 1998. – 416 с.

104. *Хартшорн Р.* Политическая география / Р. Хартшорн // Американская география. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1957. – С. 169–218.
105. *Чорний С.* Національний склад населення України в ХХ ст. Довідник / С. Чорний. – К.: НВП «Картографія», 2001. – 86 с.
106. *Шаблій О. І.* Академік Степан Рудницький – фундатор української географії / О. І. Шаблій. – Львів; Мюнхен: ЛНУ ім. Івана Франка, 1993. – 222 с.
107. *Шаблій О. І.* Основи загальної суспільної географії / О. І. Шаблій. – Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.
108. *Ярошевич А.* Малоросы по переписи 1897 г.: оттиск ж-ла «Киевская старина» / А. Ярошевич. – Киев, 1905.
109. *Czoernig K.* Etnographische Karte der Oesterreichen Monarchie. – Wien, 1855.
110. *Kosmala Gerard.* Zmiany granic politycznych w Europie Srodkowej w okresie ostatnich stu lat. – Wroclaw, 1993.
111. *Otok S.* Geografja polityczna. – Warszawa, 1996.
112. *Taylor, Pater T* Political geography: world-economy, nation-state and lokality / *Taylor, T. Pater.* – London, 1985.

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	3
Розділ I. ПРЕДМЕТНА ОБЛАСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ ДЕРЖАВ. МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДЕРЖАВОЗНАВЧИХ ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	7
1.1. Держава як основний об'єкт політичної географії. Значення географічних чинників у формуванні й функціонуванні держав.	7
1.2. Предмет політичної географії та її місце в системі наук.	14
1.3. Методологічні засади сучасних українознавчих політико-географічних досліджень.	21
1.4. Джерела, методи та методика політико- географічних досліджень.....	27
Розділ II. УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНА ДУМКА: ВИТОКИ, ЕВОЛЮЦІЯ, ОСНОВНІ ІДЕЇ	39
2.1. Витоки політичної географії та загальні тенденції її еволюції впродовж XIX–XX ст.....	39
2.2. Становлення української політико- географічної думки до початку XX ст.....	50
2.3. Українські політико-географічні ідеї XX ст. Сучасні проблеми розвитку.....	55
Розділ III. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ, ДЕРЖАВНА ТЕРИТОРІЯ, КОРДОНИ	66
3.1. Територія держави як один з провідних чинників її сукупного політико-географічного потенціалу. Поняття і функції державних кордонів.....	66
3.2. Становлення державності, державної території та кордонів України впродовж першої половини XX ст.....	71
3.3. Розбудова державності та державного кордону суверенної України.	88
3.4. Характерні риси геополітичного потенціалу сучасної державної території України	98
3.5. Тип, розміщення та функції сучасних державних кордонів України.	108
3.6. Проблеми зміцнення державного кордону України в контексті оптимізації геополітичних стосунків з сусідніми державами.....	115

Розділ IV. ДЕРЖАВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ	128
4.1. Поняття державно-територіального устрою. Конституційні основи та типологічні риси державно-територіального устрою України.....	128
4.2. Політико-географічні аспекти функціонування столиці та вищих органів державної влади України.	137
4.3. Адміністративно-територіальний устрій як чинник формування політико-географічного простору України в історичній ретроспективі.	152
4.4. Основні риси сучасної системи адміністративно-територіального устрою України.....	163
4.5. Перспективи та напрямки вдосконалення державно-територіального устрою України.....	175
Розділ V. ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ФУНКЦІЇ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМИН В УКРАЇНІ	185
5.1. Закономірна взаємопов'язаність модерних геокультурних та територіально-політичних процесів.	185
5.2. Геоетнокультурна ситуація на українських землях на початку ХХ ст.	191
5.3. Основні тенденції етнодемографічного розвитку України впродовж ХХ ст. в контексті територіально-політичних трансформацій.	200
5.4. Етнодемогеографічні параметри сучасної України та їхнє політичне значення.	207
5.5. Політико-географічні виміри сучасної релігійно-географічної ситуації в Україні.	229
5.6. Географічні проблеми культурної єдності та політичної консолідації українського суспільства.....	237
Розділ VI. ГЕОГРАФІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ	250
6.1. Регіонально-історичні відмінності впливу політичних партій та ідеологій в Україні.	250
6.2. Етнополітична й геополітична типізація політичних партій України.	259
6.3. Географія впливу політичних партій за результатами парламентських виборів.	268
6.4. Регіональні відмінності впливу політичних партій. Політико-географічні імперативи оптимізації партійно-політичної системи України.....	281

Розділ VII. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗБАЛАНСОВАНОГО РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ Й ОПТИМІЗАЦІЇ ЇЇ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО СТАНОВИЩА.....	288
7.1. Внутрішні й зовнішні загрози територіально-політичній стабільності та цілісності України.	288
7.2. Суперечності політичної ситуації в регіонах України в контексті перспектив формування загальнонаціональної ідентичності та зміцнення суверенітету держави.....	294
7.3. Проблеми та перспективи зовнішньої геоекономічної політики України.....	311
7.4. Необхідність оптимізації зовнішньополітичних зв'язків України як передумова її зрівноваженого територіально-політичного розвитку.	318
ДОДАТКИ.....	331
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	335

Навчальне видання

ДНІСТРЯНСЬКИЙ Мирослав Степанович

*П*ОЛІТИЧНА
ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Редактор *Л. М. Макітринська*
Технічний редактор *С. З. Сенік*
Комп'ютерне верстання *Н. М. Лобач, Н. В. Якимів*
Коректори *Ю. А. Бурка, Н. В. Галечко*

Формат 60x90/16. Умовн. друк. арк. 21,5. Тираж 300 прим. Зам.

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Видруковано у книжковій друкарні «Коло»
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Львівської обл., 82100

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 498 від 20.06.2001 р.

Дністрянський М. С.

Д 54 Політична географія України : навчальний посібник / М. С. Дністрянський. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 348 с.

ISBN 978-617-10-0104-6.

Розкрито предмет та методологічні основи політичної географії держав, її місце в системі знань та практичної діяльності. Розглянуто становлення політичної географії України в загальносвітовому контексті, охарактеризовано особливості формування, суспільно-географічні параметри й властивості державної території й кордонів України. Проаналізовано політико-географічні проблеми функціонування адміністративно-територіальної системи держави, обґрунтовано перспективи її вдосконалення. Значну увагу в посібнику приділено відображенню культурно-політичної ситуації в регіонах України та висвітленню географії електорально-політичної активності громадян. Відображено суперечності політичних взаємин у макрорайонах України та визначено перспективи збалансованого регіонального розвитку. Розкрито переваги та недоліки зовнішньополітичного становища України та обґрунтовано перспективні напрями його оптимізації.

Для студентів та викладачів географічних і політологічних спеціальностей вищих закладів освіти, фахівців у галузі державного управління й міжнародних відносин, усіх, хто цікавиться українознавчою проблематикою.

УДК 911.3 : 32
ББК У04 (4Укр)